

Леся Лисак-Тивонюк

Стежка
до
дому

Летя Лавак

**ГЛЕЖКА
ДИДИОМУ**

LESIA LYSAK - TYWONIUK

THE PATH HOME

— 1978 —

БІБЛІОТЕКА І КОЛЕКЦІЯ
ЛЮБИ БАЛЬКО-ПАНЬКІВ
Вінніпег, Канада

ЛЕСЯ ЛИСАК-ТИВОНЮК

СТЕЖКА ДО ДОМУ

diasporiana.org.ua

*СВІТЛИЙ ПАМ'ЯТІ
МОЇХ НАЙДОРОЖЧИХ
МАТЕРІ АННИ З КОЛІСНИКІВ РУДОЇ
БАТЬКА ІВАНА РУДОГО
МУЖА ВОЛОДИМИРА ТИВОНЮКА
присвячую цю книжку.*

Dee Mae - Tubank

Літературна редакція

В. Д а в и д е н н а

Ілюстрації

Е д в а р д а К о з а н а

ЧАСТИНА I.

ДИТИНСТВО

ШКОЛА НА ПЕРЕХРЕСТІ ДОРІГ

Не було б цих розповідей, якби не Реня. Реня — життєрадісне і збиточне дівча із синіми очима і багатством ясного волосся. Це вона приходить до мене, до чужого міста, це вона розказує мені про “дуже давні часи” — між першою і другою світовими війнами в Галичині.

Ось вона сидить на канапі коло мого бюрка, дивиться на мою стару писальну машинку і каже:

— Напиши про мою рідну землю, про мою батьківщину так, щоб ті, що там народилися і виростили, могли її ще раз побачити. А ті, які не мали щастя її бачити, могли бодай собі її уявити.

— Думаєш, що я це потраплю зробити, Реню?

— Ті, що люблять, все потраплять. А ти ж її любиш, правда?

— Ой, Реню, не питай!

— Бо хоч би ти з'їздила увесь світ — другої такої країни не знайдеш. Там був наш дім. Кожна людина повинна мати свій дім. А коли, опинившись на чужині, його втратить, намагається бодай відшукати стежку до нього.

— Реню, той наш дім уже тепер не той, що колись був. Там, де ми пізнавали красу життя, так багато чого змінилося, що й впізнати годі.

— Тож пиши! — кидає синіми блисками очей
мое дівча. — Пиши про наймилішу серцю країну ди-
тинства. Країну пільних доріг і нив, сіл і містечок.
Пиши про далекий Зборівський повіт.

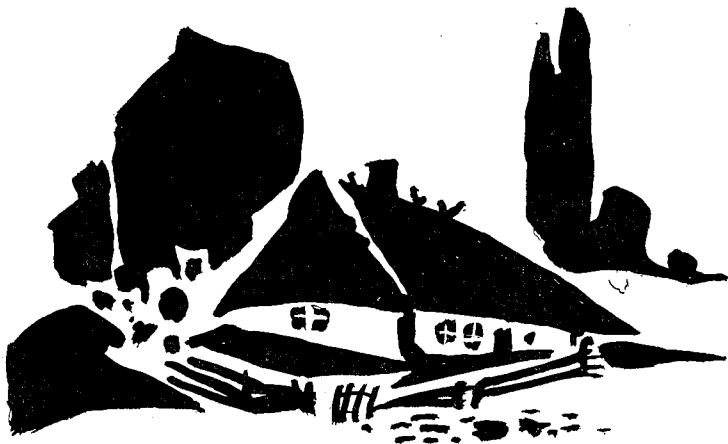
— І ось ідемо протоптаною Рениними ноженя-
тами стежкою у її світ. А почався той світ для неї
приблизно так:

Уяви собі, дорогий читачу, хату, виліплєну з гли-
няних вальків, покриту солом'яними приколотками.
Вона стоїть на невеликому клаптику землі, обгород-
женому частоколом. Ця хата — це Вірлівська школа.

Вірлів — гм, що за пишна назва для скромного
подільського села! Вірлів — гейби щось майнуло
орлиним льотом. А може й літали там колись орли.
Бо за сім кілометрів від Вірлова Зборів, що пам'ятає
бої Богдана Хмельницького. На зборівських полях ще
дотлівають козацькі кості.

Коли після Першої світової війни Галичину оку-
пували поляки, зараз же переназвали Вірлів на “Ур-
люф”. Пасувало це як п'ястук до носа, та поляки
цим не журилися — звучало “ужендово”.

Та повертаючись до школи: якщо вона за австрій-
ських часів і була, то її разом із усіми хатами зни-

щили у “швармлінії” москалі і австріяки. І ту ліп’янку, названу пишно школою, ставили вірлівці без особливого ентузіязму. Не диво — по війні біда у селі аж пицала. Кілька років бідолах, що повернулися на поорані гранатами побойовища і не могли розпізнати, де було колись чиясь обійстя, підкормлював старими консервами і стухлою мукою американський Червоний Хрест. І треба було починати господарку з нічого. А тут ще будуй якусь школу!

Зліпили її неохоче, “шильварковою” системою. Звідкіля у Галичині взялося це слово “шильварок”? Хто тоді там знав слова “shall work”?

— Реню, чи ти народилася в тій школі?

— Ні. Мене приніс бузьок до хати Бацониhi, де тоді мешкала мама — вірлівська вчителька. А вчила вона дітей через дорогу у хатині.

— Реню, чи читачі знають, що таке “хатина”?

— Так звали меншу, гіршу половину сільської хати. У хатині або тримали бараболу, або в гіршому випадку мешкала там нелюблена невістка, якої свекруха не хотіла бачити. А коли до села прийшла по війні молода вчителька, то з браку іншого приміщення примістили її у Бацониhi. У хатині було одне маленьке віконечко і піч, в якій ніяк не хотів горіти вогонь. Там було завжди вогко і холодно.

— Алеж ти цього не пам’ятаєш, Реню.

— Мама розказувала. Власне, мене приніс бузьок навесні, як господині копали городи. Під вечір мама ще казала їм “дай, Боже, щастя”, і ніхто не припускав, що на другий день вранці я вже буду на світі.

Реня задумалася: — Коли мама про щось розказує, то я це зразу бачу. Мамині розповіді це ланки, які лучать учорашній день з нинішнім. Отож, коли я прийшла на світ, приїхала відвідати маму з цієї

нагоди бабуня Катерина з Розгадова. Достойна сільська матрона у довгій чорній спідниці і білій мережаній запасці. Подивилася на дитинча і прорекла: “Шкода, що не вродився хлопець”.

— А то чому? — трішки образилася горда із своєї доньки мама.

— Бо хлопцеві легше жити на світі, — висловила сільську мудрість бабуня. — Хлопець все дасть собі раду, а ось дівчина — залежить від людей.

— Я не феміністка, Реню, але думаю, що бабуня мала рацію. Бодай у моєму випадку.

... Хатина Бацюнихи... Очевидно, як усі будинки в селі, ліп'янка. Маленьке подвір'ячко. Перед порогом кури дзьобають зерно. На низький плотик вискочив когут, глипнув гордо на своє хазяйство, закричав “кукуріку!” Бацюниха несе цебрик з вареним лушпинням до хлівця. Лушпиння, вимішане з грисом, парує. А в хатині пищить мале сотворіннячко з фіялковими очима. Бо коло церкви якраз зацвіли фіялки. Ті, що про них співають вірлівські дівчата у гагілці. Згодом оченята дівчати затратили фіялковий колір, стали такі як вірлівське небо — сіро-сині. І це вірлівське небо буде ввижатися потім роками, а найбільше на чужині...

— Реню, ти відходиш від школи!

— Зовсім ні. Я ще до неї не прийшла. Це сталося щойно через кілька років. Дивись: бачиш по середині села роздоріжжя? Бачиш квадратний клапоть землі? Це була толока. Знаєш, що таке толока? У кожному селі вона мусіла бути, щоб гуси мали де пастися. Обов'язково недалеко річки. Тепер ти зрозумієш, чому вірлівці нерадо ставили школу на цій толоці.

... Бачу: чотири дороги. Одна йде через міст до Храбузни, друга — попід горбком до Пліснян, третя — понад річкою, а четверта — до двора.

Сільська школа на перехресті доріг. Цілий день торохкотять вози. Вранці і ввечері парубки женуть коней до річки. Викрикують слова, яких Рені не вільно чути і яких не вживається у книжках. Парубки сходяться у місячні вечори на дерев'яному мості, курять цигарки і співають. І чомусь часто співають пісню, якої навчилися від солдатів батюшки-царя про “канареечку”, що “жалобно поїот”.

У жнива, коли драбинястими возами звозять снопи, на вікнах осідає пилюга. Навесні і восени вози грузнуть по осі в болоті. Попри школу проходять люди до Зборова на ярмарок. А часами йде сумна процесія з хрестом і хоругвами — когось везуть на цвинтар за церквою. По дорозі бігають школяріки, бо шкільного подвір'я нема.

Чотирикутник землі коло школи обведений парканом. Хвiрткою вбігають і вибігають школяріки. Служниця Ганя несе воду зі студні. Хвiртка повинна бути закрита, щоб гуси з-над річки не лізли в городчик. А перед школою кльомба. На ній терпко пахнуть чорнобривці. Під вікнами мріє у літні ночі матіоля.

З квадрата землі на роздоріжжі видно старезні тополі над річкою, а далі на горбку двір дідича Ліпінського. Ліпінський, хоч поляк, добра і чесна людина. Коли у дев'ятсот двадцятому році прийшли большевики і шукали дідича, селяни його переховували. Потім за Польщі розпарцелювали його лани, і йому залишилося небагато. Жив скромно, ходив у юхтових чоботях та доглядав коней.

А коли вийти до хвiртки, видно оболоння. На ньому весною цвіте якість дуже гарне рожеве зілля. І жовтий козелець, і перекотиполе. Рожевий, жовтий і білий кольори зливаються у райдугу.

Ренин світ починається на клаптику землі, де стоїть школа. Кожного ранку татко йде до Храбузни

вчити дітей, а мама вчить у Вірлові. Реня зостається сама у маленькій кімнатці-кухні. Від кухні двері до покою. Там стоять масивні ліжка мами і татка, великий стіл, за яким татко і мама сидять щовечора при нафтовій лампі і все щось пишуть або читають. Їхня лампа — найбільша у Вірлові, бо має скелко число одинадцять. А по хатах світять переважно лампами зі скелком число п'ять, від яких світла стільки, як кіт наплакав.

Ренине біле ліжечко стоїть у невеличкій кімнатці, половину якої займає піч з челюстями для печення хліба. Тільки хліб у ній не печуть, бо при всій своїй величині піч до цього непридатна. На припічку мама влаштувала Рені хатку для ляльок. Їх є чимало. Є навіть гумовий песик, який пищить, коли йому натиснути животик. Заки Реня піде спати, вона кладе спати свої ляльки, з яких кожна має окреме ліжечко. І наказує їм, щоб були чемні, а вранці вона збудить їх на снідання. Ляльки мають свої мініатюрні тарілочки і чашечки, мають стіл. Найбільша лялька зветься Марта, і Реня бере її часом зі собою до ліжечка.

По вечері мама перевіряє, чи Реня помила руки, ноги, лице й зуби, потім каже вдягнути нічну довгу сорочину і клякнути перед ліжечком. Реня проказує вголос Отче наш, Богородице Діво, молитву до Ангела-Хоронителя і закінчує: “Бозю, дай здоров'я татові, мамці і мені”. Їй ще хочеться додати: “і лялькам”, але мама каже, що цього в молитві не згадується. Відтак Реня йде в довгій сорочині до батька, що сидить за якимись книжками, цілує його в руку і каже: “Добраніч, татку!”.

За вікном шумить вітер у галуззі старезних тополь. Вечірня тиша пливе селом.

На перехресті чотирьох доріг у селі Вірлові починається те прекрасне, що його звать дитинством.

МИЩИНА НА СКРИНІ

— Так у Вірлові казали, — заявляє моя Реня, — не мисочка, а мищина. Проста, череп'яна, а на параді — полив'яна. Куплена у гончара. — Всміхається притаманною їй лукавенькою усмішкою. — Ти може схочеш пояснити читачеві, хто такий гончар? Таж це самозрозуміла річ! Чоловік, який їздив по галицьких селах великим возом, наладованим горшками. Горшки були запаковані в сіно, і їздив він дуже поволі. Ти б теж їздила поволі, якби у тебе була повна фіра краму, який легко розбивається!

— Реню, я ще чую скрипіт тієї фіри і протяжний голос гончара: “Горшки міняю, горшки!” Його чути було на ціле село. А господині вибігали на дорогу, несучи в запасах трохи жита чи ячменю. Це бо була вимінна торгівля. Тепер такої вже нема. І по гончарах слід пропав. Ех, давні то були часи!

Приїздили гончари з Підгір'я, де було обмаль збіжжя, щоб на Поділлі, де хліб на кіллі, вимінати трохи зерна. Якими дорогами вони їздили? Де їли, де ночували? Полуднували хлібом, на вечерю впрошувалися до якоїсь милосердної душі, а на ніч? Певно таки спали на возі, щоб хтось не покрав краму! І ранком знов до іншого села, і знов те протяжне: “Горшки міняю, гор-ш-ки!” Але, Реню, чому тобі якраз вони прийшли на гадку?

— Бо мені пригадалася череп'яна мищина на скрині в Юльчиній хаті. Знаеш, Юлька була сусідка, мешкала на горбку недалеко школи. Вдова. Чоловіка забито десь на війні, дітей не мала. Ми ходили “на хати” до Юльки з нянею Ганею. Власне, ходила

Ганя, несучи мене на руках, бо я була тоді ще маленька.

І коли Реня це розкаже, я бачу: худорляву, темноволосу дівчину. Ганя — сирота. Батьки померли на тиф під час війни. Мешкала вона у брата, але братова була злюща та скупа-скупа. “Дурно їси мій хліб”, — казала Гані, і не давала їй того хліба. З голоду, з нужди Ганя пішла на службу до моїх батьків-вчителів. Бо як уже йти на службу, то краще до священика або вчителя, ніж до міста, як казали, жидам воду носити. А служити у вчителя було легше, як на приходстві, бо не було в нього господарки. Не треба було вставати раненько доїти корови, і не було стільки посуду до миття. І мама прийняла Ганю доглядати, як тоді казали, бавити дитину.

Прийшла Ганя вигодована, в якомусь лахмітцяку. Мама зразу купила їй черевики, пошила якісь спідничини. Їсти давала те, що сама їла. Ганя почала набирати тіла, повеселішала. З дівчуря зробилася дівкою.

Вечорами в школі було нудно, бо й що було робити? Помила тарілки, замела кухню, і по роботі. Ганя була дитиною села, і у село її тягнуло. Просилася: “Пані, пустіть нас до Юльки!”

— Тільки довго не будьте, — відказувала мама.

Ганя загортала Реню у велику хустку і бігла на горбок. У Юльки завжди було весело і цікаво. Дівчата сходилися “на прядки”, тобто прясти кужіль. А за ними, очевидно, хлопці. Одні й другі вдавали, ніби, одне про одного не знають, ніби зійшлися випадково.

Дівчата сідали рядком на лаві ближче скрині, хлопці — на лаві ближче мисника і дверей. І зараз витягали капшучки з махоркою, папірки, скручували цигарки. Бо, як відомо, балачка любить дим. За хвилину в хаті було аж сиво від нього. Махорчаний дим

огортав маленьку лампу, що звисала зі сволюка. Ганя протискалася з Ренею до скрині. Вона аж горіла з цікавості почути сільські новини: хто понесе того тижня на заповіді до егомосця, як парубки побилися на Маринчиному весіллі, хто кого пізвав до суду за

межу і в кого заслабла коро́ва. А щоб дитинча не заважало слухати, садовила Ренею на скриню.

А дитинча на скрині нудьгує. Тож добродушна Юлька дає йому забавку: велику дерев'яну ложку. Дитинча оглядає її з усіх сторін, а потім пхає до рота. І Юлька зараз: "Боженьку, та воно голодне!" Біжить до печі, насипає у череп'яну мисочку вареної квашеної капусти. Ставляє перед дитиною: "На, їж, то добре".

Капуста підмашена, тобто заправлена мукою і квасолею, ніякого товщу в ній нема, бо де в бідної вдо-

ви візьметься солонина на шкварки. А якщо б навіть і був десь кусник, то його ховається на неділю, до вареників, які у Вірлові називаються пирогами. Власне, слово вареники тут зовсім незнане. Квасна та капуста, як прісок, але дитині смакує. До капусти Юлька додає кусник чорного, разового хліба. Він сухий, черствий. Дитинча пережовує його з трудом, але вдоволене. Бо ані такої капусти, ані чорного черствого хліба вдома не дають їсти.

Дерев'яна ложка не вміщується у дитячий ротик. Трохи капусти з ложки попадає до нього, а решта спадає по щічках на підборіддя, груди. Від квасу щічки червоніють.

Ганя запримічує це, зривається з лавки, витирає рукавом личко і суконку дитини. “Вжесь поплямила душку! — каже невдоволено. — Мама буде кричати!”

— “Душка” — це суконка. А мама не повинна знати, що дитина їсть “на хатах”, бо це і негарно, і нездорово. Дитина повинна їсти регулярно поживні страви, які рекомендує порадник для молодих матерів. Наприклад — грисікову кашку на молоці.

Ой, та грисікова кашка! Через неї не могла Ганя посидіти “на прядках” у Юльки, бо треба було йти до хати, варити ту кашку для Рені. І варити її знаєте на чому? На примусі.

Реня крутить носом. — Тепер ти вжила античного слова, яке не кожний читач зрозуміє. Хто ще пам’ятає, що таке примус?

Це був колись предмет домашнього вжитку, дуже популярний в Галичині. Тепер це, сказати б, музейний експонат. А була це просто нафтова машинка варити легкі страви. У долішній частині була нафта, а до горішньої наливалось трохи деревного спирту — денатурату. Машинку помпували, поки спирт не загорався. Вони шипіла, пафкала, сквирчала, сичала, як беззубий старий гусак. До того ж коптіла і смерділа нафтою і спиртом. Вельми була неприємна, але — казали — економічна і практична. Не треба було розпалювати в печі для дурної кашки.

Реня похитує головою: — Тих кашок, варених на примусі, я страшенно не любила.

Всміхаюся до давньої згадки з дитинства: — Знаєш, Реню, за багатьма речами з тих часів я тужу, але за примусом таки ні!

Я знов бачу, як Ганя несе дитинча до школи, упевнившись, чи на його суконці нема слідів капусту. Проте, Ренина борідка червона від квасу. Мама це запримічує. — То трохи зимно надворі, — вибіріху-

ється Ганя. Але коли Реня нізащо в світі не хоче їсти кашки з примуса, мама догадується: “на хатах” давали дитині щось їсти!

Однак докорів з цього приводу не робить. Мама теж дитина села. Знає смак квашеної з квасолею капуста. Знає смак черствого разового хліба. Мама любить село.

Я знов бачу біле Ренине ліжечко. Дитинча в довгій нічній сорочині стоїть біля нього на колінах, вдивляється в образок Божої Матері над ним. Мати вголос проказує вечірню молитву. А дитинча із сонними вже очима, повторює за мамою:

“Ангеле, хоронителю мій,
Ти все при мені стій,
Рано, ввечір, вдень, вночі
Будь мені до помочі”.

Є два ангели в світі, Реню. Один невидимий стояв біля твого ліжечка, до якого ти молилася. Він мав білі крила і золоту авреолу над головою. Другий стоїть і тепер біля тебе. Має сині, добрі очі і пишні мідяні коси. Він проказував молитву. Це — твоя мати, Реню. Вона ще й досі хоронить тебе від усього злого...

ЯНГОЛЯТКО ЙДЕ В СВІТ

У тих давніх часах дітей приносив бұзьок, а посилав їх мамам добрий Панбїг з неба. Та коли б у вірлівському небі, яке починалося зараз за пір'ястими хмаринками над вірлівською церквою, були такі ангелики, як Реня, то напевно жадна праведна душечка до нього б не поспішала. Бо ані янгольсько голубі Ренині оченята, ані ясні патлики, прикрашені схожою на голуб'ячі крила білою кокардою, ані блакитна суконочка, заporукою янгольських чеснот не були. Навпаки. Під золотистим волоссячком хитро приховувалися цап'ячі рїжки впертости і сваволі.

Спершу подароване небом янголяточко дало себе знати нічними криками. Вдень, коли мама і татко вчили у школі дітей, янголятко солодко спало. Вночі ж, коли змучені батьки хотіли й собі заснути, янголятко починало верещати. Татко, що повернувся з війни з надшарпаним здоров'ям, а тепер надшарпував його далі, вимішуючи щоденно болото стежками з Вірлова до Храбұзни, де вчив, був, очевидно, невдоволений. Мама, як кожна мама більше терпелива, потішала його і себе разом, що дитинча "з цього виросте". І мала рацію, бо поскільки ніщо на світі не триває вічно, дитинча згодом припинило нічні концерти і почало цікавитися денними справами. Предметом дослідження стало все, що жило, зокрема те, що мало ноги, хвости і крила — пси, коти і сусідські кури.

Правда, коти не любили, коли дитинча тягнуло їх за хвоста, тоді вони дряпали рўки і з м'явкотом тікали. Псам, навіть при їхній песячій терпеливості,

набридало тягання за вуха, вони дзявкотіли і теж тікали. А кури, які приходили під поріг, не бажали, щоб Реня виривала їм пір'я з хвостів і крил. Тоді дівча вирішило, що краще займатися тим, що не тікає і не галасує — тим, що має коріння і листя. І в цьому Рениному заінтересуванні природою незабаром переконалася бабуня Катерина з Розгадова. Їй припала сумнівна приемність гостити на вакаціях вірлівське янголятко. Мама, закінчивши навчальний рік у школі, приїхала відпочити у рідній хаті. З приводу приїзду двох таких важливих персонажів, збіглися з цілого Розгадова всі тітки, стрийки і бабуні.

Ясноволося створіння терпеливо перенесло довгу церемонію вітань, пригортань і поцілунків під акомпаньямент радісних охкань: “Ох, яка гарна дитина, яка вона мила, чемна!” Відтак з повагою заявило, що “йде бавитися в город”. Город починався коло старої яблуні, яка родила солодкі яблука. І на горді в що пору якраз цвів мак.

Моя Реня, що від початку цієї розповіді сидить на старій каналі з підібганими ногами, глипає на написане і каже:

— Не забудь надати макові належної уваги!

— Тобто як, Реню?

— Ще й питаєш! Кожна порядна господиня в наших сторонах мусіла мати грядку маку. Бо як зробиш без маку кутю на Святий і Щедрий Вечір?

— Правда, без маку не можна було обійтися.

— Або як зварити без маку клоски у Великий Піст? — додає авторитетно Реня.

— Слушно, слушно, Реню! Але чого тебе тоді понесло на ту грядку квітучого маку?

— Бо він був гарний.

— Так навіщо ти тоді позривала бабуні всі квітучі голівки маку?

Сміється: — Мені було тоді три роки. Трилітня особа не пригадується над тим, що робить!

Може б Реня і не позривала була всіх квітучих маків, якби не спідниця тітки Теклі. Бо тітка, почувши, що приїхала мама з Ренею, зараз вдягнулася святочно і прибігла до бабуні. І своїми широкими спідницями заслонила те, що діялося в городі.

— Спідниці в тих часах були дуже важливі, — чую голос з канапи.

— Маєш рацію, Реню. Статочна господиня мусіла мати на собі кілька спідниць. Чим багатша, тим більше спідниць. В одній спідничині ходили тільки бідні комірничі. А така багатійка одягала нараз кілька кріслатих спідниць і виглядала достойно, заокруглено. Чим кругліша, тим пишніша господиня.

— Знаєш, — каже Реня, — коли я тоді позривала той мак, мамі було дуже неприємно. Виправдувалася перед бабунею як могла, перепрошувала. А бабуня тільки зідхнула: “Малі діти — малий клопіт, великі діти — великий клопіт”.

Ясно, що коли хтось захоплюється так, як Реня, природою, то у зимовій порі, коли природа засинала, їй ставало скучно. Коли випадав сніг, треба було сидіти в хаті і бавитися ляльками. Але й ляльки по якомусь часі надокучали. Реня притискала носа до замерзлої шибки, розмазувала пальцями сріблясті візерунки, дмухала, щоб вони розтали, а відтак:

— Мамцю-ю! Я не маю що робити!

— І не треба! — чути з другої кімнати мамин голос. — Уже пора спати. Вмийся, помолися і йди до ліжка!

— А я спати не хочу! — висувались цап’ячі ріжки.

— Всі чемні діти вже йдуть спати, — пояснювала мама. — А як будеш нечемна, святий Миколай не принесе тобі нічого!

— До святого Миколая ще далеко! — протестувало янголятко з різжками. Зрештою, я завжди чемна!

Якийсь час ще йшли дипломатичні переговори, але вкінці і мамина свята терпеливість уривалась: янголятко дістає “кляпса” — легенький удар по тій частині тіла, на якій люди сидять. Тоді зчинявся страшенний бунт, вереск, крик: “Мама недобра! Я йду собі в світ!”

Патетична фраза “йти в світ” зовсім неоригінальна: це плягіят, запозичений з маминих казок, у яких покривджені “йшли в світ заочі”. Мама сприймає це рішення зі стоїчним спокоєм: — У світі тепер дуже зимно, а ти зимна не любиш.

— В такому разі прошу мене тепло вдягнути! — командують цап’ячі різжки.

Мама вдягає створіннячко у теплий плащик, обмотує цап’ячу голівку теплим шаликом. Знову протест:

— Я шалика не хочу! Він кусає в уха!

— У світ заочі ніхто не йде без шалика! — заявляє мама.

— І ніхто не йде без хліба, — пригадує продовження казки Реня. — Прошу мені дати хліба, але конче у торбині! — Бо так, власне, розказується у казці.

Мама йде до кляси, під лавкою знаходить призабуту школяриком торбину. З небіленого полотна, з конопляним шнурком, який перевіщується через плече. У таких торбинах носили тоді школярики свої книжки і зошити.

Шнурок довгий, торбина сягає Рені до п’ят. З-під шапки, насуненої маминою рукою аж на очі, видно тільки круглу барабольку носика. Тим носом створіння тупає, тобто цілує маму в руку. Відходить з великою гідністю.

Скриплять двері. Мама стоїть на порозі. Мамині очі йдуть слідом за дитинчам.

А за порогом, спершись ліктем на загату, стоїть вірлівський Мороз. Здоровенний паруб'яка. Курить грубу цигарку з махорки. І димом з тієї махорки Рені просто в обличчя. Аж щічки зашарілися.

— Диви, диви, — пахає цигаркою Мороз, — таке мале, а кудись преться проти ночі! — Навіть Морозові дивно, що в таку холодну ніч комусь хочеться вийти з хати.

Голос Мороза зачули вірлівські зорі, що якраз справляли толоку над Пилиповим подвір'ям. Тому, що було так зимно, вони танцювали польку, щоб розігрітися. Глянули зорі вниз і теж здивувалися:

— Диви, диви, хто бачив, щоб діти волочилися по ночах!

А під ясенем, що ріс при паркані у розі, стояла вірлівська Тиша. Вона була красунею. У неї були чудові, замріяні очі. Бо Тиша була закохана в Місяця, і на нього чекала. А Місяць, як звичайно, баяр, забарився, не приходив. Він стояв за лісом з якоюсь іншою дівчиною.

— Чому таке мале створіння лазить ночами і перешкоджає спокійним людям? — забурмотіла красуня. Та несподівано із вершка липи на старому цвинтарі зіскочив заводіяка Місяць. Блиснув по-парубоцьки золотим зубом, дивуючись:

— Агі! Таке мале, а волочиться по ночах! — Він навіть не запримітив Тиші.

— То так ти мене вітаєш? — образилася Тиша. — Я чекаю на тебе вже довго, а ти займаєшся якимсь дитинчам! — І обернулася до нього спиною. Та Місяць не звернув на це уваги. Він приглядався малому мандрівникові. А Реня вже пробрела снігом аж під горбок, де стояла хата Балички. Баличка була старшою жінкою, вдовою. Про неї співала няня Ганя:

“Чи на тебе дивитися, чи на твоє личко?
Ой, Баличко, Баличко — ягничко”.

Реня була б зайшла ще далі, якби з-під Баличчиної хати не вибіг пес. Такий самісінький, як у віршику, що навчила мама:

“А тут зі старої хати
Вибіг пес чорний, кудлатий”...

У зимові ночі всіх вірлівських псів спускали з ланцюгів, щоб, бігаючи, не замерзали. Пес загавкотів

так, що прекрасна Тиша закрила собі вуха руками:
— Дурний, можна оглухнути!

— Не шкодить! — засміявся золотим зубом Місяць. — Пес є на те, щоб гавкати вночі.

Місяць завжди любив філософувати, але Реня не визнавалася на цих мудрощах. Іти в світ заочі — одна справа, а зустріти чорного пса, що гавкає — друга. Це вже страхотлива пригода. І янголятко дало драла в сторону хати. Там на порозі стояла мама.

Почервоніла бараболька носа, вовняний шалик, полотняна торбина — все це разом бухнуло об ма-

міні груди. Мороз, що стояв коло загати, засміявся і випустив великий клуб диму з цигарки.

— Вже не хочеш іти в світ заочі? — спитала мама.

— Хочу і піду, але як не буде на дорозі чорного пса, — відказала Реня.

Двері заскрипіли, замкнулися. — Комічне дитинча! — зареготався Місяць. І попрямував в сторону моста на річці.

— Ти куди? — обурилась Тиша. — Шойно прийшов і вже знов тебе кудись жене?

— На мене чекають парубки на мості — буркнув Місяць. — Там вони зараз будуть співати.

Це була очевидна брехня, бо в таку морозну ніч парубки на мості не збиралися. І тому Тиша дивилася сердито, як Місяць поплив над річку.

Міцний парубійко Мороз притоптав ногою цигарку і обняв Тищу за стан: — А зі мною не хочеш постояти? Дивися, яка гарна ніч!

В кімнаті на білому ліжечку засинало янголятко з рижками. Йому снився далекий, широкий світ.

КОРЕЦЬ ПШЕНИЦІ

Реня ставить коло писальної машинки букет айстер. За вікном відходить у сутінки перший день вересня.

— Для кого цей букет, Реню?

— Для тих, що колись людські діти вчили. Для вчителів народних шкіл. Для моїх батьків. Колись першого вересня починалося навчання у сільських школах. Там, у Вірлові, Білоголовах, Кудинівцях — всюди.

Розумію. І для мене айстри завжди означали кінець вакацій і початок науки.

— У перший день вересня мене завжди огортає ностальгія, — признається Реня. — Тоді я мушу йти додому.

Розумію. До подільського села, де вчителювали батьки. До маленького світу, де жили добрі, прості люди — газди, газдині, їхні діти. До тихого світу, де не діялося ніяких великих речей і де дні пливли поволі і безшумно, як лінії струйки Гнилої Липи. А те, що в цьому тихому світику видавалося тоді сенсацією, виглядає тепер з віддалі милим гротеском.

— Як, наприклад, історія таткового ровера, — всміхається Реня. — Коли татко купив той ровер, ціле село збіглося його оглядати. Це була не абияка “невиденція”!

— Між нами кажучи, Реню, навіщо татові було потрібно ровера.

— Як то навіщо? — каже мені. — Щоб мав чим їздити з Вірлова до Храбузни.

— А леж, Реню, у Вірлові болото рідко коли висихало. Хіба вліті, коли були вакації і татко не мусів їздити на друге село до школи.

— Сама признаєш, що болото таки часами висихало, — підморгує лукаво Реня. — А коли саме — неважливо. Бо справа була не в болоті, а в престижі, розумієш? Тепер кожний чоловічина мусить мати авто, а в тих часах ті, що могли собі це дозволити, хотіли конче мати ровер. А татків ровер був дуже гарний. Мав закручені ручки, що нагадували коров'ячі роги, блискучі колеса, словом це був останній крик техніки! Пам'ятаю навіть, що ручки були вкриті червоною гумою.

— Бачу, що ти справді дуже добре пригадуєш той ровер, Реню.

— Як я могла б його забути, коли злодії вкрали його таки з моєї кімнати! Бо, бачиш, такої дорогоцінності не можна було залишати на ніч у сніях. Зрештою, це були такі малі сніи, що ровер у них не змістився б.

— А все таки що — як кажеш — дорогоцінність, вкрали з-під твого носа!

— А чи я тому винна, що спала, а злодії поведилися так тихенько, що коли я прокинулася вранці, то по ровері залишився тільки слід у поросі? Це були геніальні злодії! Уяви собі: тихцем відкрили заціпкву у вікні, яка замикалася зсередини, влізли крізь те маленьке віконце у кімнату і випровадили ровер через сніи на дорогу.

— І що татко сказав, коли побачив, що ровер вкрадено?

— Був надиво спокійний. Зате ціле село аж кипіло. Кажу тобі, коли б нині вкрали не якийсь дурний ровер, але цілу фабрику роверів, люди не зчиняли б такого галасу. Зараз приїхала зі Зборова "поліція паньствова", оглянула слід в поросі і списала довже-

лезний протокол. Вона спеціалізувалася у писанні предовгих протоколів і у виловлюванні “українських вивротовцүф”, тобто політично підозрілих. Вишукування злодіїв не належало до її спеціальности.

— Це правда, Реню.

— Але — уяви собі — цим разом сталося чудо: за півроку татків ровер знайшовся! Це був звичайний випадок: на польсько-литовському кордоні переловили контрабанду і знайшли татків ровер. Але татко чомусь не надто втішився знахідкою, бо, не будши матеріялістом, не прив'язував великої уваги до речей. Зрештою, у міжчасі купив собі новий ровер, але той новий мені таки не сподобався: не мав червоних ручок. А віднайдений ровер татко продав за малі гроші крамареві.

— Реню, як це так, що ми почали розмову про сільських учителів, а зійшли на крадені ровери?

— Бо, думаючи про таткову вчительську працю, я не можу забути про ті його щоденні мандрівки з Вірлова до Храбүзни. Це ж був шмат дороги, а ти уявляєш собі, як важко брести болотом у дощ чи балувати снігами у заметіль? А татко мусів ходити щодня, навіть у найгіршу погоду. І чи ти знаєш, що це значило вчити дітей у приміщеннях, де замерзало чорнило у каламарі? Де топили в печі соломою? Де ніколи не було насправді тепло, бо на Поділлі з паливом було трудно. Ах, правда, я згадала про каламар — хто тепер його вживає? І хто знає, як важко було вчителювати в тих часах...

Кімнатою стелиться задума... Оті призабуті, давні часи, оті тихі працівники, що “людських дітей учили”. В одноклясівках. Хто тепер пам'ятає, що таке “одноклясівка”? А це означало, що у школі було тільки одне приміщення і один учитель, який одночасно вчив дві кляси: першу і другу, а відтак третю і четверту. Як це робилося? Просто: по одній сто-

роні сиділа одна кляса, по другій друга. Коли вчитель навчав одних, другі мали виконувати якесь письмове завдання. Тодішньою урядовою мовою — ах, як добре пригадую цей вислів! — називалося це “ціхе заєньце” — тихе заняття. Що воно звичайно не було тихе, це зовсім ясно. Чи ви уявляєте, щоб вам кільканадцятєро дітей сиділо тихо? Я не раз стояла під дверима одноклясівки і чула раз-у-раз: “Діти, тихо!” А гамір був такий, що аж гей! І тому не диво, що і татко, і мама “здирали” собі горла. Постійні горляні недомагання звалися “вчительською хворобою”. Татко, хоч ніколи не вживав “лінійки”, якою били дітей по руках, менше хворів на горло, вмів якось вдержувати дисципліну. Зате мама, добра, лагідна, мусіла “перекрикувати” дітей, і висилювала горло.

...Крізь щілинку у дверях я бачу маму. Третій класі вона каже виконувати якесь рахункове завдання і одночасно розказує четвертій щось з історії чи географії. Реня страшенно любить слухати ці мамині розповіді — вони ще цікавіші за казки. У Рені знаменита пам’ять, вона запам’ятовує кожне словечко, і, коли мама приходить по науці додому, Реня, мов накручена машина, рецитує все те, що мама розказувала дітям.

...Я бачу в сінках заболочені таткові калоші. Не раз він їх губить у болоті. “Чому татко не купить собі чобіт, як господарі?” — питає Реня. Питання до речі, але татко — елегант і не любить чобіт. Воліє вже губити калоші в болоті.

...Я ще чую тихі, журливі, вечірні розмови батьків. Вони часто говорять про шкільного інспектора, який одного разу сказав до мами: “Проше пані, то бардзо руска школа”. “Руска” — означає українська, але цього слова жаден польський урядовець за всі скарби світу не вимовить! В урядовій польській термінології пишеться і говориться “рускі ензик”, “руске

песні”, “руска народовосьць”. Часом поляки кажуть “почціви русін”. По-їхньому це ніби похвала, мовляв, льяольний. Але по-нашому — образа. Свідомий українєць не хоче бути “почцівим русінем”! І тому татко і мама все побоюються, що їх звільнять з державної посади. Саме тому, що вони українці.

Слово “українці” вживається в польській пресі тільки тоді, коли пишеться — з обуренням — про “українських вивротовцүф”, тобто тих, які виступають проти польського уряду. Часто пишеться про “українську боюфку” — тобто УВО. По українських селах, де є одна чи дві родини польського походження, які, до речі, навіть не знають польської мови, запроваджується в школах “польскі снзик викладови”. У найкращому випадку — школи утравквістичні, тобто двомовні. До дітей, яким польська мова зовсім чужа, треба говорити по-польськи. Мама цього не робить і тому інспектор називає її школу “бардзо рускою”.

В класі на стіні висить посередині хрест. Біля нього з одного боку “паньство́ве годло” — білий орел в короні на червоному полі, а з другої — портрет маршалка Пілсудського і президента Мосьціцького. Діти мусять вміти співати польський гімн “Єще Польска не згінела”.

Вчителі “русіні” — проблема шкільної кураторії. Позаймали вчительські посади зараз після війни і стоять на перешкоді запланованому спольщенню Галичини. Правда, деяких зовсім непокірних переносять на посади ген аж на Мазовше. Там такий учитель-русін не є небезпечний. Це відбувається дорогою так званої “дисциплінарки” — тобто покарання. Це велика кара, і її вчителі бояться нарівні з втратою праці. Село на Мазурах без рідної мови, рідних людей, рідної церкви — це вигнання. Тоді ще ніхто не знав, що може бути ще гірше вигнання — Сибір чи Казахстан...

Реня будить мене із задуми: — Не впадай у мелянхолію! Це були сильні духом, тверді люди, ці колишні сільські вчителі! Скромні і незвеличвані, вони робили важливу роботу. Вони не тільки давали підстави знання — вони виховували. Покажи мені тепер у найбагатшій країні вчителів початкових шкіл, які виховують тобі дитину!

— Всміхається: — Чи ти знаєш, як мама дістала вчительську посаду у Вірлові? Зараз після відступу большевиків з Галичини у 1920 році? Села були тоді страшенно понищені. Чого не зруйнувала війна, те пограбували большевики. Словом — була нужда. Хліб був на вагу золота, бо його було дуже мало, а подекуди взагалі не було.

Мама їздила тричі до шкільного інспекторату в Зборові у справі вчительської праці і за кожним разом поверталась з неясною обіцянкою “може колись” і “може якось”. За четвертим разом мама примудрилася: на фіру, якою їхала, заладувала мішок пшениці і непомітно скинула той мішок перед мешканням інспектора.

Шкільним інспектором був спольщений німець, пан Вань. Дивлячись одним оком на мішок з пшеницею, а другим на маму, сягнув до шухляди, вийняв з неї мапу повіту і почав її студіювати. Відтак з міною стратега, що прийняв переважливе рішення, сказав: “Дам пані Урльоф”.

Це прозвучало так велично, ніби могутній король сказав до свого васалю: “Даруємо вам Бранденбурзьке князівство”.

За один корець золотої подільської пшениці...

ШОВК Є ТЕПЛИЙ...

Святий отець Миколай був для Рені такий же реальний, як татко, мама, няня Ганя. Відрізнявся від них тільки тим, що був святий і багато старший за них. І до того ж знав все, що діється в світі. А зокрема знав, коли діти бувають чемні, а коли нечемні. Мама казала, що святому отцеві Миколаєві допомагає ангелик, який все записує у велику книгу. Але Реня була переконана, що святий Миколай знає все і без записування, бо він дуже мудрий і має дуже добру пам'ять. А при тому дуже добрий. Властиво святий Миколай чекає в небі цілий рік на день дев'ятого грудня, щоб принести дітям дарунки.

Відколи випав перший сніг, Реня починала молитися до святого Миколая. Це — на всякий випадок, щоб себе пригадати. А коли, мавши п'ять років, вже вміла писати, мама порадила, щоб написала до святого листа.

Листок паперу був вирваний зі школярського зошита. На ньому нашкрябано закарлючки: "Святий Отче Миколаю, прошу, принеси мені лямпку з червоного скла до ляльчиної хатки". Хотіла ще додати кілька інших прохань, але мама сказала: — Чемні діти не просять забагато!

— Чому? — здивувалася Реня. — Адже в небі є всього подостатком!

— Але на землі є багато дітей і кожній дитині треба дати дарунок, — пояснила мама.

— Ну, добре, — погодилася Реня. — Але як святий Миколай успе об'їхати за одну ніч цілий світ?

Питання було хитреньке, та мама дала собі раду: — Він має дуже бистрі коні.

— Білі коні? — зацікавилася Реня. Вона дуже любила білі коні.

— О, так! — запевнила мама. — Білі, як сніжок. Коли Святий їде, їх майже не видно.

— Але попроси ще у листі, щоб святий Миколай приніс тобі кілька українських книжечок, — порадила мама.

— Алеж мама щойно сказала, що не можна просити забагато, — здивувалась непослідовності старших Реня.

— Книжечки — це інша справа, — усміхнулась мама. — Власне, святому Миколаєві дуже подобається, коли діти менше просять про забавки, а більше про книжечки.

— То їх теж пишуть в небі? — підвела оченята Реня.

— О, ні! Святий Миколай їздить по книжечки до пана Михайла Таранька, до Львова. Знаєш, того, що видає “Світ Дитини”.

Рені ще не було на світі, коли мама передплатила “Світ Дитини”. Перший його річник, який татко зшив до купи, був датований роком народження Рені. Ніколи не бачений пан Михайло Таранько зі Львова був Рениним добрим знайомим, бо щомісяця присилав “Світик”. Так Реня називала той журналик.

Написавши листа, треба було його подерти на куски і викинути через вікно. Цього Реня ніяк не могла зрозуміти. — А що буде, коли святий Миколай не позбирає всіх кусочків?

— Позбирає, не журися. Святий все може, бо на те він і святий, — заспокоїла мама.

... Як добре бути дитиною. Як добре вірити маминим словам! Як добре вірити, що високо в небі є хтось, що все знає і все може вчинити! Як добре вірити, що за добре діло завжди нагороджують, а за зле — карають! І як добре вірити, що малі провини

прощаються, бо навіть, якщо Реня часами буває нечемна, то все одно святий Миколай їй вибачить і принесе дарунки. Як добре вірити в радість!...

Груднева ніч страшенно довга, та все одно Реня вирішує чекати на святого Миколая. Хоче конче його побачити. Та мама вперто не дозволяє: — Не можна!

— А чому не можна? — болісно питає Реня.

— Пам'ятаєш, що сказано у віршику? — шукає вияснення мама. Віршик же звучить:

“Тож помолися до Бозі,
Скоренько спати лягай,
Щоб не чекав на морозі
Святий отець Миколай”.

— Чуєш, щоб не чекав на морозі, — повторює мама. — Святий Миколай не увійде до хати, коли дитина не спить!

— А чому? — не розуміє Реня.

— Бо такий небесний закон. Люди не сміють бачити святих.

Реня не розуміє. — Але мама каже, що за дарунком треба подякувати!

— То як я подякую, як буду спати?

— Подякуєш на другий вечір у молитві, — заспокоює мама.

...І ось я бачу подовгасте, матове мамине обличчя. Темнозолоті коси. Добротливі очі. В очах сама лагідність, сама сердечність. З-під абажура нафтової лампи, що стоїть на столі, розходитьсь круг світла. Мама щось пише. Приготування до школи на наступний день? Світло лягає на рами великого образу на стіні. На ньому — Мадонна із розпуценим золотим волосся. У голубій одежі. Обличчя матове, подовгасте, ніжне. Очі голубі. Неземна доброта. Мадонна дитинства, Мадонна віри. І я чую слова, які допливають із світляного круга:

...Давно, дуже давно, святий отець Миколай був єпископом. У далекому-далекому місті, в Малій Азії. Він був милосердний. Жалів усіх бідних, нещасних, голодних. Допомогає їм. Приносить убогим вночі коши з їжею і ставив під двері. Робив це так, щоб ніхто не бачив. Бо добрим ділом не треба хвалитися. Добро треба робити без розголосу...

Ренині оченята дивляться благально: — Мамцю, а якби я так тільки зиркнула на святого, можна? І тільки шепнула б йому, що дуже його люблю? Бо він такий добрий!

— Реню, — мама гладить ясну голівку, — святий знає, що ти його любиш. — І задумано: — І про любов теж не треба забагато говорити, запам'ятай, дитино. Любов треба дати відчутти ділами.

Святляний круг пливе крізь вікно у білий сніг. Вже пізній вечір.

— Реню, помий лице, почисть зуби. Помолися і йди спати.

Що за неприємна справа оте вмивання! І до того щовечора і щоранку! Навіщо? Реня дуже не любить води в мидниці. Вода — гарна річ, але в калабанці або в річці. В калабанці можна бавитися, хоч мама за це сварить. А вона в річці тим гарна, що зелена і там плавають качки. А під мостом живуть рибки! Дуже цікава вода також у ставі дідича Ліпінського. Дідич розводить там коропи. Мама не дозволяє Рені туди ходити, щоб Реня не втопилася. Так, вода Рені подобається, та не тоді, коли треба митися!

Реня зволікає: — Мамцю, а що робить мій ангелик, як я сплю?

— Він тебе береже!

— А він не хоче спати?

— Ангелики не потребують сну, — запевняє мама.

— А чому? — недовіряє Реня.

— Бо вони є духами, — зідхає мама. — Вони не мають тіла.

— Але святий Миколай є духом і має тіло! — рішуче заявляє Реня.

Мама не заперечує. — Вже спи! — просить.

Реня дуже виразно уявляє собі святого Миколая. Він зовсім такий, як у церкві на образі. Має довгу, сиву бороду. Рум'яне обличчя. Мітру на сивій голові. Ходить у світлих ризах, таких, як священник на Великдень.

Мама примикає двері від Рениної кімнатки. Рені стає жалко. Чому їй не дозволяють сидіти при столі? Вона так любить дивитися, як батьки пишуть і читають. Любить дивитися на велику лямпу під білим абажуром. Язичок гнота горить спокійно, по якомусь часі починає мигати, підскакувати вгору. Тоді татко каже, що "лямпка філює", знімає скелко, підтинає гніт. І знов лямпа горить рівним, ясним вогником.

За часок з Рениної кімнати чути тоненьке пищання, як бречання комара. Голос тягнеться монотонно на одній ноті. Батько підводить очі з-над книжки. Мама вже у дверях.

— Реню, чому не спиш?

— Я співаю пісню до святого отця Миколая!

І голосок тягне нехитру нотку мелодії:

“О, хто, хто Миколая любить,

О, хто, хто Миколаю служить,

Тому святий Миколай

На всякий час помагає, Миколає!

— Неслухняна мала! — батькові очі дивляться через цвікери.

— Дитина, як дитина, — виправдує Реню мама.

Батько — це сувора дисципліна. Дитини не можна розпещувати. Дитина має слухати старших. У дитини не треба добачати якихось незвичайних, особливих прикмет, мовляв, це небуденна дитина, бо вона — моя. Хай вчиться, хай сама виявляє свої здібності.

У житті кожна людина мусить сама здобути те, що вона потрапить. Так, сама. Надмірне піклування вирощує духових калік. А життя тверде, воно вимагає, щоб кожна людина стояла на своїх власних ногах.

Батько може трохи занадто твердий. Чи тому, що йому ніколи не було в житті легко? Що все, що має — осягнув власними силами, без нічиєї допомоги? Батько трохи огірчений. Може тому, що він борвся за незалежність свого народу, а тепер мусить коритись окупантській владі, яка зве його “русіном”?

Мати — це доброта, виrozumіість, поблажливість. Хоч і вона теж власними силами пробивалася крізь життя. Хоч їй теж нічого не давалося задарма. Мама — велика оптимістка. Вона твердо вірить, що люди добрі, а тим, які злі — вміє вибачати. Проте, Рені вона теж не розпещує. Хочє, щоб дитина була “добре вихована”. А ці слова мають дуже широке значення.

Дитинча вже дотягає тоненьку нитку пісні і мовкне. Западає тиша. А потім чути батькові слова:

— Ти кажеш, що дитина має слух, музикальна? Про це ще заскоро говорити. Хай підросте і тоді пробує своїх сил. Якщо матиме добрий голос, хай попрацює, щоб стати співачкою. Але визначною. Не переноси пересічності, малечі в мистецтві. Коли щонебудь робити, то на велику скалю.

У крузі молочного світла мамині очі — дві іскорки здивування. Батько маломовний, що сталося, що таке сказав? Звідкіля ці думки про розмах, велич? І ще батьків голос: — Та це теж надто сміливі сподівання. В умовинах, в яких ми живемо, поляки не дадуть змоги їй вибитися. У них же ж свої люди. Як виросте, не зможе дістати навіть такої скромної посади, як ми.

**

Світло в кімнаті батьків згасло, а Реня ще завзято бореться зі сном. Вона не сміє заснути, бо інакше

не побачить святого Миколая. Встала з ліжечка і відщипнула заціпку на дверях. Бо як святий увійде, коли двері зачинені? Хоч мама запевняла, що Він пройде і крізь замнуті двері, але Реня в цьому сумнівається.

За вікном сипле білий сніжок. Ренині очі примикаються, вона засинає. А коли пробуджується вранці — трохи не плаче: таки проспала відвідини святого! Бо ось він був, приніс усе, що просила в листі: червону лямпочку до ляльчиної хати, книжки. І навіть те, про що не наважувалася просити: нову велику ляльку!

Повинна б дуже радіти дарунками, але не може. Не може собі простити, що проспала відвідини доброго святого. І, врешті, щоб поділитися своїм смутком, каже про це мамі.

Мама лагідно гладить її по голові: — Не турбуйся, чемні діти повинні спати вночі. Краще піди тепер на санчата.

Це Реня дуже любить. Санчата нові, гарні, куплені в Зборові. Діти в селі кажуть, що це “панські”, бо в них скромненькі, зроблені зі старих дощок. Реня дозволяє дітям їздити на її санках, тільки просить, щоб не поламали.

Реня пригортає до грудей нову ляльку. — Але Марта, — так Реня її назвала, — теж піде зі мною.

— Добре, бери зі собою Марту, — погоджується мама.

Реня уважно оглядає ляльку в шовковій червоній сукні.

— Але вона не має плаща, їй буде зимно!

Мама всміхається: — Ні, їй зовсім не буде зимно, бо вона в шовковій суконці. А шовк дуже теплий.

Все, що мама каже, є завжди правдою. Реня пригортає ляльку до грудей і запевняє її: — Ти не застудишся, Марто. Усі знають, що шовк теплий.

... Із світу дитинства, що відійшов безповоротно, залишилася тільки теплота маминих слів...

“УЯВІМ СОБІ...”

Створіннячко з ясними патликами — Реня — наш крябало на моєму бюрку ці дві слові. Сміюся:

— Реню, звідкіля ти взяла оте “уявім собі”?

— Я це сама видумала. Це — ключ до мого світу.

У Рениному світі діялися речі, які тільки вона могла бачити і чути. Наприклад, старші твердили, що ляльки не розмовляють і не їдять. А Ренині ляльки і їли, і розмовляли з Ренею. Зокрема вони любили слухати Рениних казочок і віршиків.

... Дай, добрий Боже, панові Михайлові Таранкові найгарнішу хмаринку з вірлівського неба, бо це він посилав до Рениної хати книжечки, які мама читала Рені. А Реня, завчивши ті казки і віршики напам'ять, розказувала їх лялькам.

Рені було три чи чотири роки, коли мама прочитала їй “Нечемне вороня” Вільгельма Буша в перекладі Ярослава Вільшенка. Реня, не вміючи ще читати, фотографувала у пам'яті сторінку за сторінкою. Відтак брала книжечку в руки і з мудрою міною “читала” її лялькам. Ляльки дуже уважно слухали, хоч Реня не вимовляла звуку “р”. Рені з тим “р” була справжня морока...

— Пст! — перебиває Реня. — Тільки без втручань у приватні, ще й немилі справи! Те нещасне “р” я вже тепер вимовляю!

— Гаразд, буде без втручань! Отже, повертаючись до “уявім собі”... Світ “уявім собі” був прекрасний. У ньому діялися речі, як у казках, що їх чита-

ла мама. Як у книжечках з мого дитинства. А з книжками, як знаєш, це така справа, що раз до них звикнеш — потім уже не можна відвикнути.

— Жалієш того гріха, янголятко з рогами?

Вибухає сміхом. — Без того “книжкового гріха” мій світ був би дуже вбогий. Сірий, нецікавий, нудний. Покажи мені людину, яка не читає, і я скажу, хто вона така.

— Поволі, поволі, Реню! Ця сентенція звучить, ніби живцем взята з якоїсь книжки!

— Ну і що в цьому злого? — мружить око Реня. — Ми всі десь, колись, у когось вчилися. Зрештою, скажи мені — ти пробувала жити без книжки?

— Не пробувала і не буду. Книжки я дуже люблю.

— Нарешті призналася! — бурмоче янголятко з ріжками.

... І враз відкриваються сторінки призабутих книжечок дитинства. Спершу наївні, коротенькі історії про песиків, котиків, зайчиків, ведмедиків.

— Пригадуєш, Реню, оповідання про старого скупендрягу, що ніс у великому мішку пахучі, чудові яблука на базар? До нього підійшов малий ведмедик і жалібно попросив два яблучка, бо він був голодний. А дідуган і слухати не хотів. Тоді ведмедик ще жалісніше почав просити про бодай одне яблучко для хворого братіка. А дідуган прогнав його, ще й посварився костуром. А йшов він стежкою, при якій росли кущі тернини. Зачепив мішком об терня, і мішок роздерся, усі яблука розсипалися по землі. Дідуган побачив, що сам не зможе їх позбирати, і почав просити ведмедика: “Поможи мені в біді!” Ведмедик мав добре серце, позбирав яблука і не взяв собі ані одного. А закінчення було щасливе: дідуган зрозумів свою безсердечність і подарував ведмедикові два найкращі яблука — одне для нього, а друге для хворого братіка.

Така простенька казочка, а досі пам'ятається. Правдою є, Реню, що дрібні події з часів дитинства залишаються у пам'яті на все життя. І в дозрілої людини завжди залишається щось дитяче: щось безпосереднє, неспідфальшоване, сердечне.

Пізніше були книжки з поважними оповіданнями. Була "Молодість славних людей", була історія посадниці Великого Новгороду, Марти Борецької. Були українські князі, були гетьмани, козаки. Шумів Дніпро, пахли степи. Співали кобзарі. У книжках була Україна.

Сторінки книжок відкривали широко двері у світ. Десь, аж на самому кінці землі, смішні, бо з косами, мов у дівчат, китайці збирали у великі коші листки чаю. В іншому кінці світу, в таємничій Індії, магараджі в золотистих шатах їздили на слонах полювати на тигрів. По пісках пустель мчалися на бистрих, чудових конях відважні араби. Над широчезною Амазонкою росли велетенські дерева, а на них цвіли прекрасні орхідеї. На дикому заході Америки останні могікани завзято боронили свої прерії від "блідолицих" європейців.

Це і багато-багато іншого було у книжках, які Реня не читала, а "проковтувала". Це був вислів мами, в якому крилося тихе вдоволення, що Реня так жадібно і так скоро читає. Щоправда, до тієї самої книжки Реня поверталась кілька разів, аж поки вся вона не записувалася сторінка за сторінкою у пам'яті. А потім ходила задумана, мов би в іншому світі. З допомогою магічних слів "уявім собі" вона бачила все те, що було в книжках. "Уявім собі, що я в палаці магараджі і оглядаю всі його дорогоцінні клейноди". "Уявім собі, що я в преріях і ані трохи не боюся диких індіан!"

— Ах, ця твоя книжкова пасія, Реню! До чого

вона тебе не доводила! Пригадуєш, як ти крадькома читала “заборонені книжки”?

Сміємося обидві. “Забороненими книжками” були в тих добрих часах звичайні книжки для дорослих. Тобто такі, в яких було щось таке, що могло б “згіршити дитину!” Гм, згіршення... Це слово тепер майже вийшло з ужитку. Які драстичні книжки читають тепер малолітні, і ніхто не звертає на це уваги! А тоді мама не дозволяла взяти до рук книжки, в якій герої повісти поцілував героїню!

Мама позичала для себе книжки у вчительській бібліотеці в містечку. Читала їх звичайно вечорами, а вранці, йдучи до школи, замикала книжку в шухляді. Власне від Рені. Але Реня підглянула, де мама ховає ключа, виймала “заборонену книжку” і читала, аж очі пухли! — Пригадуєш собі Реню “Чотирьох іздців Апокаліпси”? Що ти з цього зрозуміла?

— Майже нічого! — сміється Реня. — Мені було тоді вісім років. Там, здається, була мова про страхиття війни, а це вже було несприйнятне для мого “уявім собі”. Але все одно книжку я прочитала саме тому, що її не дозволяли читати!

— Ех, Реню, Реню, чи ти знаєш, як тепер часи змінилися? Скільки дітей тепер шукатиме ключа, щоб відімкнути шухляду, в якій замкнена звичайна книжка? Коли б я це розказала теперішнім восьмилітнім, вони б подумали, що я фантазую.

— Ні! — сміється Реня. — Вони спитали б тебе, чи в тих часах ще не було телевізії. Я щаслива, що її тоді не було, — поважніє Реня. — А знаєш, мама таки застукала мене при читанні “забороненої книжки”. Але дуже не сердилася. Тільки змінила тактику: почала позичати такі книжки, які і я могла розуміти.

Задумується: — Це мое “уявім собі” відносилось не тільки книжок, тобто до прочитаного. Воно

допомагало також переносити “життєві розчарування”.

— Наприклад, Реню?

— Наприклад, історію з малярем і вербою. Отже, до вірлівського дідича Янушкевича приїхав був його приятель, славний маляр, здається з Кракова. Вечорами вони попивали порічкове вино і грали в карти, а вдень дідич ішов господарити, а маляр брав своє причандалля і йшов малювати. І знаєш, що з цілого Вірлова він собі вибрав? Дуплаву вербу на оболонні. Почувши про таку чудасію, я, очевидно, зараз побігла подивитися. Кілька днів усе було добре: верба на полотні була подібна до старої, дуплавої верби на оболонні, аж поки одного дня маляр не привів із собою дівчиниська з “хаток”! У хатках, як знаєш, мешкали фільварочні робітники, так звані “форналі”. Отже, привіз те дівчатисько, поставив під вербою і почав його малювати. Тоді я страшенно розсердилася. Чому він малює її, а не мене?

— Реню, таж це звичайнісінька заздрість!

— А хто тобі сказав, що шестирічні не відчують заздрости? Так, мені було досадно, чому він вибрав те дівчатисько, а не мене. І я йому це відверто сказала.

— А що ж на це маляр?

— Як звичайно кожний дорослий: збувся викрутом. Відповів, що ця дівчина більше типова для картини. Я йому на те: “Що значить типова?”

— Ну, вона сільська дівчина.

— А я що? З міста? — відрубала йому.

— Та ні, — не знав, що сказати маляр, — але, бачиш, вона боса, в білій полотняній сорочині та червоній спідничці.

— Овва! — розсердилася я ще дужче тим крутійством. — Велика мені штука! Я теж можу скину-

ти черевики і ходити босою. А таку сорочку і спідницю мама напевно мені поше.

— Ну, і що на те маляр?

— Він був дуже впертий. Та дівчина, мовляв, йому сподобалася, а я ні. Тоді я страшенно образилася і перестала ходити дивитись, як він малює, хоч і шкода було маку.

— Якого маку, Реню?

— Звичайного, з грядки. Якраз тоді маківки доспівали. З таких маківок, щоб ти знала, мак найсмачніший, бо ще м'який. Зернятка маку ще не сиві, а брунатні, знамениті, кажу тобі. А ще до того з пукром! Їх висипають на долоню, обережно, щоб не втратити ані зернинки, додають цукру і лижуть з долоні язиком. Чудово!

— Знаю, Реню. А вершечок маківки відгризають зубами.

— То ти це пам'ятаєш? — дивується патлате створіннячко.

— Реню, таких присмаків, як свіжий з городу мак із цукром, який злизують з долоні язиком, ніколи не забувається! Я б і тепер радо спробувала, та дорослі кажуть, що цього не вільно робити, бо мак має в собі опіум.

— Е, що там дорослі знають! Вони завжди страшать якимись "науковими винаходами"! Але ще вертаючись до маку з цукром. Той недобрый маляр не був, одначе, скупий, бо, як пригадуєш, цукор у Вірлові був такий дорогий, що на селі мало-хто його вживав. Навіть мама замикала цукор у креденсі на ключ.

— Чи не від тебе, Реню? Пригадую, що ти дуже любила їсти кістки так званого "кришталевого цукру", від якого псуються дітям зуби.

Реня дивиться на мене з-під лоба: — Ну, ти вже говориш зовсім так, як дорослі. Так, я дуже любила цукор, але не бачу в тому нічого злого!

Щоб її задобрити, питаю: — А як скінчилася ця історія з вербою, малярем і дівчиною з “хаток”?

— Звичайно. Він намалював картину і поїхав до міста. Потім мама казала, що за це мальовило дістав якусь нагороду. Але мене це зовсім не зворушило. Я не могла йому простити того, що він мене знехтував. І я на ньому помстилася: спровадила собі свого власного маляра, і то не з якогось Кракова, а просто зі Львова. І він намалював таку картину, що хай там-та сховається!

— Справді, Реню?

Всміхається лукаво: — Насправді його не було, але я собі його уявила. Щоранку я ставала під білою берізкою коло школи у такій позі, як те дівчиниче під вербою. Очевидно, в моїм світі “уявім собі” ця берізка була набагато краща за стару вербу. І маляр мене малював та ще й прихвалював, яка виходить гарна картина. А потім він дістав найвище відзначення у світі “уявім собі”.

— Смішна ти, Реню. Але я тебе розумію. Від раннього дитинства ми шукаємо того світу, в якому здійснювались би наші мрії. Дорослі зуть це романтикою, ілюзіями. Але дорослі, як ти сказала, часто бувають нещирими. Вони не хочуть признатися, що без світу “уявім собі” їхнє життя було б дуже сіре.

— Ну, нарешті хтось із дорослих признав мені рацію! — всміхається вдоволено ясноволосе створіннячко. Підводить очі з мого обличчя над бюрко: — Ов, а це щось знайоме! Звідкіля ти це взяла?

Приглядається уважно невеличкій картинці. Вона не оригінальна, це тільки кольорова фотокопія. Але зроблена так, що пізнати навіть олійні мазки оригіналу.

— Це ж галицькі верби! — вигукує захоплено. Біля стежки, над якоюсь калабанькою. — Вдивляється молитовно в картинку: — Зовсім як справжні! Боже, яка радість побачити фрагмент знайомого краєвиду на чужині! Таке ніби ніщо, а таке зворушливе.

Чи мені так здається, чи справді в ясних оченятах блищать мелянхолійні сльозинки. Тихо відказую: — Це малював наш славетний Іван Труш. Мені пощастило дістати цю відбитку від доброї людини, яка має оригінал. Я нею дуже дорожу.

— Бо ця стежка під вербами веде додому, — зворушено шепоче ясноволосий янголик з різками...

ДАРУНОК ПРЕГАРНОЇ ПАНІ

— Ані саньми, ані возом! — Ілько Мельничук стояв у дверях кухні і чухав потилицю. Але перед школою таки стояли сани. Ілько вступив до школи позичити коца накрити приколотки, на яких мав сидіти священик. Ілько Мельничук їхав з Вірлова до Пліснjan привезти отця Бұрака, який мав помагати парохів у Великодній сповіді.

Насправді Ілько Мельничук говорив інакше, як тут написано: приколотки на санях називалися “сидзенем”, священик — “єгомосцем”, а його самого звали в селі не Мельничуком, а “Мельнічиком”. Що ж — по скасуванні польської панщини zostалися у селі білені вапном хрести на роздоріжжях, а по польських дідичах залишилися в сільській мові оті “сидзеня”, “єгомості” та “мельнічки”. А може й він сам був польського чи чеського роду, але, очевидно, вважав себе за щирого русина, бо слово “українець” щойно починало входити в ужиток.

— Мамцю-ю! Я хочу поїхати з ними до Пліснjan, до отця Бұрака! — Шаноблива форма “з ними” відносилася до особи Ілька Мельничука, бо у Вірлові казали про старшу людину не “він”, а “вони”. Так наказував сільський “бон-тон”, який теж наказував, що духовна особа не може сидіти на приколотках, застелених простою веренькою, а мусить мати якесь “панське” накривало.

Цікаво, хто пам’ятає, що таке була веренька? Шмат грубого, небіленого полотна, тканого з валовини — найгрубших ниток. Веренькою застеляли “сидзене”, коли їхали з жінкою на ярмарок до Зборова.

але духовній особі на ній не випадало сидіти! Зрештою, йшлося тут про справу великої ваги — про Великодню сповідь, яку мусіло відбутися ціле село. Той, хто наважився б не піти на сповідь, не мав права принести паски для свячення на Великдень під церкву.

Зовсім великі грішники, наприклад, конокради або ті, що “жили на віру”, тобто без церковного шлюбу, йшли сповідатися у Велику П'ятницю. У Велику П'ятницю ходили часами й парубки, які не ночували вдома.

Але, вертаючись до прохання Рені поїхати до отця Бурака, мама, як звичайно мама, зразу запротестувала: — Чого тобі їхати, щоб заважати по дорозі? — І відночас подумала, що отець Бурак дуже любить дітей, а зокрема Реню, бо не має своїх. А Мельничук також любить дітей і має їх повну хату, якимось даючи собі з ними раду! Він вставився за Ренею: — Та най їде, прошу пані вчительки. Дитина — не завада, най трохи світу погляне!

Можливо, що мама трохи співчувала тому приплесканому до шибки носикові: вже цілий тиждень дитина нудиться в хаті, бо надвір ніяк вийти. Така розтопа, таке болото, така вода! І Ілько поніс на сани закуртане в плащ, светер і шалики дитинча.

— Тільки будь чемна! — наказувала ще з порога мама. — А ви там по дорозі вважайте, — додала до Ілька.

— Най сі пані не гризут, — відповів заспокоїливо Ілько. — Якимось заїдемо.

Мав рацію. Хлопські конята і галицькі фірмани завжди “якимось заїздили” туди, куди було треба. По всіх тих “польських дорогах” — вибоїстих, кострубатих, по всіх ямах, калюжах, болотах густих, як мазюка, по всіх неможливих для проїзду дорогах — таки заїздили! Хібащо десь на кілька годин чи на півдня застрягали в болоті. Тоді приходилося злази-

ти з воза, грузнути в мазюці по коліна і випхати його на сухе місце. Але що значить кілька годин у галицькому селі? І що це значить супроти вічності?

Мав рацію Ілько, що “якось то буде”. У галицького селянина все мусіло якось бути. Ліпше чи гірше, але жилося. Люди цих вузьких нивок були тверді, видержливі. Були загартовані, терпеливі. Мусіли такими бути, якщо хотіли вижити.

**
*

Ось знов прийшла Реня. Викарабкалась на чорну канапу біля бюрка, сіла у своїй улюбленій позі — з підкуленими ногами, як качка на гнізді. І каже:

— Про цю дорогу до Пліснjan ти так напиши, щоб ті, що тужать, могли нею ще раз поїхати.

— Тієї дороги вже нема, — відказую тихо.

Докірливо дивиться на мене: — Те, що гарне, ніколи не перестає існувати. А кожна дорога дитинства гарна.

— Спробую, Реню. Та ти мусиш мені допомогти. Ми, дорослі, скоріше забуваємо дальні дороги. Це тільки ви, діти, пам'ятаєте їх так виразно.

Йду за Рениним поглядом і бачу: Недалеко Юльчиної хати, яка стоїть на краю села, починається горбок. На ньому дві старі, могутні липи. Горбок належить дідичеві. Із горбка струмкаму спливає вода з розтопленого снігу через дорогу на сіножать, до річки. Від тієї води, що перепливає через дорогу, таке болото, що саньми ніяк не пройдеш. Тому Ілько Мельничук мусить їхати по сіножаті.

Сіножать вся підпливла водою, тільки подекуди ще залишилися на сухій густій траві цяточки нерозталого снігу.

— Не штука їздити гондолею по каналах Венеції! — хихоче Реня. — Цікавіше їздити саньми по воді!

Підхоплюю цей найрадісніший з усіх — дитячий сміх. Тільки діти вміють радіти маленькими пригодами, дрібничками життя, які для дорослих не мають ніякого значення.

— Отже пригадуєш ту сіножать? — питає вдоволено Реня.

— О, так! Пригадую дзюрчання струмків води напровесні. Вони, пливучи, співали. Це було особливе звучання. Коли доля понесла мене у широкий світ, я вже ніколи його не чула. Щороку приходив провесінь у місто, але вона не співає струмками, що спливали з нив. Скажи, Реню, звідкіля бралася ця особлива мелодія?

Не відповідає. Вона заслухалася у дзюрчання вірлівських весняних вод. А втім, чому я таке питаю? Хто може сказати мені, як постає пісня піль? Хто може відтворити мій давній світ, якого вже немає?... Хіба тільки одна-однісінька Реня, яка приходив з нього до мене. І по хвилині чую її голос:

— Подивися на ці рожеві лози над рікою. Крізь них пройшло весняне сонце, і тому вони набрали такого кольору. Пізніше вони стануть зеленкавими, але покищо виразно рожеві. Нагадують дзьобики каченят. Власне, там над річкою були гнізда диких качок.

Тепер я дивлюся на річку. Напровесні, коли танув сніг, річка теж набирала особливого кольору. Такого, як шампан з бризками білої піни. Спокійна, покірна подільська річка виступала тоді з берегів, була пишна і відважна. Це сонце і весна давали їй силу.

— Підожди, — шепоче Реня, — я хочу ще раз подивитися на ті лози. — У неї такий вираз очей, який мені рідко доводиться бачити. І я хотіла б ще розказати про річку і лози над нею, та всі слова, які знаю, звучали б банально. Я тільки мовчки дивлюся

на їхнє ніжнє, тонкє пруття. На ньому ще навіть нема бруньок. Вони перші купаються у воді і сонці. Враз чую якийсь шерех. Чи це не дикі качки над річкою?

— Чому я так люблю диких качок? — відзивається Реня.

— Не знаю, дівчинко. Може тому, що вони, відлітаючи на зиму у теплі краї, щороку повертаються додому? Може тому, що у них така прив'язаність до рідних сторін? І вони приносять на крилах весну.

Реня пильно вдивляється. Всміхається, схиляє в поклоні голівку. Говорить з кимось, кого я не бачу і не чую.

— Хто це, Реню?

На Рениному обличчі прєясна усмішка: — Ця пані надійшла з-над ріки. Від рожевих лоз. Вона йшла так легенько, що її довга сукня не торкалась води. А сукня в неї пишна, з яснозеленого мінливого шовку. Пані має чудове, довге, розпущене волосся. Це прекрасна пані!

Примикаю очі, бо тільки в такий спосіб можу побачити те, що бачить Реня.

Миготить переливчасто мінливий зелений шовк. Такий колір матимуть незадовго листочки агресту, що росте біля вірлівських плотів. Таким кольором переливатимуться ниви озимини. Такі зелені будуть коси беріз під церквою.

Ця зелена сукня чудово пахне. Пахне фіялками під лісом і квітучими вишнями. Білими нарцисами на приходстві і жовтим лоташем на оболонях. Пахне синіми зірками барвінкового квіття. Пахне соняшним золотом.

— Це вона мені подарувала яйце дикої качки, — шепоче Реня. — На пам'ятку, щоб я ніколи про неї не забула. Ось, поглянь!

Розплющую очі, щоб глянути на дарунок, і вмиє все зникає. Нема ані рожевих лоз над водою, ані чарівної пані в зеленій сукні. Ані Ілька Мельничука, що їде саньми по воді, ані навіть Рені. Чую тільки її докірливий голос: — Ти мені не віриш?

— Реню, ти завжди була мрійницею. Ти хотіла бачити щось чарівне, і творила собі його в уяві. Яечко дикої качки знайшов Ілько Мельничук над річкою і приніс тобі, щоб ти тишилася.

— Чому ти хочеш відбрати мені ілюзії? — звучить докірливо голосок. Чому дошукуюєшся в усьому реальності? Я ж справді бачила тоді прегарну пані в пишній зеленій сукні. Один-однісінький раз у житті. Більше вона вже ніколи не з'являлася, бо я підросла. А діти можуть бачити те, чого дорослі не в силі побачити!

Не хочу вразити дитячого серця. Кажу ніжно: — Хай буде, Реню. Хай буде, що крапчасте яечко подарував тобі не Ілько Мельничук, а прекрасна пані. Та чи ти бодай знаєш, хто вона була?

Кімнатою розкочується радісний дитячий сміх: — Ах, які ви, дорослі, недогадливі! Таж це була вірлівська Весна!

ДЯКУЮ, ДОКТОР ГАЛЬПЕРН!

З усього, що довкола існувало, діялося і робилося, найменше цікавим був обов'язок їдження. Власне тому, що це не була ніяка приємність. Тобто їсти те, що зварили в кухні і подали на стіл. При столі треба було "чемно сидіти", борони Боже не спиратися на нього ліктями і мовчати. "Діти і риби не мають голосу" — одна улюблена батькова фраза.

Що іншого було їсти в кухні з риночки. Або на порозі хати, так, як сусідські діти. Або їсти таке, що забороняли, скажімо, зелені порічки і незрівнянний, квасний, як "прісок", зелений агрест.

Може смакувало б ще краще, якби мама не намовляла, не прихвалювала, не заохочувала, не припрошувала. Якби не робила з тих обідів і вечер великої церемонії. Коли хтось має під патликами ріжки впертости, якраз буде робити все навпаки. Але мамі здавалося, що дитина мусить добре відживлятися, щоб росла здорова і, борони Боже, не дістала анемії.

Розмови велися приблизно такі:

- Реню, випий молока.
- Я молоко не люблю.
- Але воно дуже здорове.
- Ова!

Тоді починалися торги. Ще від біди Реня випила б молока, але не такого, як дає мама! Не пареного і не в склянці.

— То якого ти хочеш? — янгольська терпеливість мами.

— Такого, як у Розгадові.

У Розгадові пили молоко “просто від корови”, просто з того скіпця, в який тітка Дося доїла “Красу”. Переціджене наливали до “горнятка з цісарями”. Обов’язково до того горнятка, на якому були найясніший пан цісар Франц Йосиф з білими бакенбардами і кайзер Вільгельм з догори закрученими вусами. Таке молоко смакувало. Але у Вірлові? Гаряче, у склянці?

— То було на вакаціях, — філософічно мама.
— Тепер мусиш пити те, що даю.

Ага, слово “мусиш”! Цап’ячі ріжки його не признають. Ідуть у контратаку, але хитру:

— Я вип’ю, як дістану п’ять грошів.

— Нащо тобі п’ять грошів?

— Піду до трафіки, куплю собі чеколядку.

Мама капітулювала. Платила по п’ять грошів за кожну склянку молока — для здоров’я. Без хабарництва годі виграти.

Просилися тітки з Краснопущі, а було їх три, всі неодружені і всі дуже побожні жінки: — Дайте нам Реню на вакації.

— Будете мати клопіт з нею, — перестерігала мама.

— Та щось такого? Таке янголятко?

Ну, їй дістали Реню на вакації, якраз перед Спасом. Всі три, разом з бабунею Теодосією припрошували до їжі, щоб “дитина набирала тіла”. Оптимістки! Коли мамі, яка знала всі дипломатичні ходи, не вдавалося, то як тіткам могло вдатися? Реня хитренько обіцяла, що з’їсть усе варене “пізніше”, але наперед хай їй дадуть те свячене яблуко, яке принесли на Спаса з кляштору. Викінчила всі свячені, а потім пішла у садок по ті зелені на дереві. Щось як мала Єва.

А крім того вона не голодна, бо бабуня дала їй тістечок. Бабуня держала їх у глечик у коморі. Вони були зірчасті, жовті, тверді. Пахли літом, сіном і коморою. Ніде й ніколи вже не було таких тістечок, зачерствілих від серпневої спеки, просякнутих череп'яною крухістю глечика і живичним віддихом дощаних стін комори. А крім цього додавало їм смаку те, що були замкнуті на ключ. На один з тих ключів, що видзвонювали при поясі бабуні. Шелест бабуниних спідниць, білість великої запаски і той очіпок на сивій голові, і та усмішка на прив'ялих устах: “Ходи, доцю, ходи...”

На самих яблуках і тістечках ще ніхто не привабив ваги. Коли тітки привезли досить вихудле янголяточко до Вірлова, мама тільки скривилася. Подумала: “Заморили мені дитину”. І давай відгодувати Реню у прискішеному темпі. Зараз великий обід з густою зупою і смажені курята з “мізерією” — галицькою салаткою із зелених огірків. І тим разом мама вже не припрошувала, але примушувала. Пхала той обід янголяткові в горло так, як пхають годованій на смалець гусці.

А вночі почалося. Зразу гарячка. Корчі. Реня посиніла.

— Дитина вмирає! — залементувала мама. І в паніку. — Треба до Зборова, по доктора Гальперн.

Розпатлана Настунька полетіла по фірманку, по Данила, що возив учителів до міста “на першого”. Верещала, що, “як зараз не буде дохторки, то Ренюся возьме і вмре.” Тільки тим вереском можна було Данила перекопати, що серед ночі мусить запрягати коні. Сопів, нарікав, але таки заїхав перед школу. А мама, та завжди спокійна вчителька мама, ламала руки і просила, просила: — Даниле, підганяйте коней, щоб якнайскорше приїхала лікарка. Дістанете п'ятку і на могорич, і на папіроси.

Обіцянка могоричу і папірос була аргументом сильнішим від усього іншого. Данило поплював на долоні і зразу таки заходився вимахувати батогом над кінськими ребрами. А в Зборові передав лікарці Гальперн ту карточку, яку в поспіху написала мама.

Лікарка Гальперн була добра душа. Покивала головою над благальними маминими літерками і вхопила чорну лікарську валізочку. Не першина їй такі подорожі серед ночі. Викарабкалася на фіру з тими своїми стома двадцятьма кілограмами і тяжко зідхнула, знаючи, що за вісім кілометрів уночі не омине ані одного вибою на дорозі. Знала, що Данило буде щосили підганяти шкапенята, бо “дитина вмирає”.

...Мої старі сантиментальні часи! Часи, коли у “двох покоях з кухнею” жили провінційні лікарі. У Зборові, в Залізцях, в Копичинцях і ще, і ще в якихсь паршивеньких, заболочених, відтятих від світу містечках. Що “ординовали” у невеличких кімнатках з білими полотняними фіранками. Кімнатках, в яких пахло йодиною, карболом і ще чимось, що криє в собі незбагненні медичні таємниці.

Мої давні лікарі із провінційних часів, що до вас привозили пацієнтів на вистелених соломою фірах! Ви, що похилилися над згангренуваними ногами, “бо то, прошу пана дохтора, врізавсі косою, прикладав кривавник, павутиння, хліб, а воно сі не хоче гоїти”. Лікарі, що мовчки дивилися на збідованих, прозорих від анемії дітей, “бо то, прошу пана дохтора, заслабла наша Параня і ніц їй не помагає, вжесмо кликали знахора, вжесмо підкурювали її свяченим зіллям, а вона не годна ходити...” Лікарі, що бачили дно людської нужди, біди, голоду, темноти, забобонів і безрадности. Лікарі, до яких селя-

нин приїжджав із незламною вірою, що “пан доктор всьо знають” і в усьому можуть допомогти...

Лікарі моїх давніх провінційних часів з безрадною думкою: “Як рятувати цю мізерноту, коли для неї вже нема рятунку?” Як відігнати смерть, що вже поклала свої руки на пригасаючі очі жертви? Як приписувати ліки для тих, які не мають того золотого чи двох на аптеку? — “Бо то передновок, прошу пана доктора, курку смо привезли для пана доктора, а на решту, хай пан доктор почекають, по жнивях, дасть Бог...”

...І так жили ці провінційні ескулапи, що могли б тисячі оповідань написати про горе, переплетене ниточкою золотої надії в чудо виздоровлення. Та всі ці розповіді зоставалися незаписаними, а самі вони без похвал і розголосу тихо, непомітно відходили, як і їхні пацієнти, туди, де “нема ні болізни, ні печалі...”

І певно не було ніяких патетичних міркувань у поштивої лікарки Гальперн, коли подільською ніччю товклася вона на хлопській фірманці рятувати незнане дитинча. Була тільки втома і бажання приїхати не запізно.

Приїхала. Застала перелякані очі мами, нервозний дим батькової папіроси і Настуньку, яка на всякий випадок вже голосно підтягала носом.

Надто великих труднощів із лікуванням малої пацієнтки лікарка Гальперн не мала. У тих часах на такі манкаменти існував лік, який, щоправда, гарно не пах, а тим більше не смакував, але здебільша помагав. Янголятко із цап'ячими ріжками було заслабе, щоб бунтуватися проти рицини, і мусіло її випити. А десь над ранком перейшло свій Рубікон. Лікарка Гальперн зідхнула з полегшею — може й тому, що недарма витрясла її фірманка, потиснула

батькам руку, запевнила, що “криза минула” і ви-
карабкалася на розтрясену в’язанку соломи. Тим
разом із проханням: “Пане господарю, вже так не
підганяйте коней...”

Можє, коли лікарка Гальперн в’їздила на збо-
рівський гостинець і коли з-понад млиновецької ста-
ції зиркнуло на неї заспане сонце, хитнула головою
над своєю лікарською долею. Але напевно ніяк не
почувала себе героїнею, що врятувале якийсь там
“молоде життя”. Просто виконала звичайну річ.
У книжках називають це шляхетним виконанням
обов’язку, та у лікарки Гальперн не було часу чи-
тати белетристику.

**

На листок записаного паперу присідає трохи
поблажлива, а трохи кепкуюча усмішка над дур-
ненькою пригодою малої Рені. Бо, власне, у селі
казали, що те, що має жити — не пропаде. Та хто
його знає, як воно з тим призначенням? Хто його
знає, як воно було б сталося, коли б поштива лікар-
ка Гальперн не відбула своєї трясучої подорожі?

Та одного до болло жаль. Коли роки наднесли
війну, одного дня прийшли по лікарку Гальперн
озброєні люди. Прийшли вже не до тих “двох поко-
їв з кухнею”, а до брудного кута в жидівському
гетті і наказали їй іти з ними. Дорога не була довга
— за Зборів, на горбок. Той самий, що попри нього
стільки разів їздила вона фірманками до пацієнтів.
І звідтам пані доктор Гальперн вже не вернулася.
І вже ніхто не сказав їй більше: “Дякую вам, док-
тор Гальперн”.

ЖМУТ ВЕРБКИ

— Що ви робите, “маркізо”? — всміхається чоловік. — Ви забрудните ваші білі рукавички. І навіщо вам цього дикого зілля?

Через огорожу підміської площі простягається рукав жіночого темнозеленого костюма, закінчений піною білого мережива. Крій костюма та білі коронки манжет нагадують епоху менуету. Нагадує її також зачіска жінки — багатство ясних кучерів, високо підіп'ятих як у часах рококо. Біла рукавичка тримає жмут зелених стеблин.

— Як називається це зілля? — перепитує чоловічий голос.

Жінка повертає обличчя. В очах далека усмішка. На ясні кучері падає промінь осіннього сонця. Повільно підходить до авта, яким вона і чотири чоловіки сюди приїхали. — Можемо йти, — каже голосом, в якому звучить легкий чужинецький акцент. Проте, вони ще не йдуть. Ще стоять хвилину на площі. Біля них стоїть задуманий осінній день. Пахне прив'яле листя.

Жінка, яку звать “маркізою”, не має нічого спільного з цим титулом. Так звать її жартома колеги, з якими вона працює в американській фірмі. Звать так, може, тому, що вона походить з якоїсь заморської країни, про яку вони мало що знають. І тому, що в неї якась особлива поведінка: вона замкнута в собі, здебільша мовчазна і всміхається нерозгаданою усмішкою. Вона буває химерна, як ось тепер, коли невідомо чому нарвала осіннього зілля.

— Ви питали, як воно зветься? — каже тихо жінка. — Не знаю, як по-вашому. У нас називали це “вербка”.

Жінка і чотири чоловіки йдуть до будинку. Вони приїхали сюди в ділових справах.

**
*

Празник у Вірлові був на святого Дмитрія. Власне осінь найкраща пора для празників. Бо роботи в полі вже зроблено. Вже викопали бараболі, пошаткували капусту. Підгодували розкваканих качок і сварливих гусей. Восени у Вірлові багатство. Вже всі чекають на той празник.

Тільки в школі мама Рені про празник ніби забула. На приходстві буде празник, в кожній хаті буде, а в них — ні. Реня як влізлива осіння муха ходить за мамою і пискливим голосом повторює:

— То я піду на празник до Настуньки!

Настунька — чотирнадцятирічний дівчур, донька вірлівського вїйта, “служить” тепер у школі. Кінь сміявся б з такої служби! Настунька нічого не вмє робити, хїба тільки те, що позамїтає кўхню, принесе води зі студні і “скочить” до крамниці по папіроси. Але Настунька потрібна, щоб Реня мала з ким бавитися.

У Настуньки тонкі чорні косенята, що пахнуть нафтою. Перкалева спідничина. Широкі п'яти дудонять, коли вони з Ренею бавляться довкола школи в “лапанку”.

Настунька любить оповідати історії про духів, яких наслухалася від прядок. Хтось недавно вигнав коні на обліг на ніч, спугав їх і ліг спати. А тут опівночі щось сіпає його за ногу. Чоловік зривається, а то вояк у шинелі. “Не спи, — каже, — на моїм гробі. Мене забили у війну і тут поховали”. Реня боїться і нізащо не вийде з хати, як стемніє...

Реня не хоче їсти при столі з татком і мамою, хоче їсти в кухні з Настунькою, і то з одної мисочки, бо так їдять діти на селі. Мама, рада не рада — погоджується.

Коли мама насипала до мисочки каші з молоком, Реня скомандувала:

— Поділимо кашу по половині. Посередині я поставлю свою ложку. Наперед ти, Настунко, їж свою половину, а потім я буду свою.

Каша переливалася попри ложку на Настунчину сторону і Настунька всю її з'їла, ще й облизала ложку. А тоді Реня в крик: — А ти яким правом з'їла мою кашу? — і тарах Настуньку ложкою по чолі.

Настунька заверещала: — Прощу пані, Реня б'ється!

— Не кажи “б'ється”, треба сказати “вдарила мене”, — поправила мама, споглядаючи на заліплене кашею Настунчине чоло. — Відтепер не будете їсти з однієї мисочки.

Але за кілька днів перед празником історія з кашею забувається, і Настунька з Ренею — найбільші приятелі. Бо Реня аж пищить так хоче піти на празник, а Настунька хоче мати свого власного гостя.

— Та вже йди, — погоджується мама, — тільки чемно справуйся!

Мама все і все про ту чемність! Хіба вона не знає, що між людьми Реня янголятко і тільки в хаті чортеня?

... Вже чую, як пахне празником. Чуете і ви? Пригадуєте?..

В церкві так тісно, що старші брати з тацею і свічкою ледве протискаються. Всі стоять. У тих часах лавки були тільки в захристії для “панства”.

А дяки і хор співають наввипередки — хто голосніше. Що хтось з'їде з тону, зфальшує? Ах, без того не було б празничних співів!

А ладан снується понад головами і заплітається об вікна церкви. І миготять жовтими язичками свічі — високі, високі, і скапують подовгастими сльозинами. І духота. Висмарувані шварцом чоботи. Виглянцувані пастою черевики. Дихають піввовняні спідниці, що довго лежали в скрині. Шалінові хустки, ті, що в них “закручується” тільки про свято. Білі магльовані сорочки. Дихає село, святочно прибране.

Священик виголошу дуже довгу і дуже “файну” проповідь. А газдині витирають очі то рукавом, то запаскою і зідхають. “Ой, Боженьку Ти наш!...” Бо священик говорять про нагороду в небі для праведних і пекельний вогонь для грішників, тих, що переробляють чужі межі і крадуть снопи з поля...

А дівчата запишалися, тримають у руках білі хусточки і спускають очі на кінчики черевиків, бо якраз тепер на них дивляться парубки. Щоправда, парубки входять до церкви тільки на Різдво, Великдень і на празник, бо звичайне їх місце під церквою на цвинтарі.

Парубки стоять тепер по правій стороні церкви під хорами і чекають, коли скінчиться відправа, щоб закурити за церковною огорожею “махоркового”.

Ружі на святих образках ані ворухнуться. Ей, чи пам'ятаєте ще ті ружі з гуфрованого паперу, що їх робили для церкви “дівчата від фореньгов”? Такі красні були ті ружі — та вже їх тепер ніде не знайдете. Вже нема тих церков, тих фореньгов, тих дівчат, що колись були...

Дяки виводять, а хор голосно співає, а егомость ідуть через царські врата, і кадильний дим стелить-

ся... І дихають шепотом безконечних молитов старі бабуні, б'ють поклони перед образами... І пахне празником у церкві, і пахне осінню, і сільське життя замикається в святочному дні, що його частина для Бога, а решта для ситого празнування.

Вже предовга відправа скінчилася і вже стоять гуртами на цвинтарі під церквою, і гуторять тихо, і вітаються із сусідами, із гостями, що прийшли з інших сіл. А гостей на празник прийшло багато.

Досвіта по росі вибиралися до Вірлова люди з Пресовець, Млиновець, Храбузної, Плісян і — хто б перерахував ті села?

Йшли стежками, пільними дорогами, навпрошки. Осінні роси на травах, приморозок був уночі. Купали босі ноги у холоді, черевики несли перевішені на шнурівках через плече. Хто б там нищив взуття, призначене тільки про свято, до церкви?

Взувалися щойно під селом. І на виглянцуваних черевиках осідав порошок вірлівської дороги.

Бачу тих гостей празничних із сусідніх сіл, як стоять тепер під вірлівською церквою, ніби трохи несміливі. Говорять про копання бараболі, про ціну на пшеницю. Чую, як перекликаються тим протяжним “Слава Ісусу Христу”, чую уривки розмов про те, що хтось помер, хтось заніс на оповіді...

Чую, як сусіди кажуть: “Та ходіть до нас на празник”. А гості церемонно відмовляються: “Та дякуємо, вже пізно”.

Яке там пізно, як вони йшли із думкою про той ситий обід, про росіл з локшинами, про смажену капусту, пироги? Але сільський церемоніял не дозволяє зразу прийняти запрошення. Треба, щоб кум ще кілька разів смикнув гостя за рукав: “Ну, ходіть до нас...”

І щойно тоді йдуть. Скриплять нові чоботи. Шелестять накрохмалені рукави. Йдуть повільно, щоб ніхто не подумав, що вони голодні.

І йде моя Реня з Настунькою. Настунька цупко держить її за рукав, щоб було видно, хто у кого гостем. Ідуть поза городи. Входять на чисто заметене подвір'я. Настунька вже підскакує до дверей, та Реня пристанула й дивиться поза стайні і стодолу туди, де город сходить до річки.

— Там росте зілля, — каже до Настуньки.

— Яке зілля? — здвигає плечем Настунька. — Ходи, бо росіл вистигне.

Реня не слухає. Вже при межі Настунчиного городу. Город оголочений. Ще тільки біліють качани зрубаної капусти, ще тільки замоталися посторонки пожовклого гарбузиння. Ще тільки копичиться відчімхане бурякове листя. Все разом сплітається в осінню скуку, тоску за тим, що тут росло і його вже немає.

Але ще щось є: при межі ростуть високі зелені стебелини. На них дрібні сині листочки. Веребка. Празничне зілля пізньої осені.

— Настунько, я нарву, можна?

— Дурненька, — сміється Настунька, — і нащо тобі вербки?

З-над болотнистої вірлівської річки тягне терпким духом мочених конопель. Над річкою пожовклі лози. Десь плюснула качка.

Стоїть нерухомий осінній день. З-над коминів в'ються смужки диму. Дим пахне празничними стравами. Ціле село пахне празником. А може воно пахне тим темнозеленим зіллям — вербкою?

Реня йде із жмутом зілля до хати. На дитячому личку усмішка. Тепер уже в неї празник.

**

Підміським гайвеем котиться авто. В ньому чотири чоловіки й жінка в темнозеленому костюмі.

— Наша маркіза знову задумалася, — всміхається один з чоловіків. Жінка задивилася у картину, яку тільки вона одна бачить. Осінній день в чужому місті починає пахнути тільки їй відомим запахом. Смужками ладану і димами із сільських коминів. В'ялим листям і озиминою на полях. Селом. Празником далекого дитинства.

Це в авті пахнуть зелені стебелинки вербки...

“МЕНЕ МАТИ ОДНУ МАЛА...”

*“Мене маги одну мала,
За Романа мене дала,
Я гадала, що за пана,
Вона дала за Романа...”*

— підспівує Реня. Це стара вірлівська гагілка.

— І, уяви собі, — каже до мене, — мама її не пам’ятає. Ані слів, ані мелодії. А я схопила її тоді, на Великдень, взяла зі собою і досі ношу у серці.

— Реню, скільки тобі було років, як ти почула цю гагілку?

— Не знаю. Я була тоді “жучком” на гагілці. Знаєш, як грають жучка? Дівчата стають двома рядами одна навпроти одної. Сплітають руки і по тій “живій стежці” дві дівчини водять малого хлопчика або дівчинку. Це я запам’ятала з того далекого Великодня. І пісню про Романа. Ага, і ще одне: мерехтливий перелив зеленого “едвабу”, тобто шовку, який насправді шовком не був, на дівочих блюзках.

Розгортається екран пам’яті. Той зелений мерехтливий матеріял купували вірлівські дівчата у якійсь жидівській крамниці у Зборові. Крамар називав його спишна “едвабом”. Якраз на той Великдень була мода на цей матеріял. Бо у селі дівчата наслідували одна одну — жадна не хотіла бути гіршою за інших. Шили ті блюзки сільські швачки, бо нова одяга на Великдень — був “мус”. Навіть найбідніші стягалися з останнього, щоб справити на Великдень якусь обнову.

— Школярки приносили до школи клаптики цієї матерії, — пригадує Реня. — Тодішні діти бавилися шматками — скравками матеріялу, як тепер діти бавляться найдорожчими забавками. Обмінювалися шматками, часами навіть дарували мені. Бо і для мене, хоч я була в щасливішому положенні, маючи для забави справжні ляльки, ті шматки мали притягальну силу.

Всміхається. — Дивно, правда? Що нині значить клаптик матерії? Його викидають на смітник. А тоді, ні. Тоді зберігали куски грубших матеріялів на латки. Правда, ти вже забула, як виглядає латана одежа? Правда, ти в латаній одежі не ходила, але бачила її часто.

— Так, Реню, в Америці я забула про латану одежу, та від кількох років вона мені нахабно лізе у вічі. Знаєш, хто нею захоплюється?

— Знаю, — з легкою іронією підсміхається Реня. — Молоді хлопці й дівчата. Купують у крамницях за великі гроші штани з понашиваними де треба й не треба латками. Тепер чим нехлюйніше — тим модніше! Чому вони роблять із себе страхопудів?

— Мабуть тому, Реню, що вони не знають справжньої біди. Надмірний добробут псує людину.

Та ми відбігли від теми, Реню! Ми почали розмовляти про клаптики матеріалів, якими бавилися сільські діти. І про гагілку.

— Так, про гагілку, — шепоче Реня. — Кожного року я йду на Великдень додому, щоб почути, як дівчата співають під церквою. Я хотіла б ще раз почути гагілку про Романа, яку чула у Вірлові.

*“Роман каже рано встати, рано встати,
Стадо в поле виганяти, стадо в поле виганяти.
Но не жени гостинцями, тільки жени манівцями”.*

Хто була та дівчина, яку мати віддала не за пана, як вона хотіла, а за Романа? Але видно він не був убогий, бо мав стадо волів, які велів їй виганяти в поле. Та тільки чому велів гнати стадо “не гостинцями, а манівцями”? А ось чому:

*“Я Романа не слухала, не слухала,
Гостинцями стадо гнала, гостинцями стадо гнала.
Здибали м'я три ляшеньки, три ляшеньки,
Всі три браття ріднесенькі...
“Чи ти, сестро, слуг не маєш,
Сама стадо виганяєш?”
“Ой маю я слугів много, слугів много,
Іно мені нич до того...”*

Тепер уже загадка вияснюється! Роман наказував молодій жінці гнати стадо манівцями для того, щоб вона ні з ким не зустрічалася. Щоб ніхто не бачив, що він, “маючи слугів много”, наказує виконувати цю роботу своїй молодій жінці. Бо, мабуть, у тих часах, це не годилося. Вона ж, правдоподібно, була шляхетського роду. А “три ляшеньки” були, мабуть, польськими шляхтичами. У деяких старих аналах польські шляхтичі зверталися до знайомих шляхтянок через “ви, сестро”.

Випечена одиначка, що хотіла бути панею, жаліється “трьом ляшенькам” на свою долю і просить їх:

*“Йдіть-го, браття, накартайте, накартайте,
Но го дуже не скарайте”.*

Та сталося інакше:

*“Пішли браття накартали, накартали,
Руки-ноги поламали, руки, ноги поламали”.*

Мовкне голосок Рені, яка співає цю гагілку. Каже з докором: — Навіщо така брутальність? Одне — накартати, а друге — покалічити людину. Та ще й як покалічити! Бо ось як кінчається гагілка:

*“Там на горі там дзвін дзвонить, там дзвін
Романиха руки ломить: дзвонить,
“Вчора була Романова, а нині вже бідна вдова”.*

— Сумна гагілка, — каже Реня, — та таку співали тоді у Вірлові. Мелодія, як звичайно у сільських піснях, нескладна, майже монотон у мольовій тонації. Та вона мені подобалася — мелодія тобто. Вона пішла зі мною з далекого дитинства у світ. Як приходить Великдень, я завжди її чую. Скажи, чому так багато смутку на світі — навіть у гагілці на Великдень?

— Не знаю, Реню. У кожному разі, ця гагілка — клаптик галицької давнини. Ще може панцизняної — хто знає. А мотив жіночої кривди у гагілках часто зустрічався. Ще була така гагілка про дівчину, яку мати дала заміж за нелюба, як вона страждала і як, побита нелюбом, померла. А тоді її душа прилетіла сизою зозулицею, сіла на калині, почала кувати, розказувати про минуле горе. Питаєш, чому було багато сумовито-тужливих дівочих співів навіть у такий прерадісний день, як Великдень? Що ж,

діти природи, діти села здавен виливали свої смутки у пісні. Здавалося, мабуть, що від того стане легше.

— Я дуже не люблю смутку, — дивиться мені у вічі Реня.

— А хто ж його любить, мила? Коли б ти знала, як я його не люблю! Та чомусь уже така химерна людська вдача, що сумне залишається в пам'яті довше, як веселе. Так само, як зло пам'ятається куди довше, ніж добро...

Реня перебиває мене: — Це тільки у вас, дорослих! Такі, як ми, хочемо радіти, і радіємо всім, чим тільки вдасться! Ні, ні, прошу, не заперечуй! Пригадай собі ті веселі, жартівливі гагілки, які колись теж співали.

Сині оченята дивляться на мене, а тоненький голосок підспівує:

*“Через зелені лози
Скакали собі кози
То вгору, то в долину,
То в рожу, то в калину...”*

Підтягаю за нею. Здалеку зелене весняна трава, пахне полями вірлівське повітря. Під церквою дівчата в блузках із зеленого “єдвабу” виводять веселу гагілку...

ЖАСМІНИ

Щороку зацвітає білий кущ жасмінів під моєю емігрантською хатою. Щороку на початку червня в річницю моєї матури. Тоді беру Реню за руку і кажу: — Підемо додому!

Це значить до Вірлова. Там зацвіли Рені вперше жасміни. Дріботить Реня через дерев'яний міст на Гнилій Липі. Пристає на мості, спирається на поруччя.

— Хай подивлюся, як пливе вода. Вона пливе так поволі, мовби стоїть на місці. Бачиш, яка вона зелена?

— Це вільхи і тополі відбиваються у ній, Реню. Хто знає, скільки років тим тополям — сто, двісті? Їхнє жилисте коріння цупко і глибоко зарилося в дно ріки. А стовбури тополь страшенно грубі. Треба б може десять таких рук, як твої, Реню, щоб обняти котрись із них. А всередині тополі дупляві. Можна залізи в дупло, де пахне вологістю, де повно порохна, і бавитися там “в хатку”. Яким чудом ці зовсім дупляві стовбури вдержують височенні конари? Під час бурі вітер торгає тополі за рамена-гілляки, але не в силі їх зламати. І не в силі повалити старих, спорохнявілих тополь.

— Бо їхнє коріння цупко держиться землі, — шепче Реня. — Без коріння не жити ні деревам, ні людям.

— Реню, — дивлюся на неї, — звідкіля ти, безжурна дитино, про це знаєш? Це ж ми, старші, що покинули свою землю, постійно думаємо про те коріння.

— Я ж ходжу з тобою вже стільки років, — тихо відказує моя мала дівчинка, — я знаю всі твої думки, зокрема про те коріння.

— Ти теж хіба знаєш, що мені жалко тих дітей, що народилися і вирости на чужині, відірвані від землі і природи. Дітей, що живуть на цементних крикливих міст, де нема ні кущика, ні деревинки. Це сумно, Реню.

Кладе пальця на мої уста: — Цить, не треба смутку! Його ніхто не любить. А діти тим більше. Власне, діти не розуміють, що таке смуток. Знаю це по собі. Розкажу пізніше, а тепер ходімо далі.

Йдемо дорогою від моста до невеликого горбка, на якому повно зелені. Там стояв колись панський двір. Він згорів під час Першої світової війни. Разом з ним згоріло багатство дідича Ліпінського і пишнота старого шляхетського роду. Спаленого двора дідичеві сини не змогли відбудувати. На його місці поставили по війні скромний дерев'яний будиночок, довкруги якого вибуяли пишні кущі жасмінів. На місці старого плеканого парку вирости молоді деревця, що поспліталися в зелену гущу з кущами. Крізь цю неспорядковану гущу, що росла дико, важко було продертися, і це Рені подобалося. Вона там бавилася у хованки з донькою дідича Стаха Ліпінського, Ельжунею.

Молодий дідич Стах взагалі не виглядав на пана-шляхтича. Ходив по мізерному господарстві, що все ще звалося “двором”, у юхтових чоботах, сам доглядав коней, працював разом з двірськими парубками-форналями. Його старенька мати німецького роду, яка ніколи не навчилася добре говорити по-польськи, працювала з двірськими дівчатами, виробляючи десерове масло. Це сметанкове масло було справді знамените — пахло і смакувало чудово. Його возили до Зборова на продаж, а купували

його здебільша державні урядовці, які мали гроші. Ренина мати теж посилала щотижня Ганю до двора по це панське масло. Бо їй виглядало воно виблагливо: на подібних до цеглин кусках була майстерно витиснена голівка конвалії, а по краях наче вирізьблені зубчики. Реня, хоч їй дуже смакувало це масло, все шкодувала, що таку красу псують ножем!

Ельжунина мати, дружина дідича Стаха, ніяк не була схожа на дідичку. Зрештою, ніхто навіть не називав її так, бо всі знали, що вона не була панського роду. Матильда Ліпінська була донькою економа із сусіднього села. Зовсім не грішила красою, була товста, незграбна, грубонога. Стах навіть жартував з неї: — Тобі б, Матильдо, дати кошик яєць і посадити на ринку в Зборові. Була б з тебе добра перекупка!

Матильда цим не ображалася, але мати грішилася: — Це не гарно так казати! — Мама завжди вимагала для жінок належної пошани, респекту.

Реня змалку любила дерева, кущі. І то власне такі, як у дворі: буйні, ніким не плекані. Реня була трішки старша від Ельжуні, більш енергійна, не така розпещена. Бо Ельжуня бувало заплутається, загубиться у зеленій гущі і починає плакати. Тоді з будиночка вибігала дідичка Матильда, обтирала засмарканій Ельжуні носа і казала їм іти до хати. Там частувала їх білим хлібом, помащеним трускавковою мармелядою.

— Так, Ельжуня зовсім дурненька, — думає Реня. — Вона не знає, які гарні кущі дикої рожі, що пнуться по стінах будинку. Вона не розуміє краси зацілілих з війни старезних дерев у парку. Ані навіть краси височезної трави, що буває скрізь при стежках. Або птахів, яких тут повно.

Але з усього в саду таки найкращі жасміни. Коли вони зацвітають у червні, то пахнуть на все село. Пахнуть на увесь Ренин світ.

До мене прилітає їхній запах — п'янкі пахощі вірлівських жасмінів. Попросити дідичку Матильду, щоб дозволила нарвати букет?

Реня читає мої думки: — Нині можеш рвати, скільки хочеш, не питаючи в неї дозволу. Та нині ти сама не захочеш. Його якраз привезли зі Львова, і він лежить там, у дерев'яному будинку.

Тихенько заходимо з Ренею до кімнати, вікна якої виходять у сад. Нікого нема, тихо. Не бачу навіть Ельжуні. Бачу тільки металеву труну зі скляним верхом. У ній — невиразне обличчя, якого не впізнаю.

— Таж це дідич Стах Ліпінський, — шепче Реня. Пригадую: нездужав, поїхав у Львів до шпиталю. Довго його не було. Тепер повернувся. Зовсім інакший, як був. Той Стах любив сміятися, жартувати, а цей, що за склом, неначе нерухогий образ чогось невідомого.

Реня забуває, як мати вчила, що при померлому треба клякати і промовити молитву за його душу. Стоїть нерухомо і дивиться. Її оченята зосереджуються на великих букетах білого жасміну, яких повно біля домовини. Як міцно пахнуть ці білі жасміни, аж до задухи!

Хто їх нарвав, поставив? Матильда, люди з двора? Алеж нема нікого. Є тільки хтось чужий, незнайомий за склом. Ах, правда, є ще високі білі свічі. Вони стоять у ліхтарях біля букетів. Так, червень, зелень, пахощі, сонце, і когось на землі не стало...

— Я тоді зовсім не розуміла, що таке смерть, — каже тихо Реня. — Мені не було тоді ані сумно,

ані лячно, хіба грохи незвично. Але тільки на короткий час. Потім я пішла, певно, бавитися з дітьми і забула про це. Уяви собі, пам'ятаючи таку деталь, як великі букети жасміну, я зовсім не пригадую нічогосінько з похорону дідича. А я на ньому була! Від школи до старого цвинтаря, де був гробовець Ліпінських, було близько.

Напружує пам'ять. — Пожди, пригадала ще одну деталь! Дідичка Матильда мала чорний капелюх з довгою чорною крепою, яка звисала до колін. Така була тоді мода. Це називався жалобний вельон, і вдови обов'язково носили його на похороні. — Задумується, дивиться з мелянхолійною усмішкою. — Бачиш, пригадую біле і чорне. Білі жасміни і чорний вельон. Два контрасти. Мабуть, діти на них вразливі. А на самий факт смерті — на їхнє щастя — ні. Недарма кажуть “безжурне дитинство”.

— А той гробовець, — продовжує, — таки добре пам'ятаю. З сірого каменю, порослий темним мохом. На ньому вирізьблені імена і дати, яких я не вміла ще прочитати. Обведений був міцними залізними штахетами. Довкруги росли старезні дерева. А решта гробів уже зрівнялися з землею і так заросли травою, що годі було їх впізнати. На цьому цвинтарі вже нікого, окрім дідичів, не ховали.

На старому цвинтарі була ще більша гущавина кущів і дерев, як у дворі, і я любила туди ходити. Та потім перестала, бо Настунька почала мене страшити: — “Там щоночі появляється чорний кінь. Але це не справжній кінь, а дух”. — І це мене злякало. Настунька залюбки оповідала про різних духів, і я їх почала боятися. Настунька додавала, що це дух дідича Стаха, який кривдує собі, що помер у молодому віці на рака. Та коли світило сонце, я набиралась відваги і забігала до гробівця подиви-

тися на айстри, що їх посадила дідичка. Вони вбились мені в пам'ять саме тому, що були дуже мізерні — росли у тіні старих дерев, і до них ніколи не заглядало сонце... Та все таки, Реню, коли ти кожного року чекаєш на квіття жасміну, чи не асоціюється це із чимось сумним, як той епізод?

— Ні, — дивляться на мене погідно ясні очі, — зовсім ні. Я ж тобі казала, що діти смерти не бояться. А втім, життя треба брати таким, яким воно щоденно приходить. У прекрасних моментах, коли цвітуть жасміни, не думається про смуток. Адже кожна людина завжди шукає радости.

Стою перед моєю еміграційною хатою коло пахучого куща жасміну. У його білому квітті бачу радісне дитинство на рідній землі. І тому той кущ такий мені дорогий.

ТРІУМФАЛЬНА БРАМА

— У Білоголовах що чоловік, то шляхтич, — каже Реня.

— Трохи переборщуєш, Реню. Правда, там шотрете прізвище кінчилося на “ський”, але достатки тієї “шляхти” не багато відрізнялися від достатків вірлівської бідоти!

— А хто тобі сказав, що шляхетство міряється маєтками? — заскалює око патлате створіннячко. — У білоголовців було багато розмаху, широкого жесту і буйної фантазії. Пам'ятаєш ту зиму, коли татко й мама перенеслися на посаду з Вірлова до Білоголова?

— Ще б ні! Тоді були такі морози, що птахи замерзали на смерть, а горіхові дерева на приходстві отця Зробика потріскались зовсім!

— Ага! — скрикує Реня. — То скажи мені, кому б іншому хотілося в такі пекучі морози клопотатися з тріумфальною брамою для нового директора школи? А білоголовці не зважали на пекельний холод, і браму поставили! Витесали її з дошок, прикрасили смерековими вінками. Це була праця! В іншому селі люди напевно сиділи б собі по хатах, гріючись коло печі і кажучи: “А що мене то обходить, що приїздить якийсь новий керівник школи?” А білоголовці — ні. По-панському вітали батьків, наче якихось великих достойників. На брамі був напис: “Вітаємо пана директора Р.!” Але то ще не все.

Спровадили з Олієва духову оркестру, і, як заїхали сани з батьками, оркестра давай марша! Грали так голосно, що напевно у сусідніх селах було чути! А я дивувалася, що звуки маршу не замерзають їм у тих мідяних трубах.

Таки мушу признати Рені рацію. В якому іншому селі робили б такі паради при тридцяти ступенях морозу? Цей жест вимагає розмаху. Білоголові його якраз мали.

— Білоголови то тобі не Вірлів і не Храбузна! — хвалиться Реня. — Там були школи-ліп'янки, а тут — мурована! Нова, просто з голки! Двоклясівка. Аж три великі покої, кухня, спіжарня, горище, пивниця. Будинок на високій підмурівці, критий бляхою. Було до нього аж три входи — три ганки. Як на галицьке село — це була імпозантна будівля, огорожена парканом. Де ти знайдеш таку школу, як у Білоголовах?

— Ти була ще тоді маленька, Реню. Ти не знала, що це все фінансував польський уряд, бо третина населення Білоголов були так званими поляками.

— Які навіть не вміли говорити по-польськи! — сміється Реня.

— Не вміли, але були записані як поляки, бо були латинського обряду. Уряд збудував їм навіть "косцюлек" — теж мурований, до якого щотретьо неділю приїздив відправляти Службу Божу ксьондз із Залозець. А перед Великоднем приїздив сповідати дітей латинського обряду.

— Ще в справі тієї триюмфальної брами", — перебиває Реня. — Білоголові поставили її з радості, що нарешті дістали керівника школи — мужчину з родиною. Того вони собі дуже бажали. Бо досі там була директоркою стара діва, Марія Воєньська. Справжня полька, але білоголовській шляхті вона

була не до вподоби. Казали, що не вмiє вчити. Вмiла чи не вмiла, не знаю, але бiлоголовцям, мабуть, не сподобалося те, що вона мала кiльканадцять котiв. I кури тримала в кухнi. Нелад i нехлюйство було аж страх. А головне — на думку бiлоголовцiв — школа тiльки тодi має повагу i престиж, коли нею керує мужчина та ще й до того одружений, з родиною. Тож вони раз-у-раз висилали делегацiю до шкiльного iнспектора, щоб дав їм нарештi “порядного” директора школи.

— А знаєш, що їм iнспектор вiдповiдав? Панове, казав, такого директора, як ви хочете, я не маю. Є тiльки директор Р., але вiн — “русiн”.

— Хай буде русiн, — заявляли великодушно бiлоголовцi, — щоб тiльки не була стара панна з котами! — А втiм, у делегацiї були теж бiлоголовськi українцi, що становили у селi бiльшiсть. До речi, Бiлоголови було нацiонально свiдоме село.

Ах, та брама, прибрана смеречиною! Коли татко пiсля чотиригодинної їзди саньми, задубiлий вiд холоду побачив їх i коли прочитав напис, та ще й почув марш — зараз змiркував, що треба робити: послав по кiлька лiтрiв горiлки-монопольки, кiлька кiлограмiв ковбаси i давай гостити вiтальникiв та оркестру. Ще бачу той натовп у зимнiй, як псярня, кухнi, ще бачу тi чарки, що кружляють у змерзлих руках, чую смаковите хрупотiння ковбаси i оте “на здоров'я!”

— Навiть я кiштувала ковбасу, — облизується Реня. — Знаєш, така свiжа, товстава, з мiцним ароматом часнику. I пам'ятаю, що пiсля почастунку спiвали татковi “многая лiта, хай живе нам директор, його жiнка i його нащадки!” А нащадкiв було... одно! I то бiлоголовцi не могли змiркувати, що це таке — хлопчик чи дiвчинка, бо мама вбрала мене

на дорогу в теплі волічкові штанята, звані “райгузами”. А в тих часах дівчатка у штанах не ходили. Отже, була ще одна сенсація.

Реня бачить той приїзд до Білоголов, наче це було вчора. — Ті великі кімнати-покої годі було нагріти, — каже. — Одне, що вони були дуже високі. Друге і головне — печі були нікудишні. Гарні на вигляд, але не гріли. Можна було палити в них цілий день, і все було холодно. Зрештою, з паливом на Поділлі завжди було сутужно. До школи привозили вугілля і трохи дров на підпал, але того було замало, щоб нагріти таку велику будівлю. Пригадуєш, яке дороге було тоді вугілля? Так, так, у покоях завжди було холодно, а в кухні — то таки найгірше. Інколи вода замерзала вночі у відрах. Настунька все згадувала, що у Вілові було тепліше.

— Так, Настунька теж приїхала з Вірлова. Хотіла побачити “трохи світу”. Але служби не кидала, бо зараз знайшовся кавалір. Міхал Кукуруза. Він мав золотий зуб і ходив у військових райтках. То був перший парубок на ціле село. Зараз прийшов до татка з проханням навчити його... німецької мови.

— Чому ви хочете вчити німецьку мову? — здивувався татко, який знав її досконало.

— А на те, щоб, увійшовши до шинку в Залізцях, міг кликнути: “Ein Bier, bitte!”

Угамувавши жадобу знання чужих мов, Міхал Кукурудза (у Білоголовах Михайлів звали з-польська “Міхалами”) вирішив, що пересиджування у зимній шкільній кухні з Настунькою йому не відповідає, і перенісся до теплої кухні на приходстві. Це шляхетне бажання суспільного авансу мало свої глибші причини: у приходській кухні часто перебувала молода, дуже гарна їмость. З цієї зміни Кукурудза

був дуже вдоволений, бо їмость то не якась Настунька! До того ж вона похвалила при якійсь нагоді його зовнішній вигляд. Страшенно вдоволений, Міхал прорік тоді пам'ятні слова: “А я й не знав, що я такий файний!”

Реня весело сміється: — Ця фраза вбилася мені в пам'ять. Пізніше, хто б не сказав щось похвальне під мою адресу, мене кортіло відповісти: “А я й не знала, що я така файна!” Але напевно ніхто не схопив би значення цього жарту.

За хвилину поважніше, задумується. — Знаєш, поки я жила у Вірлові, я не знала про існування польсько-українських проблем, які дедалі загострювалися. У Вірлові я ще була зовсім маленька, і там мешкало всього дві чи три родини латинників, яким політика не була в голові. А тут я вже почала розуміти ці справи. Малий, безіменний потічок, — а якщо він і мав якусь назву, хай мені вибачить! — ділив село на дві частини. У меншій, де була школа, костьолок і до якої прилягали “парцеляни”, тобто господарства прибулих з Польщі латинників, була мішана. Українсько-польська. А друга, за річкою, де на горбку стояла церква, була заселена виключно українцями. І вони були дуже свідомі і патріотично наставлені. Ти не уявляєш собі, яке значення мала ця болотниста річка, гусям по коліна, і як багато значило те, що по її другій стороні українці жили сукупною масою! І я тепер скажу: коли нарід має зберегти свою національну приналежність, він мусить жити нерозділений на своїй землі! Усяке роздріблювання і переміщування з чужими елементами сприяє притупленню тієї свідомости і винародовленню.

— Знаю, ох як добре знаю про це Реню! — відказую тихо, з болем. — Мене тільки дивує, що ти, дитина, це говориш.

— Не забувай, — дивиться на мене поважно Реня, — що діти мають величезну інтуїцію. Те, що ви, дорослі, осягаєте розумом чи досвідом, ми просто відчуваємо.

Перед Рениними очима друга, українська половина Білоголов. — Школярки з-за річки приходили до школи у вишиваних сорочках з червоними гарасівками. Це, здавалося б, така мала деталь, що не варто про неї й згадувати. Та у ній виявлявся по-їхньому дух спротиву польській владі. Бо у тих часах вишивана сорочка з червоною стрічкою-гарасівкою була маніфестацією українського “я”. Так само, як синьо-жовті паперові стрічки на образах в читальні, церкві, до речі, заборонені польською владою. Та були й глибші позначки національної свідомости — книжки. Звичайні селяни мали свої малі домашні бібліотечки. Наприклад, Горішний чи Ростецький. Здебільша це були історичні повісті Чайковського чи Кащенко. Були популярні видання “Просвіти”. І знаєш, хто їх найбільше читав? Школярки і молодь! У тих часах не треба було просити, щоб хтось прочитав книжку. Якраз навпаки! Ті, що не мали за що купити книжки, позичали її у тих, що мали. Книжки були такі “вчитані”, що не раз бракувало й палітурок, і цілих листків, а рядки були іноді позатирані пальцями, якими читачі слідкували за словами.

Мелянхолійно всміхається: — Я теж ходила до Горішних і до Ростецьких позичати книжки. Книжки у Ростецьких зберігалися в коморі, у дерев'яному кюферку. Читання так мене манило, що, замість взяти книжку і йти додому, я сідала на порозі комори і читала. У Ростецьких було двоє дівчат, трохи старших за мене. Їхній батько виїхав на заробітки до Канади. Посилав звіттам що міг, хоч сам багато

не заробляв. І часто писав. Писав до своїх доньок, щоб були українськими патріотками. Він уже не повернувся до Білоголов, але багато років пізніше знайшов маму і мене у переселеному таборі Ляндеку, в Австрії. Уяви собі, запам'ятав прізвище вчительки, яка вчила його доньок, і якимось чудом натрапив на нього в списку переселенців. Писав з Канади до мами листи, присилав по п'ятчині, а це тоді були великі гроші, і харчові пакети. Для нас, що бідували в альпійських горах на голодових пайках, це була велика поміч. Так, Реню, наші селяни мали добрі серця!

— Дивними дорогами пішла наша доля, Реню. Де Білоголови, де Ляндек, де Канада!

— Білоголови, — похитує головою Реня, — вулканічне село, в якому українсько-польський конфлікт так чітко відбувався. Правда, тоді я його ще як слід не розуміла. Діти, як знаєш, не аналізують. Роздумування, рефлексії та висновки — це прикмети зрілої людини.

— Розумію, Реню. Дитинство має бути радісне, ясне, добре. Навіть, якщо воно проходить у такому неспокоїному селі, як Білоголови і в таких напружених відносинах, як тоді були. Бо на смуток і терпіння ще прийде час. І він буде довгий у порівнянні з тими кількома роками дитинства, які мають бути безжурними.

Діти тим щасливіші від дорослих, що у своїй наївності вони смутку не сприймають. Відкидають його від себе і скоро забувають. А дорослі вже цього не вміють. За ними інколи смуток тягнеться безупину. І тому ми так любимо згадувати часи дитинства, бо яке б воно не було — був у ньому неповторний чар.

...І знов я бачу клаптик Білоголов. Бачу його через пліт, що відгороджує шкільне подвір'я від сусіда Ярого. Щепана Ярого, латинника, але не шовініста. Добродушний, флегматичний, з висуненим вперед животом. Реня все побоювалась, що Щепанові полотняні штани, які він підперізував під животом ремінцем, ось-ось злетять з нього.

Щепан Ярій був на заробітках в Америці, привіз звідтам трохи долярів, але не вмів ними орудувати. Поставив нову хату, але не викінчив її. Хлівці валились, а Щепанові було байдуже. Поросята і кури тримав він у паршивенькому хлівці. Поросята вискакували надвір, лізли в город, нищили городовину, а Ярій собі нічого з того не робив. Тинявся по своєму подвір'ю, як муха восени, повільно, ліниво. І говорив так само повільно, розтягло. Він страшенно любив розмовляти з батьком. Розказував, як було в Америці і які реформи треба завести в селі, щоб був добробут. Це звучало комічно, бо його господарство було зразком безладу.

З батьком Щепан Яри розмовляв по-українськи. Але коли до школи прийшла "третьа сила", тобто учитель-поляк, Щепан звертався до нього: "Jak się pan słyszy na s'łach?" Навіть Реня з того сміялася, бо знає, що по-польськи треба казати "як сен пан чує на сілах", а не "слиши на сілах".

Контрастом до добродушного Щепана Ярого був шовініст-україножер, вїйт Олендер. За Польщі сільський вїйт звався урядово "солтис". Солтис допікав, переслідував і шкодив українцям на кожному кроці. Якийсь час точилася тиха війна, аж на весіллі доньки Ярого з Василем прийшло до смертельного зудару.

— Василь був хлопець-красень, — пригадує Реня. — Високий, стрункий, чорнявий.

— І розумний, і проворний, — кажу я, — та тільки, на жаль, бідний. Хатина і кусник городу, от і все. Злобні люди в селі говорили, що він ходить до заживної молодиці, Степанихи. Багачкою Степаниха не була, але мала крамничку. А Степанишин чоловік був старий, німецький. У неї завжди був на столі хліб, і масло до хліба. А Василеві, казали люди, виварювала вона всякі присмаки.

— Що там було, мене не обходить, — каже Реня, — але ніде правди діти, я бачила Василя у Степанихи. Він мені подобався, був привітний, веселий, приємний. А потім розійшлася по селі чутка, що Василь покинув Степаниху і буде женитися з донькою Ярого, Ганькою.

— Я теж це пригадую, Реню. Признаюся, мене це здивувало. Ганька була зовсім негарна і, як казали, прищелепкувата. Мама делікатно висловлювалася, що бідна Ганька трохи “менту каптус”. Справді було дивно, що такий гарний парубок бере собі таку жінку. Та для цього була причина: Ганька була народжена в Америці і мала американське громадянство. Це означало, що без великих труднощів могла кожночасно поїхати до Америки. А в тих часах таке право для бідних людей багато значило.

Отже, відбулося те весілля. У хаті за столом сиділа “молода” у вінку з барвінку і в кольорових биндах, жадібно їла драглі-студинець і дурнувато дивилася на весільних гостей, що танцювали. Між гостями був, очевидно, “пан влада” — солтис Олендер. Нараз хтось викликав його з хати, мовляв, “є важлива справа”. У темних сінях хтось накинув солтисові мішок на голову, і посипалися удари залізною штабою. Щоб не чути було солтисових криків, йому запхали в рот ганчірку.

Солтиса побили смертельно. Через два дні він, не прийшовши до притомности, помер. Польська поліція переводила в цій справі слідство, кількох людей арештували, але з браку доказів випустили. Вбивника чи вбивників не знайшли.

Незабаром після того чорнявий Василь виїхав до Америки. В селі говорили, що він міг би щось сказати про останні хвилини солтиса Олендра. Але чого тільки люди не кажуть?

Це був типовий народний самосуд. Тверді і завязаті білоголовці позбулися зненавидженого солтиса. Помстилися. Чи це відізвалася шляхетська чи козацька завязатість — трудно сказати.

ШЕХЕРЕЗАДА

Реня вміщується вигідно у своїй улюбленій позі, тобто з підкуленими ногами на чорній канапі, що стоїть недалеко бюрка, дивиться на мене і каже:

— Шкода, що ти не вмієш розказувати казок!

— Справді шкода, Реню, бо я й сама люблю казки. Люблю їх з того часу, що й ти.

— А якщо вже не казки, — дивиться ясними оченятами патлате створіннячко, то бодай такі прецікаві історії, які розказувала колись Кужелиха в Білоголовах! Пригадуєш Кужелиху?

— Ще б ні! Вона ж була нашою сусідкою. Зараз через паркан була стежка до її воріт. Вона мала сина Івася і доньку Зося. Зося була хворовита дівчина, а Івась веселий, добрий хлопець.

— В тебе добра пам'ять, — вдоволено киває головою Реня. — Знаєш, коли я читала казки, я уявляла собі Шехерезаду як прекрасну даму в позолочуваних шатах і з дорогими персями на руках. А в Білоголовах Шехерезада виглядала зовсім інакше! Ходила здебільша босоніж у довгій по кістки темній спідниці, в запасці і білій полотняній сорочці...

— Реню, що ти вифантазовуєш! Де ти бачила таку Шехерезаду?

— Та це ж була Кужелиха! — сміється Реня. — Вона мала особливий дар прецікаво розповідати про такі речі, що могли видаватися зовсім звичайними. Усі її розповіді вже важко пригадати, та

однієї не забуду ніколи. Це були її враження із прощі до Почаєва.

— Реню, добре пам'ятаю! У тих часах вибратися селянській жінці з Білоголов до Почаєва не було звичайною подією. У селі зараз знімався шум, мовляв, покидає на тиждень чи й більше хату, господарство, дітей, чоловіка і йде Бог знає куди! На це треба було не абиякої відваги і чимало пригодницького духа.

— Ну, у крамниці ти завжди можеш взяти відпустку, — по-філософськи Реня. — А для господині-селянки у тих часах ніколи відпусток не було.

— Але я теж не мала б відваги самій-одній їхати в незнане! — сміюся. — Виходить, Кужелиха мала її більше як я.

— Це правда, — хитає головою Реня. — Вона йшла пішки з села до села, розпитуючи про дорогу. Харчі несла зі собою: трохи хліба, цибулі, шматок солонини. Десь, у якійсь хаті, де впрошувалась на нічліг, давали їй якоїсь страви чи горнятко молока. Але її піддержували не скромні харчі, а бажання побачити величне. Сильна духом була ця фізично слабка жінка!

— Так, у цій скромній, малописьменній жінці була незвичайна одуховленість і багато романтики. Вона прагнула бачити і пережити щось таке, чого не було в буднях сільського господарства, в череп'яних мисках, хлівцях... Хотіла побачити величне Боже царство у його блиску. І знаходила його в Почаївському монастирі.

...І враз чую м'який, ніжний, теплий Кужелишин голос. Він звучить, як лірична пісня з далеких світів:

"І як здалека побачила я золоті бані і золоті хрести на церкві, припала до землі, перехрестилася

і подякувала Богові, що дозволив мені грішній побачити цей пишний храм. А як увійшла до церкви — Боженьку милий! — мені видавалося, що я в самому небі. Від свічок така ясність б'є, а свічок тисячі, що й не злічиш. Святі Божі угодники в золотих шатах, оздоблених дорогими каменями, аж очі мліють. А людей в церкві повнісінько, моляться, б'ють поклони. Клякнула я при порозі і почала "Отче наш". А тут враз з хорів — спів. Такий вже кажу гарний, такий гарний, що ніякими словами не розкажеш. Так ніби херувими перед Господнім престолом заспівали! А від царських воріт другий спів. Глянула я, а там священників не один, не два, а дванадцять! Усі в золотих ризах, аж сяють. І здавалося мені, що я вже не на землі, а в раю, де праведні духи величають Господа і радіють небесним щастям..."

Простими, сільськими словами малює Кужелиха своє перебування у зовсім відмінному від буденщини світі ясности, благодаті, величі і краси. Той спів ченців Почаївської Лаври так її захопив, що до кінця життя його не забула. Він звучав їй завжди — і коли вона поралася біля своєї скромної господарки, і коли йшла в поле жати, і коли вдаряв у малі віконечка осінній вітер, і коли тихо-тихенько сипав з висот білий сніжок... Той спів снівся їй у душні ночі в убогій хатині, він вчувався їй у ранньому щебетанні птахів в садку — скрізь і завжди йшов за нею чудовий спів з іншого, кращого світу, про який ця мрійниця мріяла...

— Серед наших селян були такі ніжні, вразливі душі, як у цієї жінки, — каже задумано Реня. — Вони вміли бачити і глибоко сприймати красу. І вміли її передавати. Коли я слухала розповіді про Почаївську Лавру, це було так, мовби я читала захоплюючу книжку. Хто знає, коли б Кужелиха

мала освіту, чи не вийшла б з неї добра письменниця?

...І я далі слухаю розповідь Кужелихи. Із пишної церкви-собору вона сходить з прочанами у підземелля. Вузькі-вузенькі проходи, такі, що ледве можна протиснутися. Місцями треба низько похилити голову. Темно там, темно, що аж страх! Тільки провідник-чернець із свічкою у руках кидає скупе світельце. І пояснює, що у тих підземеллях спочивають, ждучи воскресіння з мертвих, праведні братчики, а моці їхні нетлінні, бо така ласка на них зійшла за вірну службу Господеві. І в таємничій тиші та темряві допроваджує прочан до місця, де спочивають моці святого Божого угодника Йова. Крізь скляне віко труни Кужелиха їх бачить, хреститься, шепоче молитву. Рукі і ноги угодника вкриті золотистою парчею, на якій вигантувано: "Руці святого Йова", "Нозьи святого Йова". Розкажує про все те Кужелиха таємним, містерійним тоном.

Реня всією своєю істотою слухає Кужелишині розповіді про Почаївську Лавру. Вони викликають якісь незнані почування. Наближення до релігійної містики, якої дитина не розуміє, але підсвідомо відчуває? Зв'язок з традиціями народу, що його Почаївська Божа Матір оборонила від турецьких орд? Зв'язок з давниною, без якої нема нинішнього дня? І Реня не раз, не два просить Кужелиху: — Оповідайте про Почаїв!

І мама теж підлягає під вплив цих розповідей. Коли приходять вакації, вона замовляє фірманку — навіть вірний фірман Русінський не відважується їхати "в таку далеку дорогу!" — бере зі собою Реню, і вони їдуть до Почаєва. Заїздять і до Крем'янця, відомого із свого прекрасного, мальовничого вигляду і околиці.

Реня на самому небі. Її ясні оченята і голівка переповнені враженнями. Стільки краси кругом на нашій землі, стільки чару! Вона щаслива. Подорож на фірі, яка сильно трясє по вибоїстих дорогах, спека і порох — це ніщо! Головне — побачити, якнайбільше побачити! І, повернувшись до тихих Білоголов, довго-довго про це все роздумувати. А потім ще раз піти до Кужелихи і попросити: — “Розкажіть про Печерську Лавру”!

Не дивуйтеся. Поки існують на світі вразливі душі, доти потрібно їм шехерезад, які роз’яснюють сірість буднів золотою пряжею розповідей...

РОЖЕВІ ЗОРІ

— Реню, людська мова надто бідна, щоб передати чар поезії дитинства. Мої слова надто слабкі для цього. Може, коли б була малярем, я змогла б намалювати кілька картин, які віддзеркалювали б красу тих днів. А може й ні. Картини були б нерухомі, а в поезії дитинства все живе розмовляє, співає, радіє й сміється. Реню, життя може бути прегарним. Мистецтво — це тільки його відбитка. Життя само в собі є найвищим і ніколи не перевершеним мистецтвом.

Реню, мені жалко дітей, які виростають тепер у змеханізованому, бездушному світі. У містах, в яких є все, що можуть дати техніка і так званий поступ. Все, що можна купити за гроші, замовити телефоном, привезти автом до хати. Все, що є прикметою доби небувалого досі матеріального розвитку. Для тіла є майже все, все. Та тільки — що є тепер для душі? Теперішні діти, які виростають у бетонових і сталевих клітках, які звуться “апартаментами”, ніколи не побачать під вікном звичайної яблуні, вкритої рожевими квітцями. Це така, здавалося б, звичайна річ, таке майже ніщо, а проте, це відвічна краса природи в мініатюрі.

— Або пухнастих, як жовті кульки, куряток навесні, — шепоче дитячий голос. — Пригадуєш?

Пригадуєте, як ви в дитинстві любувалися тими маленькими істотками, що їх звали по селах “ціп’ятками”? Пам’ятаєте весняний ранок? Пахне земля. Пахне навіть золота хлібина сонця. Дитина виносить з хати у жменьці кусочки звареного яйця. Для ціп’яток. А вони підбігають до руки, дзьобають округлини, жебонять.

— І я пригадую, — тихенько Реня. — Це було так приємно кормити курятка. Вони були такі веселенькі, як сама весна, що дала їм початок. Тільки одне, бідолашне, було якесь кволе, немічне. Не бігало, стояло на місці, заховавши дзюбик під крильце. І заплющувало очі. А пізніше вже не стояло, а лежало. Нерухоме, із заплющеними очками, простягнутими ніжками.

Тоді Реня сумувала. Не знаючи і не розуміючи ще, що таке смерть, відчувала інтуїтивно її трагізм. Вишукала між маминими речами малу коробочку, вистелила її білим папером, поклала туди нерухоме курятко. Випорпала в землі ямку, поставила туди коробочку. Присипала землицею, накрила кві-

тами. На малій, не більшій за дитячий п'ястук могилці у квітнику, поставила хрестик.

— Хрестика не можна, Реню, — сказала мама. — Хрестик ставлять на могилі тільки тих, які мають душу.

— А чому ж курятко не мало душі? Воно було таке гарне і таке бідне заразом! Усі курятка тепер бігають, веселяться, а воно лежить нерухомо і вже ніколи не встане.

— Реню, а пригадуєш зайчика? Такого малого, сіренького, з довгими вухами? Діти знайшли його в полі і принесли до школи татові. Мама була тоді якраз у Львові, на важкій операції.

— Реню, це благодать, що діти не розуміють ані загрози для життя, ані хворіб. Ти не знала тоді, Реню, що в тих часах такі операції, як мамина, часто кінчалися смертю. Коли б знала, тоді було б нестерпно боляче.

— Я зрозуміла це пізніше, — задумано Реня. — І досі залишився в мене страх перед шпиталями. Хоч разом з тим іде впарі мій оптимізм. Я завжди хочу вірити, що кожний перебуде операцію так щасливо, як перебула мама, що була на волосинку від смерті!

— Я бачу тепер сірого зайчика. Татко не знав, що з ним робити. Занести знову в поле? Але там його, безпомічного, можуть з'їсти пси, коти. Треба передержати його, поки він підросте і навчиться давати сам собі раду. Татко заніс його до хлівця, де були кури. Зробив для нього перегородку, щоб кури йому не докучали. Щоденно приносив йому свіжу салатку з городу або конюшинку. Але зайчик не їв і не пив. Сидів скулений в куточку і перелякано дивився на нас. Я так хотіла з ним бавитися! — каже Реня. — Я хотіла, щоб він був веселий. Але він зашивався

в куточок і, коли я брала його на руки, чула, як сильно билосся його маленьке серце. І хоч я гладила його і пестила, він все одно тремтів.

— Якогось дня по полудні я зайшла до кляси. Діти вже давно розійшлися по хатах, татко повинен був бути у своїй кімнаті, яка називалася “канцелярією” — там він мав своє бюро, повно всяких урядових паперів та книжок і там він здебільша перебував. Але цим разом він був чомусь у порожній клясі. Стояв, спершись на столі, закривши руками обличчя, плакав. Ніколи перед тим ані після того я не бачила, щоб батько плакав. Я думала, що старші ніколи не плачуть. Я була така здивована і збентежена, що навіть не спитала, чому він плаче. Батько запримітив мене, витер очі і сказав: “Твоя мати дуже хвора. Помолися, щоб вона до нас повернулась”. А мені ніколи не спадало на думку, що мама може не вернутися зі шпиталю. Щойно згодом я дізналася, що у тій самій кімнаті, де лежала мама, померли дві жінки, які переходили подібну як мама операцію.

Відтак батько сказав: — Ходи, Реню, занесемо зайчика в поле. До його мами. Тут він може згинути з туги. А там буде йому краще.

І ми пішли. Татко ніс зайчика. Ми пішли далеко-далеко в поля, куди вже не забігають коти і пси. Мені було жаль розставатися з ним, бо я ще тоді не знала, що таке неволя для живої істоти. Коли татко пустив зайчика з рук, він розглянувся і бадьоро поскакав у зелене жито. І враз мені стало радісно, немов я була причетна до якогось доброго діла.

Мама видужала. Знову вчила дітей, знову ми ходили разом до церкви — мама завжди у гарних, модних суконках зі Львова і в чудових капелюхах. Вже не було смутку. Вліті ми з мамою і панною

Олею з приходства їздили до Липини рвати “морелі”. Липина — це був красний гай, далеко за селом, що належав до приходства. А морелями звали в Білоголовах рід великих, червоних, квасних ягід. Це не були вишні, вишні були дрібніші і темнобагряні. І це не були “шпанки” — теж червоні і квасні, але дрібніші ягоди. З морель робили конфітури, смажачи їх в цукрі.

Реня всміхається: — Панна Оля спеціалізувалася у смаженні конфітур з морель і дуже цим хвалилася. Казала своїй мамі, що таких конфітур, як її, ніхто не потрапить зробити і що в неї смажена в цукрі ягода така велика, що ледве вміщується в чайній ложечці. Це справило не мене велике враження, бо, люблячи смажені ягоди, я частенько ласувала ними, звичайно крадькома. Та мамині ягоди вміщувалися по три й чотири на ложечці, і це мене збило з пантелику. Бо у тих часах діти вірили старшим на слово. Мені й не прийшло на гадку, що панна Оля фантазує, перебільшує.

Слухаю Ренині слова, які звучать тепер так, мовби належали до старовинної історії. Скільки тепер дітей вірять старшим на слово? Скільки дітей знає тепер, що таке пошана до старших? — Реню, я чула недавно, як одна дівчинка називала свою матір “Ровзі”, а батька “Сел”, тобто просто по імені! Чуєш? Не “мамо” і не “тату”, а по імені!

— Це вина самих батьків! — відруб'є рішуче Реня. — Коли батьки не вміють самі себе шанувати, то хай їм так буде!

— Ах, Реню, це були часи, коли існував авторитет старших. Як це добре було мати таку довірливість до них, до їхнього життєвого досвіду.

Скажи, Реню, чи не добре таке дитинство, коли діти не сумніваються в тому, що старші розумніші за них? Скажи, чи дитяча наївність сама по собі

не є благословенством? А того благословенства не мають діти, які виростають у модерних містах, які замість доброї книжки цілими вечорами висиджують перед телевізійними апаратами, ті нещасні діти, які не вірять нікому і в ніщо, бо їм здається, що вони — наймудріші? Ах, Реню, краще розкажи мені якусь ясну, гарну подію з часів дитинства!

— Може щось на весело? — всміхається дівчатко. — Я знала тоді поета, який писав ось такі вірші:

*“Я єсьм поет,
Хто мені що зробить?”*

І, уяви собі, ніхто йому нічого злого не заподівав за писання таких “поезій”! Люди були вибачливі, незлобні.

Реня пробує на іншу тему: — Мені було вісім років, як треба було йти до першої Святої Сповіді. Я страшенно боялася, бо знала, що нагрішила багато. Не слухалась часами татка і мами, часами сварилася з Настунькою, часами молилася неухважно, тобто промовляла слова молитви, а думала про горобців на даху. Словом — мала великі гріхи. Щоб їх, борони Боже, не забути, я списувала їх цілий день на картці, і з тією карткою пішла до сповіді. Отець Зробик вислухав мене і спитав: — “А чи не грішила ти часами нечистотою?”

— О, так, так! — скрикнула я. — Багато разів уліті я, замість помити ноги, клалася спати з брудними ногами!

Всміхаються клявіші моєї писальної машинки. О, сердешна наївносте дитячих років!

Враз коло машинки з'являється квітка, формою схожа на зірку. Шість ніжних рожевих платочків, жовта серединка. Це ешольція — квітка з білоголівського городу. Коли не ставало місця у квітнику, мама садила квіти при стежках у городі. Власне там росли ешольції.

Враз чую — здалеку хтось грає на скрипці ніжну, романтичну мелодію. Вона така гарна, така розміряна, як теплий літній вечір на селі. Нині — святих Петра і Павла. До школи приїхали гості. Вчителі із сусіднього села. З ними найстарша донька Надя.

Панна Надя — красуня на весь повіт. Чудове личко. Голубі, як літне небо, очі під довгими віями. Тонко різьблені уста. Ясне, як доспіла пшениця, волосся. А як вона вистроїлася! Шафірова сукня в стилі “принцеси”, обтисла в стані, спливає пишним дзвоном вниз. На грудях перлове намисто. Панна Надя щось говорить до неї, всміхається премилою усмішкою, а Реня дивиться і думає: “Як виросту, мушу бути такою красунею, як панна Надя! У шафіровій, пасованій пишній сукні”.

...Вікна кімнат широко відкриті. Крізь них пливають у квітник звуки скрипки. Припадають у темряві до матіолі, чорнобривців, ешольцій. Крізь вікна пливають хвилі світла. Квітник і город стають враз нереальними. Тільки у казці існують такі фантастичні гри світла і кольорів. Тільки у казці буває стільки краси.

Світло падає на стежку. Нею йде звільна висока, струнка красуня із золотим волоссям. Вона зупиняється біля куща ешольцій, обережно зриває кілька квіток. Одну з них закладає у волосся. Мов рожеву зірку. У тон скрипки вплітається мамин голос: — “Вам подобаються ці квітки, панно Надю? Прошу, нарвіть собі їх скільки хочете!”

І враз Рениними очима я бачу все моє далеке і прекрасне дитинство. Воно ясне від світел, що золотять стежку до хати, воно співає найкращу з пісень, воно оздоблене рожевими зорями усміхнених квітів. Вони ще й донині роз’яснюють життєву дорогу, — мої далекі зорі рожевого дитинства...

ЧАСТИНА II.

ШКОЛА

ОТЕ ПРИЗАБУТЕ ГАЛИЦЬКЕ МІСТЕЧКО

*“Оте призабуте галицьке містечко,
Що світом здавалось нім в світ ми пішли,
Каштани на ринку, якась лавка в парку,
Годинник на вежі, кругі вулички”.*

Слова: Леся Лисак

Музика: Юрій Лаврівський

Мүшу пожалітися Рені. Мүшу сказати їй, що місто, в якому вже довгі роки живу, так мені обридло, що не можу дивитися на нього Зокрема середмістя.

— Розумію, — відзивається співчутливо Реня, — промислове, американське місто, в якому ми поселилися в дев'ятсот п'ятдесятому році, вже й тоді не відзначалось красою. Коли я побачила зараз же при головній вулиці тісні вулички з масою густо напханих дерев'яних домів дуже одноманітного вигляду, я здивувалася: то це так виглядає велике місто? Та ж це звичайне, фабричне селище! Дерев'яні будинки були такі гандитні і стояли так близько один біля одного, що коли в котромусь із них хтось пчихнув, в другому можна було сказати “на здоров'я”!

— Та тоді, Реню, ці густо накопичені, незугарні дерев'яні будинки у середмісті виглядали в сто, тисячу разів краще, як нині! Тоді ще їхні власники

удержували порядок, відновлювали їх, направляли, малювали. Перед більшістю тих домів були травники, росли квіти. Якщо не було гарно, то було бодай охайно. А нині, Реню, середмістя — це суцільний жах!

— Так, — хитає головою Реня, — я бачила. Я прямо не впізнаю знайомі ділянки середмістя. Мурини, які масово опанували ці ділянки, довели їх до тотальної руйни. Ніхто не направляє старих домів, ністо їх не відновлює, вони поволі, але поступово руйнуються, розлітаються по кусках. Вікна повибивані, брудні. Перед домами купи сміття.

— Я раз переїздила цими ділянками з гостями із Європи, Реню. Вони були приголомшені страшним нехлюйством, брудом. “Що ж це за нуддарі тут живуть?” — питали. Та, побачивши велику кількість дорогих, нових, люксових авт перед тими рудерами і гурми підлітків у крикливо-модних одягах, зрозуміли. Так, Реню, зрозуміли і без моїх пояснень.

— А стільки тепер говорять про “поступ”! — хитає голівкою Реня.

— Ах, облишмо це! Хай собі радять, як знають! Краще ходи зі мною до малого, призабутого містечка, де вправді не було палаців, але навіть небагаті люди дбали про вигляд своїх домів. Де не було достатків великого міста, не було механізації, модернізації, зате люди жили по-людському. Були здорові духом, працьовиті, чесні. Там за добро дякували Богові, а злочинів ніхто не виправдував “психічними забуреннями”.

І ми вже в містечку, що зветься Залізці. Тихому, провінційному містечку, віддаленому від повітового міста Зборова на яких тридцять кілометрів і приблизно на стільки ж від найближчої залізничної станції. Це значить, що це містечко було далеко від світу. Але ним ніхто з мешканців Залозень аж надто не турбувався. Вони жили своїм спокійним світом.

Містечко поділене на дві частини — Старі і Нові Залізці. Старі Залізці, розташовані під доволі стрімкою горою, виглядають як типове село. Люди, які там мешкають, переважно українці, живуть з управи поля. Зате в Нових Залізцях є все, що повинно бути в малому містечку. Є базарна площа, на якій відбуваються ярмарки. Є чимало крамничок. Зокрема з “блаватними товарами”. Є крамнички, де продають “шварц, мило і повило”. Є м’ясарні, де можна купити знамениті ковбаси, якими Залізці славляться. Є, звичайно, аптека, — гарний, мурований будинок, перед яким плекають квіти. Є міський суд, кілька лікарських ординацій. І, як це в містечках буває, кілька шинків. Є навіть книгарня. На самому вершку гори у Нових Залізцях стоїть великий, новий будинок — польський “Сокул”.

Старі Залізці мають муровану церкву і приходство, Нові — теж саме. У Нових Залізцях є ще польський костюл і кляштор польських монашок, а при ньому сиротинець. Усі ці будівлі солідні, дбайливо вдержувані. Головна вулиця і вулички — чисті.

— Я зразу полюбила це скромне, але охайне містечко, — спомином оживляються Ренині очі. Тут я ходила до п’ятої і шостої клас народної школи. Цього, як передумову прийняття до гімназії нового типу, вимагало польське шкільництво.

... Я бачу Реню, як вона йде до школи в Залізцях. Їй дев’ять років. Дрібне, худорляве дівчатко у новій червоній “штруксовій” суконці. Штрукс — теплий, практичний матеріал, суконку пошила мама. Ренине ясне волосся коротко підстрижене “на гривку”. У синіх оченятах — і дрібка мелянхолії, і збиточний усміх. Це власне Реня. Дивна сполука задуми і безжурної радості.

Реня йде греблею, яка лучить Старі Залізці з Новими. З одного боку греблі — великий став. Його

серединою пливе ріка Серет. Посередині греблі міст. Крізь шлюзи бурлить вода, падає на лотоки, крутить велетенські млинові колеса. Залозецький млин при греблі, при ставі, відомий на всю околицю. У ньому завжди “завізно”, він часто гуде — меле муку і вночі. Біля млина завжди багато возів.

Реня зупиняється на мості, захоплено дивиться на рвучкі струмені води. Вдоволено прислухається, як гуде могутній млин. Що й казати — пишний та гарний залозецький став!

Струмені води з лотоків спадають у русло ріки і далі вже плывуть спокійно і статочно, як пристало подільській річці. Вода, яка у ставі мала синій, аж сталевий колір, перемінюється у річці у зеленавий. Чи це від тих кріслатих верб, що ростуть на берегах?

— Які ви гарні, мої верби над рікою! — всміхається до них Реня. — Завжди спокійні, завжди задумані. А наймиліші ви напровесні. Ви перші відчуваєте, що надходить весна. Інші дерева ще сірі, сонні, а ваше віття вже набрало зеленкуватого кольору. Той колір має у собі жовтавий відтінок. Наче б проходить крізь віття сонце. Мої ви верби над рікою, як я вас люблю!

Якби не школа, Реня годинами походжала б над рікою, ставом. Слухала б шум води і гуркіт млина. Часами до млина приїжджає татко, але не молоти муку, а ладувати батарею до радіового апарату. Цей найновіший, нечуваний по селах, здобуток техніки, татко купив недавно, і з цього приводу була в Білоголовах велика сенсація. Півсела збіглося дивитися, як на даху закладають антену, і щоб переконатися, чи ця велика дерев'яна скринька справді “сама грає”. Татко мусів поставити радіо у відкритому вікні, бо люди казали, що хочуть послухати. Гуртами вистоювали під вікном, дивувалися, прицмокували, хвалили: “Дивіт, дивіт, що за штука! Лапає з

повітря голоси, як живі!" Старенькі жінки недовірко хитали головами: "Якась нечиста сила, щоб зі скриньки чути було людський голос!"

Батерія була передумовою діяння апарату. Коли вона вичерпувалася, радіо замовкало, і тоді татко мусів їхати до млина, щоб її наладувати. Отже, була ще одна причина любити млин, бо він допомагав татові.

Залозецьку школу Реня теж любить. Це мурований, великий, новісінький будинок. Через дорогу польський костюл, а трохи далі руїни замку. Під час перерви Реня не раз туди забігає. Рештки оборонних мурів і башти її захоплюють. Вона бачить в уяві могутню твердиню, у якій живуть відважні лицарі і прекрасні дами.

По науці Реня знов вертається греблею на станцію. При вході до Нового Міста — школа стоїть на Старому — зупиняється коло криниць. Їх є кілька — одна поруч одної. Власне, це джерела, обложені цямринням, вода у них дуже холодна, чиста, смачна. Жінки набирають цю джерельну воду у відра, але несуть їх не на коромислах, як звичайно в селі, а в руках. Оподалік джерел кладки для прання. На них щоденно жінки вистукують праниками — перуть нимаття. За виїмком неділі. Бо неділя у Залізцях — справді Божий день. Усі крамнички позамикані, на дверях колодки. Замкнуті біліють і аптека, і судовий будинок. Неначе все спить. Тільки перед полуднем їдуть вулицями й вуличками святочно убрані міщани до церков, а поляки — до свого костюлу. По полудні вулиці зовсім порожніють. Всі відпочивають. Дрімаять по хатах. Тільки тут і там сходяться кумоньки, розповідаючи свої справи та міські новини.

Врялигоди у польському "Соколі" відбувається кіносеанс. На сцені завішують простирало, і на ньо-

му невиразно мигають образки. Вони притягають жидівську і польську молодь, бо українська має свою "Просвіту", і там збирається на "представлення". Ама-торські, невибагливі, але глядачі вдоволені. Це про-сті люди, які не знають спокус великих міст.

— Я теж тоді ще не знала, як виглядає велике місто, — каже Реня, — і мені було там добре. Свій-сько, затишно, спокійно. А втім, Залізці, попри всю свою скромність, були гарні. Розташовані на двох горбках, із пишним ставом і рікою посередині, ви-глядали мальовничо.

— Найкраще виглядали на весні, коли усеньке Старе Місті біліло і рожевіло квітучими садами. Гля-неш, бувало, з греблі, а вся гора пишається буйним квіттям яблунь, груш. Глянеш на став, а в ньому від-бивається голубе небо. Глянеш над ріку, а там про-стір левад, мов зелений шовк.

Реня задивилася у спогад. І враз хтось тихенько співає пісню:

*І думка несеться понад океани,
І місто лишаєм, що все нам чуже,
Й дали б без вагання усе, що лиш маєм,
Щоб тільки вернути в містечко своє...*

Чи це співає Реня? Чи може моя втомлена мі-стом душа?

СТАНЦІЯ ПАНІ ШМІДТОВОЇ

— Реню, що ти робила у пані Шмідтової?

— Я була в неї на станції. Я там мешкала.

— Цього я не можу написати, Реню.

— Чому?

— Тому, дівчинко, що за словником Голоскевича кімната з утриманням це “стація”, не “станція”.

Реня крутить головою. — У такому випадку мусимо пропустити цей розділ.

— Чому, Реню?

— Бо вийде непорозуміння. Мої ровесники з давньої Галичини не будуть знати, про що мова. У тих часах мешкати і харчуватися у якоїсь родини означало “бути на станції”. Коли ти напишеш “стація”, вони подумают, що я мешкала на залізничній зупинці. Бо власне у нас казали “залізнична стація”.

— Це правда, та все таки ти ставляєш мене у незручне положення. Коли я вживатиму у цьому випадку слово “станція” — попадемо під обстріл критики. Скажуть, що ми не знаємо мови!

З-під ясних патликів висувуються цап’ячі ріжки.

— Якщо хтось буде тебе за це слово критикувати, пішли його до мене!

— І що ж ти йому скажеш, Реню?

— Скажу, що вживаю слова, які в той час у нас вживали.

Примружує око: — Скажи, чи ти знайшла у словнику слово “душка”?

— Думаєш “душа”, Реню?

— Зовсім ні! Що таке душа, кожний знає, а ось про душку мало хто. “Душка” в говірці зборівських сіл це була суконка!

— Реню, я з тобою не виграю! Хай вже буде потвоєму, хоч...

— Не хвилюйся! — перебиває мене. Бере мене за руку, і ми йдемо до мурованого будинку, який стоїть на схилі гори в Нових Залізцях. На ньому вивіска: “Др. Таненбавм, лікар усіх наук”. Вивіска польською мовою звучить: “Лекаж вшех наук”. Сміюся з Рениного перекладу, зробленого живцем з однієї мови на другу.

— А як же це інакше перекласти? — питає Реня. — Цей напис означає, що доктор Таненбавм лікує всі недуги, а не є спеціалістом в одній медичній ділянці. Але насправді доктор Таненбавм не часто мав нагоду пописуватися знанням у всіх медичних галузях.

— Ов, а то чому, Реню?

— Ще питаєш! Хто у тих часах у малому містечку поспішав до лікаря? У випадку занедужання мешканці Залозець і дооколичних сіл лікувалися домашніми способами, а до лікаря везли тільки важко хворих, яким уже ніщо не помагало!

— Так було, Реню.

— Пам'ятаєш, як Романка Розтецька з Білоголов зломилася собі ногу? Куди її тоді повезли? Не до лікаря, а до “хромця”, — чоловіка, який складав кості. То ж не дивуйся, що канцелярія, чи як тоді казали, лікарська ординація доктора Таненбавма здебільша світила пустою.

— З чого ж тоді він жив?

— Він мав щастя! — сміється Реня. — Оженився з панною, яка мала гарне придане!

Мешкання і ординація лікаря нагорі, внизу одна кімната, в якій мешкає пані радникова. Вона прийняла Реню на станцію.

Кімнатка невелика, в ній і спить, і вариться — все разом. А найгірше те, що стара пані радникова

накопичила в ній усі свої добра, придбані протягом довгих років. Коли ще жив її чоловік, цісарсько-королівський радник, вони мали велику хату і велику родину. Тепер вона вдова, діти одружені, але зі старими меблями шкода розставатися. Столи, стільці, шафи, кюври, всякі предмети стоять так тісно, що важко поміж ними протиснутися.

— Ця моя перша станція в житті була найгірша, — зідхає Реня. — У тій страшній тісноті, по-

між старими ґратами, я почувала себе, як у клітці. До того ж було вогко, задихало цвіллю. Та нейприкріше було те, що пані радникова була непривітна і не любила дітей.

— Чому ж батьки дали тебе до неї на станцію?

— Бо пані радникова була єдиною українкою — інтелігенткою в Залізцях, яка погодилася мене прийняти.

— Реню, та ж у Залізцях були ще інші українські інтелігентні родини, наприклад, священики!

— Але вони не хотіли морочитися піклуванням чу-жих дітей!

— Ти ж щойно сказала, що пані радникова дітей не любила!

— Так, але їй, бідолашній, було потрібно грошей, які платили за станцію! Її вдовина пенсія була дуже мала.

Реня мелянхолійно всміхається. — Нам обом було важко, мені з нею, а пані радниковій зі мною, хай з Богом спочиває. Та я була в неї всього два місяці.

— Ти попросила батьків, щоб примістили тебе на іншу станцію?

— Не я, а пані радникова заявила мамі, щоб забрала геть свою зле виховану доньку!

— Реню, а чим же ж ти так провинилася?

— Це була проблема з кріслом.

— Не розумію. Ти, може, поламала крісло пані радникової?

— Нічого подібного! Річ була ось у чому: пані радникова просиджувала годинами при столі, кладучи пасіяння. Сиділа на кріслі, попри яке мені треба було проходити до мого кутка. Прохід був дуже вузький і, протискаючись, я зачіпала об спинку її крісла. А це її страшенно дратувало. Ця старша пані була дуже нервова, а ревматичні болі, які їй у вогкій кімнаті дошкуляли, збільшували нервозність.

Кінець-кінцем, коли мама приїхала платити за станцію, пані радникова дуже гостро скритикувала Реню, мовляв, не вміє ходити по кімнаті, не вміє пошанувати старших. Мамі було прикро, боляче. Не тільки тому, що знала, що її дитина уважлива і сердечна, але й тому, що тепер мусіла примістити її на станцію в польській родині. У вчительки, пані Марії Шмідтової.

— Мені теж було дуже прикро, — каже Реня. — І, знаєш, по цьому залишився слід на все життя: коли я переходжу попри крісло, на якому хтось сидить, вважаю, щоб не зачепити за його спинку!

— А як тобі подобалася станція у пані Шмідтової, Реню?

— Я була ще дитина, тож для мене основним було те, що буду мати з ким бавитися, бо пані Шмідтова мала двоє дітей, приблизно мого віку. Доньку Ірку і сина Збишка. Ну, й мешкання було просторе, привітне, як у батьків.

... Я бачу пані Шмідтову. Елегантна пані зі слідами колишньої краси на обличчі, багата одиначка зі шляхетського роду. У молодості поповнила подвійний мезальянс — закохалася у лісничого нешляхетського походження і проти волі батьків вийшла за нього заміж. На додавок Густав Шмідт був... німцем протестантського віровизнання. Батьки довгий час не хотіли й чути про це одруження і щойно коли прийшли на світ діти, перестали гніватися на пані Марію. Вона відвідувала батьків з дітьми, але ніколи з чоловіком.

Це поважно відбилося на вдачі пані Марії. Зі стовідсоткової польської патріотки, якою вона була перед неfortunним одруженням, вона стала двіствідсотковою. Її патріотизм, підсилений фактом постання після війни польської держави, став прикрим шовінізмом. Щоб надолужити батьківщині за зраду — одруження з німцем, пані Шмідтова стала активною громадською діячкою, — посвячувала увесь свій час після праці в школі різним польським організаціям.

— Вона приходила до дому вечорами дуже перевтомлена, — пригадує Реня, — і тому була невразливлена і зденерована. За будь-яку провину суворо карала своїх дітей.

— Кажеш, була нервова і часто роздратована? Отже, одруження з великої любови не принесло їй щастя?

— Якраз навпаки! — зідхає Реня. — Велика любов обернулася з роками у велику нехоть, навіть ворожість. Пані Шмідтова ставилася до свого чоловіка шорстко, постійно дорікала йому, що він пропиває гроші і компромітує її!

— Чи пан Шмідт справді пив?

— В хаті ніколи, зате заходив у шинок на пиво. Німці звикли до пива. Але — дивні річ — під впли-

вом жінки він перестав уважати себе за німця, навпаки, заявляв, що він — поляк, хоч ніколи не навчився добре говорити по-польському! Змів теж віровизнання і ходив до католицького костюлу.

... Я бачу пана Густава Шмідта. Високий, добре збудований чоловік, з лагідними очима. Колись він був дуже пристойний, це ще пізнати. У приступі доброго гумору пані Шмідтова звала його “Гуцьо”.

Пан Гуцьо любив дітей, ніколи їх не карав. У відміну від своєї завзятої, нетолерантної жінки, він був дуже поблажливий. Приносив дітям цукорки, забавки.

— Пригадуєш, як він вчив свого сина Збишка гарної поведінки при столі? — всміхається Реня. “Збишку, м’ясо треба їсти з ножем!” Бідолаха перекладав з німецької мови “mit dem Messer”! А пані Шмідтова морщила чоло: “Гуцьо, не кажеться “їсти з ножем”, тільки “ножем”! Ах, коли ти навчишся говорити по-нашому!”

— У хатніх справах він не мав ніякого голосу — каже Реня. — Все вирішувала його жінка. Нудьгував він теж у крамниці зі шкільним приладдям, званій шумно “книгарнею”. Ця крамниця була власністю пані Шмідтової і повинна була приносити прибутки, але замість зисків, був завжди дефіцит. Пані Шмідтова обвинувачувала за це чоловіка. Вона постійно нарікала, що її чоловік ні до чого не надається. А він тихо тужив за своїми колишніми лісами, де був вільним, і де його, лісничого, поважали.

— Тільки в неділю, — всміхається Реня, — пан Гуцьо був щасливий. Жінка дозволяла йому робити те, що він любив, а саме — куховарити. Ти не уявляєш собі, який з нього був добрий кухар! Як він смачно варив росіл зі знаменитим домашнім макаронном, “штүку м’яса” з хріновим сосом або так звані “плүц-

ка на квасьно". Це була особлива страва, якої тепер не знають. А вже справжнім присмаком була "печеня на дико".

Реня облизується. — Такої печені, як в пана Гущя, я вже ніколи і ніде не їла. Цей присмак робився тільки узимі, коли пан Гущьо ходив на полювання.

— Знаєш, Реню, деякі страви з дитинства пам'ятають ціле життя. У дитинстві вони якось особливо смакують. Та ти не згадала про один смаколик, якого ти згодом вже ніколи не їла.

— Найкраще залишається наостанок! Хіба можна забути справжній паштет із зайця, приготований за старовинним куховарським приписом, делікатний, пікантний, мережаний білими цяточками солонини? Такого паштету, як робив пан Гущьо, уже не знайдеш. Це був "спеціал" минулої епохи.

— Ах, Реню, як за тих кілька десятків років змінився спосіб життя! Не раз розказуємо про звичайні колись речі, а вони видаються тепер такими далекоми і нереальними, наче б їх ніколи не було.

— Як, наприклад, лямпа в хаті пані Шмідтової.

— Чому якраз лямпа, Реню?

— Вона вбилася мені в пам'ять. Вона ще довго світила, коли ми вже мусіли спати. Точно о дев'ятій вечора діти мусіли вже бути у своїх ліжечках, очевидно помившись перед тим і змовивши вечірню молитву. А тоді пані Шмідтова переставляла цю велику лямпу зі стола на свій нічний столик, прислонювала її з однієї сторони газеткою, щоб нас не разило світло, і починала читати книжку.

— Чи це була нафтова лямпа?

— Яка ж бо інша? Велика, з білим молочним абажуром. А забути її не можу тому, що вона викликала в мене страшну заздрість.

— Не розумію, Реню.

— Не розумієш? А чи ти не заздрила б, коли б хтось читав вечорами цікаві книжки, а тобі наказував спати? Я обурювалася на таку несправедливість.

Гладжу ясну голівку: — Реню, Реню, ти аж так любила книжки?

— Книжки мене страшенно приваблювали. Ідеалом щастя для мене було лежати собі вигідно в ліжку і насолоджуватися читанням. І я постановила собі, що як тільки підросту — буду робити те саме! Буду користуватися такими самими привілеями, як пані Шмідтова!

Дівча дивиться на мене: — Тобі тепер добре! Ти маєш біля ліжка ясну електричну лампу, і ніхто не наганяє тебе спати! Можеш читати хоч би й до ранку!

— До ранку — ні, — сміюся, — бо вранці мушу йти до праці. Але я сумлінно виконала твою колишню постанову, дівчинко. Тепер я вже маю той привілей, про який ти колись мріяла.

Стрілки годинника показують північ. Реня тихенько встає з канапи і зникає. Куди це вона пішла? Дочитувати книжку далекого дитинства?

ПЕРША ЛЮБОВ

— Коли мені було дев'ять років, я не тільки закохалася, але навіть заручилася! — хвалиться Реня.

— Нівроку, Реню! Та чи ти часом не фантазуєш?

— Я фантазую? Зовсім ні! Дати тобі докази?

— Прошу дуже, хай будуть докази.

— На жаль, — збиточно підсміхається Реня, — їх уже нема! Нема вже ані мого колишнього нареченого, ані навіть ставу, який був свідком нашої любови. А що сталося з Каролькою насправду не знаю.

— Підожди, яка Каролька? Що вона мала спільного з твоїм коханням і заручинами?

— О, дуже багато! Каролька була посередницею, як тоді казали “райбідою”.

— Гарне мені слово “райбіда” в любовних справах! Але навіщо тобі була посередниця в коханні?

— Тоді був такий звичай. У кожному справжньому коханні мусів бути сват чи сваха.

— Хай буде. А при чому тут став? Ага, догадуюся: там певно відбувалися ваші зустрічі!

— Тільки не такі, як ви, дорослі, собі уявляєте, — протестує Реня. — Ви, певно, думаєте, що Вацко і я зустрічалися над ставом, щоб, побравшись за руки, зідхати, дивитися одне одному в вічі чи навіть цілуватися. Нічого подібного. Дев'ятилітнім закоханим такі речі зовсім не в голові. Ми ходили над став дивитися, як ловлять рибу. Або як хтось плаває човном. Це було куди цікавіше.

... Я знову бачу залозецький став. При березі плиткий — по кістки. Та тільки при березі. А далі дуже глибокий, і горе тому, хто не вміє плавати! Вода у ставі раз-у-раз міняє колір. Залежно від пори дня, погоди, пори року.

— Пригадується мені став ранньою весною, — чую Ренин голос. — Зима була гостра, дуже сніжна. Коли пригріло сонце, снігові кучугури на полях почали топитися, спливати струмками до ріки. А ріка несла їх у став. На ставу грубий лід уже потріскав і великі крижини бушували поверх спінених вод. Вода була каламутна, жовтавого кольору. Став почав виступати з берегів, вода підступала під надбережні хати. Висока гребля, яка звичайно панувала над ставом, тим разом була переможена, коли мутні, спінені хвилі перекочувалися через неї, пливучи на другий бік, де були левади.

Це було величне і zarazом страхітливе видовище: уся довга і широка долина обернулася у другий став, ще більший за перший! Тільки вершечки лоз виставали понад водяним плесом. Як оком глянути — води і води, мов якесь море!

Греблею не можна було ані проїхати, ані пройти. Старі Залізці були відрізані від Нових. Люди злякано і безрадно споглядали, як зворохобився став.

— А ти, Реню?

— Я теж злякалася, але вид справді був незабутній. Море, кажу тобі, справжнє море, з величезними крижинами. А який шум був на шлюзах! Чути його було на ціле містечко! На щастя, обійшлося без нещастя, тільки хати, що стояли над берегом, треба було відновити.

... Я бачу той сам збунтований, грізний став улітку. При березі вода зеленкава, а далі синя-синя. Плесо спокійне, тільки комиші ледве-ледве ворухатся.

Згори ллеться соняшне золото, простеляється по плесу. Тихий-тихий став, наче велетенська, миготлива перлина, що вигрівається проти сонця. Інколи тільки риба, підпливши під поверхню, мелькне, блисне кілька краплин і водяних кругів, які за мить розійдуться, розпливуться у водяному дзеркалі.

Я бачу став восени, коли падає дощ, волочеться сльота. Він тоді захмарений, непривітний. Вода темно-сіра. Над нею мряка, що їй не видно другого берега. А як зірветься вітер, вода хвилюється, сердиться. Восени вітер на греблі такий сильний, пронизливий, що трохи не валить Рені з ніг. А вона мусить кожного ранку йти тою довгою греблею до школи.

Я бачу став узимі. Лід на ньому такий грубий, що люди з Чистопад їдуть не окружною дорогою, а просто через став. Реня завжди побоюється, що лід може заломитися і люди та коні пропадуть у глибини. Та цього, на щастя, ніколи не бувало.

— Ти так захопилася ставом, — перебиває мої думки Реня, — що навіть не цікавишся моїм романсом з Вацком! Хоч, як я вже згадувала, став був до нього причетний. Коли б не ті пронизливі вітри, які продували наскрізь школярів, і вони приходили до школи напівзадубілі, нам не видавали б там гарячого молока. А коли б не те гаряче молоко, наше кохання, мабуть, і не зродилося б!

— Цікаво, цікаво, Реню! Виходить, що гаряче молоко має вплив на розбудження сердечних почувань.

— У нашому випадку мало. Я, хоч молока не любила, пила його, щоб подивитися на Вацка.

— Реню, я їй не сподівалася, що ти заглядала за хлопцями!

— Вацко був перший, який почав кидати на мене оком, — піднімає самовпевнено голівку дівчин-

ка. — Але він був дуже несміливий. А п'ючи молоко, набирав відваги і дивився сміливіше.

— І про що ж ви тоді розмовляли?

— Теж вигадала! Як ми могли розмовляти, коли я теж була дуже соромлива! Ми тільки дивилися одне на одного і закохано мовчали. Аж Каролька запримітила, що між нами постала велика любов і взяла справу у свої руки. За її поміч я писала для неї задачі, бо хоч Карольці було вже коло чотирнадцяти років, наука йшла їй туго. А Вацко давав їй олівці, які були тоді дуже дорогі. Каролька сумлінно вив'язувалася зі свого завдання любовного посередника. Щоденно інформувала мене, що Вацко робив, де ходив, з ким бавився. При тому спритною інтригою усунула мою суперницю, яка теж була закохана у нього!

— Яка ж це була інтрига?

— Каролька сказала Вацкові, що у Геленки, яка кидала на нього оком, кирпатий ніс і що жаден розумний хлопець не вибирає собі кирпатої симпатії!

Кульмінаційним пунктом були освідчини. У будинку польського “Сокола” висвітлювали для школярів фільм. Як звичайно в тих часах, повісили простирало, що заступало екран, поставили на балконі апарат, заслонили вікна чорним папером. Каролька сказала Вацкові, щоб сів коло неї з одного боку, а я з другого. І коли почався фільм, несподівано шепнула мені до вуха: “Вацко просить тобі сказати, що він тебе любить!” У темряві і тиші ці слова прозвучали потрясаючо! Враз мені видалося начебто цілий світ разом зі мною западається у темну безвість. Я замкнула очі.

... І от бачу темну залю, повну школярів. Світло екрану ледве-ледве дає змогу запримітити ясну го-

лівку у другому ряді крісел. У тій голівці вирве така повинь думок, як весняна повинь над ставом!...

— Ти розумієш, — шепоче дівчатко, — що значить почути вперше у житті такі магичні, чарівні, захоплюючі слова? Слова, які досі вичитувалося тільки у книжках! Я і страшенно зраділа, і zarazом засоромилася. Хоч як було мені приємно, я хотіла провалитися крізь землю!

— А то чому, Реню?

— Бо мені здалося, що я стала страшною грішницею. Бож сказати такі слова — це зухвальство! “Ну, я вже тепер пропаща!” — подумала я. Але не каюся, о ні, навпаки! Темрява додає мені несамовитої відваги, і я, похилившись до вуха Карольки, шепочу: “Перекажи Вацкові, що я його теж люблю!”

— Я була така оп'яніла, що зовсім не бачила, що показували на простиралі, тобто на екрані. А коли фільм скінчився, я миттю втекла із залі.

— Втекла?

— Очевидно. Поповнивши такий гріх, у мене вже не стало відваги глянути Вацкові у вічі при денному світлі. Вночі я не могла спати — мені здавалося, що цілі Залізці вже знають про моє кохання і, коли я йтиму вранці до школи, будуть кричати за мною: “Гляньте, гляньте! Це та, якій учора Вацко освідчився!”

В кімнаті бринить тихий сміх. — Каролька була дискретна, нікому не розказала про наш романс. Хіба тільки Вацковій мамі, але це вже згодом. А тим часом я почала писати до Вацка любовні листи. У них були глибоко-філософські думки, як, наприклад: “Любов — це дуже гарна річ, але про це знають тільки закохані”. Або ліричні вроді: “Чи світить сонце, чи падає дощ, хтось про тебе думає”.

— І Вацко відповідав на ті листи?

— Як міг відповідати, коли він їх не читав і взагалі про них не знав?

— Не розумію.

— Зовсім просто, — пояснює Реня. — Написавши любовного листа, я клала його у пляшчину і кидала в річку, промовляючи: “Пливи, пливи, аж до моря, розкажи про моє велике кохання!”

— Ти не боялася, що хтось може знайти цю пляшечку і, прочитавши листа, дізнатися про вашу таємницю?

— Це було неможливо! — сміється Реня. — У листах не було ані імени хлопця, ані підпису дівчини. Це були листи невідомої до незнаного!

— А як же з заручинами, Реню?

— Підожди, якраз до цього доходимо! Отже, надійшли Вацкові ім'янини. Вацкова мама, дуже гарна й мила пані, вирішила, що це найліпша нагода для зближення закоханих, і запросила мене на ім'яниновий бенкет. Ах, що це був за бенкет! — вигукє захоплено Реня. — Уяви собі, стіл був накритий білим-білісіньким, ще й святочним обрусом! Довкола стола стояли фотелі з м'якими подушками. На столі чудові рожі, бо це був якраз червень. Були справжні порцелянові тарілки, а столове накриття — уяви собі — було срібне! Як вершок люк்சусу біля кожного накриття лежала біла гаптована серветка.

— Маш рацію, Реню, це було справді елегантне прийняття. Звичайно діти їли при ненакритому столі, щоб не поплямити обруса, квітів теж перед ними ніхто не ставляв, а про срібло й мови не було.

— Та не перебивай! — глипає Реня. — Ти б побачила, з якою церемонією нас, тобто Вацка, Карольку, мене і ще кількоро гостей, запрошували до столу! Вацка, як соленізанта, посадили на почесному місці, хоч він відпекувався від того руками і ногами. Взагалі мама мусіла увесь час тримати його за комір, щоб не втік. Але коли подали присмаки, Вацко перестав соромитися. Зрештою, нам усім почала напливати слинка до рота.

— Що ж це були за присмаки?

— Справжнє какао з битою пінкою у філіжанках. До того — торт, кружкі тістечка. Ах, це був пир на весь мир!

— Ну, так. Хто у тих часах жив у малих містечках, знає, що какао належало до "колоніальних товарів" і його подавали тільки в заможних домах, при святочних okazіях.

— А скільки на ньому було битої пінки! — облизується Реня. — Вацкова мама була дуже щедра.

Коли ми всі припали до філіжанок, вона встала зі своєю в руках і промовила: “А тепер вип’ємо за здоров’я наших наречених — Рені і Вацка! Хай живуть сто літ!”

— О, це було гарно, Реню!

— Гарно? Не для всіх! Коли Вацко почув ці слова, він так збентежився, що шубовснів під стіл. При цьому стягнув зі стола скатерть, щоб нею заслонитися. Чи ти уявляєш собі, що тоді діялося? Уся порцелянова заставка і дорогоцінне какао опинилися на підлозі! Мама мусіла довго просити Вацка, щоб виліз з-під стола. Тоді ще раз налила того присмаку, і далі бенкет відбувся без перешкод. Під серцями закоханих зникали одне за одним тістечка, бож ніщо так добре не впливає на апетит, як щастя у любові!

— А потім, — задоволено згадує Реня, — настала розвагова частина. Ми пішли гойдатися на гойдалці. Її зробив для нас Вацків батько. Розумієш — два високі стовпи, залізні ланцюги, дерев’яне сидження. А як високо вона піднімалася вгору! Мені було аж лячно, аж тепли ноги. Мій наречений відзискав тим часом спокій духа, і попихав мою гойдалку з усієї сили.

— А на закінчення того свята нам дозволили піти в город, де саме дозрівали трускавки, і їсти їх досхочу. Це був справді великодушний жест, бо ти знаєш, як ми любили трускавки і скільки ми могли їх з’їсти? Ми майже нічого не залишили на грядках, алеж Вацкові батьки казали, що така okazія, як заручини — не буває щоденно!

... Далекий червневий день сміється до мене радісною Рениною усмішкою. Як небагато треба було для щастя в тих роках! Який несконфіковано-погідний був той дитячий світ!

— А трускавки були не абиякі, — додає Реня. — Великі, рожеві, а пахучі-пахучі! Їх звали “ананасівки”. Чи не тому, що вони нагадували ананас, який я бачила на обкладинці маминої куховарської книжки. Справжнього ж ананаса ніхто у Залізцях і не бачив і не нюхав.

Ех, далекі часи, які нині згадується, як казку. Смішна “перша любов”, наївні любовні листи, що пливли за водою у невідоме, дитячі ілюзії пахли трускавками... Розвіялось це все, як мряка над ставом, якого нині вже в Залізцях нема. І в мряці розвіялися дві дрібні дитячі постаті — ясноволосої дівчинки і хлопця з очима, мов терен. По ньому і слід загинув — совети вивезли його з батьками десь далеко на схід. А якщо він навіть зостався у живих, напевно вже забув про цей епізод з безжурних часів.

ЛЕКЦІЯ, ЯКОЇ НЕ ЗАБУВАЄТЬСЯ

— Не багато бракувало, Реню, щоб ти стала малим ренегатом.

Похиляє засоромлено голову: — Вплив польського доквілля був сильний. А я ж була ще дитиною й до того дуже чутливою. Усе, що кругом діялося, відбивалося в моїй душі, мов у дзеркалі. Та тільки відбитки в дзеркалі зникають, а в мене все побачене й почуте зоставалося. Кажіть собі, дорослі, що хочете, але душа дитини — це чиста таблиця, на якій можна записати все — і добре, і зле...

Дивиться на мене лагідним поглядом: — Польська школа вміла заманливо представити все, що стувалося польської історії, мистецтва, побуту. Ось патронкою п'ятої класи народної школи було польська героїня з повстання проти москалів у 1863 році — Емілія Пляттер. Її портрет, до речі, дуже гарної молододі жінки, висів у класі поруч портрета президента Мосьціцького, маршала Юзефа Пілсудського і білого орла в короні. Ця жінка-повстанець у ранзі полковника імпонувала дітям. Вона так відважно боролася з ворогами і так романтично вмерла за "ойчизну"! Великий польський поет написав про це зворушливого вірша, який ми вивчали напам'ять.

Опікункою п'ятої класи була панна Вільгельміна Гельм. Чи можеш уявити собі більш типове німецьке ім'я і прізвище? А вигляд у неї був теж зовсім німецький: нордійське обличчя, зелені очі, пишне руде волосся. Висока і струнка. Її батьки все ще розмовляли вдома по-німецьки, але панна Вільгельміна

вже почувала себе полькою, і нас в такому дусі виховувала. А що ставилася до мене дуже прихильно, нічого дивного, що я її полюбила. У тих часах діти не тільки поважали своїх учителів, але й щиро прив'язувалися до них.

Панна Гельм вчила нас історії. Вчила з німецькою солідністю, маючи при тому дар красномовности. В її насвітленні польська історія була сповнена героїчними подвигами для “ойчизни”. Про українців нічого не згадувала, зрештою цього слова ніколи в школі не вживали. Були тільки “почтиві русини греко-католицького обряду”, власне такі, як школярі, які сиділи в клясі. Вони — за словами вчительки — майже нічим не різнилися від справжніх поляків, хіба тільки тим, що розмовляли вдома по-руськи, ну й їхні свята припадали на інші дні, як польські... Словом, виглядало майже ідилічно...

“Руської” мови вчила стара полька, яка ледве ледве нею володіла. Це насправді було страшне язичіє, але діти на цьому не дуже визнавалися. Раз так вчать у школі, значить так і має бути...

У залозецькій школі не було ані одного вчителя українця. Правда, казали, що вчитель співу Дрозд був “руського роду”, але він це заперечував. Казали, що він переписав метрику, а такі випадки, щоб дістати державну посаду, траплялися. Але я була замала, щоб визнаватися у цих справах. Вчителя Дрозда я не любила з іншої причини: у нього були простацькі манери, він щипав дівчат за щічки. І обличчя у нього було таке простацьке, що неприємно було дивитися.

— В хаті пані Шмідтової говорили по-польськи, але цим я теж не переймалася, — продовжує Реня. — Польську мову я вивчила дуже скоро й поправно. Для мене було важливе те, що я могла бавитися з

Іркою і Збишком у хованку, бігати по полях за перепелицями або ласувати конфігурою, коли пані Шмідтова забувала замкнути креденс, де були солодоці.

Пані Шмідтова мені подобалася, бо я завжди любила гарних жінок. Мені подобалися її акуратно випрасувані блузки в пастелевих кольорах, які їй були дуже до лиця. Дивлячись на неї, я обіцяла собі, що коли виросту, то мушу бути такою ж гарною і елегантною, як вона. Так, я справді полюбила пані Шмідтову аж до того дня, коли її виплекане, гарне обличчя не перетворилося на відразливу маску злющої польської шовіністки.

— Це було вісімнадцятого грудня. У школі Оля, одна з “русинок”, сказала мені, що в читальні “Просвіти” відбудеться увечері “представлення”, на якому виступатиме святий Миколай. І щоб я конче прийшла, бо це дуже цікаво.

— До святого Миколая я завжди мала велику пошану, а в читальні ще ніколи не була. Приобіцяла Олі, що прийду. Та тільки журилася, що сказати пані Шмідтовій, бож вона не дозволяла мені виходити з хати вечорами.

Та по полудні пані Шмідтова пішла на якесь засідання, і проблема дозволу відпала. Не кажучи нікому нічого, я вибралася до читальні. А читальня “Просвіти” була досить далеко.

... Враз я бачу цей грудневий передвечір. Від ставу дме пронизливий, морозний вітер. Продуває Реню наскрізь. Вона ще не пройшла навіть третини дороги, а вже змерзла. До того ж вітер дув їй просто в обличчя, не давав дихати. Раптом несподівано їй назустріч Іза! Ренина шкільна товаришка з п'ятої класи. Чорна, як циганка, зубата Іза, дочка дідича, яку віплали на станцію до кляштору, щоб мала добру і побожну опіку.

— Куди йдеш? — питає Іза.

— “Агі, сам чорт хіба її надніс!” — бурмоче під носом Реня. А вголос:

— Так собі вийшла пройтися.

— У таку вітряницю? — не вірить Іза.

— Мені зовсім не холодно, — відбріхується Реня. І переходить у контратаку: — А ти що тут робиш? Таж тобі не вільно виходити з кляштору!

— У кляшторі так нудно, що можна увірватися! — признається Іза. — Кругом самі бідні “серотки” (сироти). “Сьостжички” (монашки) пішли на нешпорри, то я скористала з цього і вибігла за браму. Яка я рада, що тебе зустріла! Ходи, покажу тобі кляштор!

Запрошення звучить заманливо, бо Реня ще ніколи не бачила кляштору, про який розказують різні дива. Але не сьогодні, бо вона вибралася на Миколаївське свято. Викручується:

— Не можу, бо пані Шмідтова буде на мене гніватися. Я не питала її про дозвіл.

— Я добре знаю пані Шмідтову, — каже Іза. — Вона дуже побожна жінка і не тільки зрадіє, але ще й похвалить тебе за те, що ти відвідала наш кляштор. Побачиш!

— Ні, ні, — викручується Реня, — іншим разом, я вже мушу вертатися до хати.

— В такому разі я тебе відпроваджу, — заявляє Іза.

Реня розгублюється. Внутрішній голос остерігає, що Ізі не можна признатися, що вона вибралася по-тайки до читальні. А Іза причепилася мов реп'ях до кожуха, і втекти від неї неможливо.

— Ти трусишся! — каже Іза. — Я не хочу, щоб ти застудилася! Ходім до кляштору, загреєшся. — І тягне Реню за руку.

Реня йде дуже нерадо, зате Іза вдоволена. — Зараз буде вечеря. Ти мусиш повечеряти з нами. Нині піст, буде жур.

— А що таке “жур”? — зацікавилася Реня. Вона десь чула про таку страву, але не знає, що воно таке.

— Побачиш, — відказує Іза.

Виявилось, що славетний жур — польська пісна страва, несмачна саламаха з муки. Реня була дуже розчарована. “Піст постом, — подумала, — але чи не могли б вони, богомільні, трохи краще годувати бідних сиріт?”

По скупій вечері були довгі молитви, в яких Реня мусіла взяти участь, і це затягнулося допізна. Вийшла з кляштору вже смерком дуже з себе невдоволена.

“Недарма кажуть, що слідом за святим Миколаєм підбігає чортик, — подумала. — Ніщо інше, як нечиста сила, наднесла настирливу Ізу! Через неї я не змогла піти до читальні!”

Коли Реня увійшла в хату, пані Шмідтова вже чекала на неї, люта мов фурія.

— Де ти була так довго!? — закричала.

— У кляшторі, — спустила очі Реня.

— Брешеш! — голос пані Шмідтової звучав гістерично. — Брешеш! Нині ваше руське свято, і ти ходила до читальні на виставу!

“Боженьку! — здивувалася Реня. — Таж пані Шмідтова читає мої думки, хоч насправді я до читальні не дійшла”.

— Ага, мовчиш! — верещала пані Шмідтова. — Як ти посміла туди піти? Ти ходиш до польської школи і тобі заборонено бувати в руських товариствах! Забула, що твої батьки на державній посаді?

Підожди, як я скажу пані директорці, то вона вижене тебе зі школи!

Реня не вірить ані своїм очам, ані вухам. Де поділася ця гарна привітлива пані, яка завжди всміхалася до неї? Хіба ці злющі очі, що пронизують її — це ці самі, що так Рені подобалися? А цей верескливий тон! Реня ще такого не чула. Мовчки втирає сльозинку.

— Як пані мені не вірять, прошу спитати завтра Ізу. Іза посвідчить, що запросила мене до кляштору.

— Щоб я принижувала себе досліджуванням ясної для мене справи? — кричить пані Шмідтова. — Ти певно намовила Ізу, щоб збрехала! Ні, ні, ти мене не обманеш!

Сипляться пекучі докори, зневаги, лайка. Але, на диво, у Рениних очах вже нема сліз. Вона стоїть непорушно, мовчки, із затиснутими устами. Це вже не лагідна, слухняна Реня. Це хтось новий. І пані Шмідтова це запримічує: — Ах, ти вперта русинко! Ви всі однакові бунтарі! За кару — марш спати без вечері!

Спати без вечері у тих часах — це була велике кара. Але Реня все одно не могла б їсти. Вона мовчки роздягається, проказує молитву, відвертається до стіни. Вперше не хоче бачити, як пані Шмідтова читатиме в ліжку книжку. Вона не хоче бачити тієї відьми.

— І тоді я зрозуміла, — чую Ренин голос, — що таке шовінізм. Пані Шмідтова стала наче виразником усього польського доккілля. Цей епізод розвіяв усі мої ілюзії про “польсько-українське співжиття”. Я зрозуміла, що те, що мені рідне і близьке — їм чуже і вороже. Так, це була для мене найкраща лекція, якої я ніколи не забула.

Коли у тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятому році совети зайняли Галичину, відіграючи трагічну фарсу її "визволення", й арештували, вивезли й помордували десятки тисяч національно свідомих українців, Ренина мама зустріла пані Шмідтову — тепер уже "радянську" вчительку. Пані Шмідтова, яка все своє життя не любила "русинів" і не хотіла чути їхньої мови, перша заговорила до мами... чистою українською мовою!

— І де подівся її шовінізм? — здивувалася мама.

— Це, мабуть, був страх перед советами, які теж переслідували польських шовіністів, — відзивається Реня. Задумується. — Кажуть, що тепер діти емігрантів швидко асимілюються. Їм подобається тутешня мова, побут, звичаї. Шкода, що нема кому дати їм таку лекцію, як дала мені пані Шмідтова!

ТРИНАДЦЯТИЙ

Якось невесело дивиться на мене Реня. — Хочеш послухати оповідання?

— Радо, Реню. Мабуть, це буде оповідання з давніх часів.

— Ні, з теперішніх.

— Що ж ти, моя дівчинко, знаєш про теперішні часи?

— Дещо знаю. Я можу незапримічена піти усюди, куди захочу. Мене бачить тільки дехто — мама, ти, кількоро приятелів.

— Отже, що хочеш мені розказати?

— Запросили одного письменника на свято. Нашого, українського письменника наші люди. В одному американському місті. “Не відмовляйтесь, — просили, — конче приїдьте. У нас будуть гості, буде гарно. І додали: — А не забудьте принести зі собою щось, що ви написали. Прочитаєте нам, і ми розважимося”.

— “За запрошення сердечно дякую, — відповів письменник. — Приємно, що про мене пам’ятаєте. Та тільки не хотів би спричиняти вам зайвого клопоту. Це ж Великдень — родинне свято”.

— “Та що ви! Який там клопіт! Ми ж запрошуємо багато людей, а з вами буде якраз до пари! Бо, знаєте, воно якось недобре засідати до столу у непаристому числі. Тільки не забудьте привезти матеріяли для читання!”

— Ну, й вибрався на свята до добрих людей наш письменник. А я, — каже Реня, — тихцем за ним.

Просто з цікавості, як тепер люди на чужині святкують Великдень.

У добрих людей вже зібралися гості. Кинула оком — тринадцятеро. — Ага, — думаю, — тринадцятка фатальне число! Але не тепер, бо з нашим письменником якраз буде чотирнадцятеро.

Подали святочний обід. Та що я кажу “обід”. Це насправді був не абиякий бенкет! Святочний стіл чудово прибраний. Дорога скатерть, квіти, порцеляна, срібло, кристалі. А всяких напоїв і не злічити — горілки, лікери, вина... А страви які там були — мов у найбагатшого дідича! І прерізні м'ясива, паштети, шинки, салатки, майонези...

Засіли наші гості до столу, споживають Божі дари. Та коли б то споживали! Уминали всі ті присмаки так, мовби цілий Великий Піст і крихітки хліба в рот не поклали. Трохи це мене здивувало — адже тут, в Америці, у кожного їжі в хаті подостатком, а суворого посту ніхто не додержується. Але, подумала, у чужій хаті завжди краще смакує, а крім того гості хочуть зробити приємність господині.

Мою увагу прикував чолов'яга, який побивав рекорд у споживанні. Що виголоджений він не був, свідчило його кругле черевце і товсте обличчя. Проковтував наш чолов'яга цілі піраміди м'ясива, гори салаток, запивав це все скачем, словом — не тратив часу на балачки.

По закінченні пирю господиня запросила гостей до вітальні на, як сказала, “духовий пир”. Це означало, що письменник розважатиме їх читанням. І він почав читати. Власне, не читав, а промовляв. Була це розповідь про весну. Весну і Великдень колись вдома. Він малював озолочені сонцем картини рідних піль, сіл, містечок. У його голосі дзвонили великодні дзвони, а в очах відбивалася великодня радість.

Ні, він не промовляв — він відживляв найкращі роки у Рідному Краю, снував преясну мрію про безжурну молодість. Він приніс частку рідного в чуже місто.

А гості? Хтось всміхнувся до весняного спогаду, хтось задумався, хтось витер сльозинку. Здається, всім сподобалося. Тільки не чолов'язі, що їв за трьох. Він вирішив надолужити собі мовчанку при столі і тепер показати свої великі знання.

— Що ви там базікаєте про якусь весну в старому краю! Що було то ся минуло, і нема потреби його згадувати. Кому це потрібне? Ось я можу зараз сісти до авта, поїхати за місто і побачити таку саму весну, про яку ви написали. Ви, пане, — тут чоловігя підніс патетично голос, — ви б краще написали щось патріотичне! Так, так! — він обливав товсті губи. — Нам потрібно патріотичної літератури! То ж не марнуйте часу й паперу і пишть патріотичні твори для наших дітей!

Письменник отетерів. Він не знав, що йому робити, що сказати. Адже те все, що він писав, було диктоване любов'ю до рідного, тугою за ним.

— А я, хоч це був святий день - Великдень, так розсердилася, що не дай Господи! — каже Реня. Слухаю, а бідолашний письменник починає виправдуватися, мовляв, він іде за голосом свого серця і сумління, мовляв, є різні літературні жанри і патріотизм має різно форми.

— “Не треба, не треба виправдуватися! — шепочу йому до вуха, та він мене не чує. — Ви краще спитайте цього чоловігя, чи у нього є діти і чи купує він їм українські книжки!”

— Реню! Він неодружений, старий парубок! Не хвилюйся, Реню!

— То чому він нападає на письменника?

— Бо хоче впевнитися, що зі стосами м'ясива не проковтнув язика!

— Якщо ти його знаєш, — каже Реня, — то скажи мені, чи він багато читає?

— Зовсім не читає. Зате він молиться щовечора довгі години до... телевізійного апарата.

— Здається, — задумується Реня, — однією з болючих хвороб еміграції є хвороба критиканства. Критикує всякий, хто захоче, дарма чи визнається на справі, чи зовсім ні. Кожний критикан вважає себе за наймудрішого і непомильного. І дуже часто не має рації, але як ти це йому докажеш?

— Найкраще не заходити з ними в дискусію, Реню. А як закінчилася ця невесела великодня гостина письменника?

— Він пішов до своєї хати пригнічений і огричений.

— Ти ж казала, що інші гості сприйняли його твір сердечно.

— Але, але ті, що пишуть, — дуже вразливі люди. Коли їх хтось похвалить, думають, що це звичайна куртуазія. Але коли їх неслухно критикують, тоді беруть собі те аж надто до серця. Зрештою, ти чула про ложку дьогтю в бочці меду. Вона може зіпсувати увесь мед.

Реня злегка всміхається. — Але вже досить тих невеселих міркувань. Я потішила письменника, що в загальному люди добрі, сердечні, а цей неприємний інцидент спричинила тринадцятка. Власне, він приїшов в гостину тринадцятій — ось в чому заковика!

— Реню, тобі не соромно бути забобонною?

— А хто не є хоч трішки забобонний? — сміється.

— Та тільки тринадцятка не завжди буває нещасливою. Я, наприклад, була при іспиті зрілості тринадцятою на списку, і уяви собі — здала його!

Її личко вже проясніло. — Знаєш що? Ходімо краще додому. До Золочева. Це таке гарне, миле місто. Я вчилася там один рік в гімназії. Добре, що чолові'яга, який вимагав від письменника патріотизму, про це не знає!

— Чому добре, Реню?

— Бо й мені було б перепало на горіхи! Я вчилася в державній польській гімназії.

— Для цього була причина, Реню?

— Була. Державні гімназії мали так зване “право прилюдности”, тобто тільки абсолювентів тих шкіл приймали в Польщі на університет. А батьки хотіли, щоб я мала високу освіту.

...І я знов бачу: Реня в гімназійному мундурку поспішає до гімназії імени Словацького. Поспішає, бо точнісінько о восьмій годині терціян замкне браму і впустить до школи аж по першій годині навчання, на першій перерві. А з початком першої лекції вчитель перевіряє присутніх. Хто спізниться тричі, дістає погану оцінку з поведінки. Це має дуже прикрі наслідки: учня з поганою поведінкою усувають зі школи!

Взагалі в гімназії панує строгий режим. І взагалі до державної гімназії нелегко дістатися. З кандидатів, які успішно складають вступні іспити, приймають тільки частину. При цьому дуже важливу ролю відіграє національність. Першенство мають, звичайно, поляки або ті, які подають себе за римо-католиків. Українців і жидів приймають тільки малий відсоток.

— У шкільному каталозі коло мого прізвища, — додає Реня, — стояло: “визнане грецько-католицьке”, а відтак “народовосьць руска”. Таких, як я, було в класі на сорок п'ять учнів семеро. Та ми, — піднімає вона гордо голівку, — хоч були ще майже діти, не почували себе менше вартісними за поляків. Наша невелика групка зразу споїлася тісно. Ми розмовляли

на перервах між собою тільки по-українськи. Правда, поляки дивилися на нас скося, та ми цим не переймалися.

Ми вчилися дуже пильно, краще від упривілейованих поляків, проте вчителі ніколи не давали нам добрих, вже не кажу дуже добрих, оцінок. Ми діставали завжди і незмінно тільки “достаточно”. А одному товаришеві вчитель-поляк давав завжди “недостаточно”, щоб хлопець не перейшов до вищої кляси і щоб можна було його усунути зі школи.

Раз на тиждень, — згадує Реня, — приходив до гімназії український священник вчити релігії. І раз на тиждень була “надобов’язкова година” української мови. Викладав її професор Василь Безкоровайний. Тільки з релігії та з української мови я мала на свідоцтві “дуже добре”. А решта — самі “достаточно”.

Всміхається: — Ні, таки було ще одне “добре”. Зі старинної історії. На превелике мое здивування, я дістала цю оцінку від польського вчителя.

— Що тут заважило, Реню? Чи цей вчитель не був польським шовіністом?

— Був, але мав одну слабу сторінку: страшенно нудився на своїх власних годинах. Аби як перепитував завданий матеріял, скоренько відмолочував нову лекцію, і вже не мав що робити. Дивився на годинник і чекав дзвінка на перерву. А коли час йому надто довжився, викликав мене і казав, щоб я переповіла якусь подію зі старинної історії. І я оповідала те, чого не було в шкільному підручнику, а я знала з прочитаних книжок. Вчитель усміхався вдоволено і притакував головою: “Так, так, історичні книжки — добра річ”.

А назагал гімназійні дні були монотонні, сірі, нецікаві. Між учителями й учнями не існувало ніякої сердечности. Вчителі ставилися до учнів шорстко, зго-

ри. Наче робили їм велику ласку, що їх вчать. А вчили сухо, формально, ніби відбуваючи прикру роботу. Це була наче казюнна, поліційна система.

Однорічне перебування в польській гімназії не залишило ніякого приємного спогаду, — каже Реня. Проте, — на її личку появляється загадкова усмішка, — я не вважаю цього року змарнованим. Якраз навпаки. Тому, що мене звали “русінкою”, я дуже яскраво відчула свою українську окремішність. Те, що звуть почуттям патріотизму — скріпилося. Небезпека асиміляції вже мені не загрожувала.

Сміється. — Ти знаєш про популярні тепер антибіотики? Їх вживають, щоб запобігти недузї. Таким антибіотиком проти хвороби спольщення була у моему випадку якраз польська гімназія.

Кімнатою котиться безжурний дитячий сміх. Ще хочу щось Реню спитати, та її вже нема. Мабуть, пішла до свого Золочева...

ЗЕЛЕНЕ ЯБЛУКО І КУСНИК БУЛКИ

— Порозмовляй трохи зі мною! — просить Реня. Вона сіла у своїй улюбленій позі, тобто з підкуленими ногами, на канапі коло мого бюрка і приглядається, як я пишу. — Залиши писання на інший раз.

— Добре, Реню. Писати не легко. Тяжить відповідальність за кожне слово, кожну думку. Пишеш і не знаєш, як це читачі сприймуть.

— Не турбуйся! — сміється Реня. “Ще ся той не вродив, щоби всім догодив!” — казали на селі. Пиши так, як диктує тобі серце. А тепер поговорімо про щось приємне.

— А що у теперішніх часах приємне?

— Наші приятелі — книжки! — вказує вона рукою на шафу з книжками. — Добра книжка ніколи не підведе, не розчарує. Вона внесе ясність у безрадисні дні, заспокоїть розбурхані нерви. Збагатить ум, підкріпить серце.

Знаю Ренину пасію до книжок не віднині. Та мені хочеться з нею пожартувати. Кажу: — Реню, читання книжок тепер не в моді. Модерні люди не мають на це часу.

— Не мають часу читати? — протестує енергійно. — А сидіти годинами перед телевізійним апаратом мають?

Реня дуже не любить телевізії. Мені аж дивно. Вона ж добродушна, вирозуміла, вибачлива. А в цьому випадку не виявляє толерантності.

— Як можна толерувати свідоме притуплювання людського ума? — каже Реня. — А ця машина це й робить! Хто підпаде під її вплив, затрачує здібність

самостійно думати, робити власні спостереження, словом — бути собою. Замість бути індивідуальністю, людина уподібнюється до автомата. Ні, ні, не псуй мені гумору згадкою про брак часу для читання книжок, бо мені зараз нагадується зразок примітивізму, який мене прямо перелякав.

А було це так: приїхавши у п'ятдесятому році до американського міста, Реня пішла до ресторану. Розглядається, а на стіні напис:

“You can live without friends,
You can live without books
But you can't live without cooks.”

(“Ви можете жити без приятелів, ви можете жити без книжок, але ви не можете жити без кухарів”).

Реня страшенно згіршилася. “То це має бути культура?” — запитала обурено.

— Реню, це була звичайна рекляма!

— Рекляма ресторану чи рекляма примітивізму? — протестує дівча. — Шлунок повний, а голова порожня? Даруй, але я не можу поважати людей, які не читають.

А з телевізією було так: Сусіди придбали собі новий, великий, ще й кольоровий телевізійний апарат. Запросили Реню, щоб вечорами приходила до них дивитися на “шови”. Спершу, як усяка новина, Реню це цікавило.

— Та недовго! — борониться вона засоромлена. — У тих “шовах” все хтось когось обманує, шантажує, б'є, мордує. Часто фабула така покручена й замотана, що годі визнатися, про що йдеться. А щоб було ще цікавіше — так званими “героями” часто бувають збоченці, психопати. Усі ці страхіття, насильство, садизм і брутальність раз-у-раз аж до зануди переривають комерційні оголошення! То захвалюють “пиво, яке є смаком життя!”, то мило, від якого люди зразу стають прегарними, то песячу їжу. Словом

— усякі нісенітниці, які у найкращому випадку залишають порожнечу, а в гіршому — несмак і неспокій.

— Будьмо об'єктивні, Реню. Бувають і вартісні "шови".

— Дуже рідко.

— Ну, а найновіші вісті?

— Вісті друкують у газетах, — відповідає дипломатично дівча.

— Так, але з опізненням.

— Невелика втрата! — сміється. — Приємних вісток і так обмаль, а на лихі ніколи не запізно! Наприклад, один мій знайомий ніколи не читає вісток того дня, коли вони появляються. Читає тільки статті, які йому подобаються, а вісті залишає на другий день. Тоді, читаючи про всякі страхіття (а тепер нас постійно чимось залякують!), зідхає з полегшею: "Як то добре, що все це зло вже належить до минувшини!" — Ну, але досить уже цих прикрих міркувань! Ходімо до гарного міста, Золочева, я покажу тобі мою станцію.

... Йдемо чистою вуличкою, обабіч якої ростуть дерева. Входимо в браму кам'яниці.

— Я мешкаю на другому поверсі, у пані радникової. Це старенька пані, привітна, добра. Розуміє молодь. Очевидно, це українська родина. Пані радникова має набагато старшого від себе чоловіка, страшного скупаря.

Кожного дня пані радникова мусить просити його, щоб дав трохи грошей на харчі. Він бо цупко держить домашню касу, яку вночі кладе собі під подушку, — каже Реня. — Неприємно слухати, як він сварить на жінку і на служницю за те, що спалюють — на його думку — забагато дров у печі. Він рахує і записує куски нарубаного в пивниці дерева. Щоб

мати свій гріш, пані радникова мусить держати на станції студентів. Мені у неї добре.

Входимо до кімнати. — При цьому столі я відробляю лекції, — пояснює Реня. — Це не забирає мені багато часу, бо, як вже знаєш, скільки б я не вчилася, все одно дадуть мені тільки “достаточно”. А для такої оцінки багато зусиль не треба. За яку годинку я вже маю вільний час. Тоді йду на балюкон читати книжки.

— Чому саме на балюкон, Реню?

— Бо звідтіля прекрасний вид на Вали! — відповідає з захопленням.

— Реню, я ще раз хочу пройтися Валами! Нині, зараз! Я знаю, що після цього я вже їх ніколи не побачу!

... На Валах височенні, старі дерева. Вони кидають тїнь на травники. Посередині широке “корзо”. При ньому — лавки. Корзом походжають гімназисти зі своїми “симпатіями”, гарно вдягнені пані — жінки урядовців і військових старшин. На лавках сидять емерити, няньки з дитячими візочками. Тут спокійно, негамірливо. Повітря чисте, пахне квітами, деревами.

На високих верхів'ях дерев часто збираються великі зграї ворон. Та їхнє протяжне, сумовите крикання нікого не бентежить. Мешканці Золочева привикли до нього. Ворони на верхів'ях належать до традиції.

— Дивлячись на них, я пригадую “Слово о полку Ігореві”, те місце, де автор пише: “Усю ніч темні ворони крикали коло Плісневська на оболонні”... Це, кажуть дослідники, одне з “темних місць” цього геніального твору.

— Чому вони так думають? — тихо Реня. — Плісневськ — містечко недалеко Золочева. Я бачу в уяві княжих дружинників у позолочених шоломах, які мчать по Золочівській землі, несучи на щитах

славу і силу Галицького Володарства. Князів і дружинників уже нема, тільки природа згадує їхню пам'ять...

... Ось на Валах уже на початку березня селянки з Вороняк продають китички фіялок. Боже, які вони запашні, які гарні! Закохані гімназисти купують їх своїм дівчатам. Пані пришпилюють букетики до весняних плащів. Валами котиться провесняна ясність, тепло...

Я думаю: на зборівських полях ще віє морозний вітер, ще лежать сніги, а тут — сонце і фіялки! Вони ввижаються мені відтоді кожної весни в чужому місті. Я тихо тужу за рідним сонцем...

А ось на другому кінці Валів масивний гейби стовп, спеціально призначений для міських оповісток, театральних афіш і — клепсидр. Реня часто ходить туди дивитися, чи, бува, не приїжджає до Золочева український театр. Коли побачить здалека рожеву, синю чи зелену афішу — вельми радіє. І zarazом хвилюється. Що б там не було — вона мусить піти на виставу! Театр — це друга поруч книжок Ренина пасія.

...Мені так добре на Валах. Всміхаюся до старенького емерити, зачитаного в газету, до немовлятка, яке дивиться з візочка на мене, і до сільської дівчини, що служить, як нянька. Запримічую високу, струнку, елегантну панянку, що повільно, не дивлячись ні на кого, йде Валами. У неї чудове, вибагливо зачесане волосся кольору плятини. Хто вона, ця красуня?

— Не впізнаєш? Це донька старости, панна Марта. Яка вона гарна, виплекана. Приємно дивитися на неї.

Нічого не кажу Рені. Хай не знає, що за кілька років цю красуню спіткає трагічна доля: її вивезуть на Сибір, і слід по ній пропаде. Не треба казати Рені

про жахиття майбутньої війни, хай радіє своїм безжурним дитинством, красою життя...

Та Рені коло мене вже нема. Де вона поділася? Підводжу очі. Здалека бачу балькон кам'яниці, в якій живе Реня. Вона якраз тепер на бальконі.

— Чому ти залишила мене саму на Валах? — питаю згодом.

— Пробач, мені кортіло почитати книжку, — виправдується.

— Що ти тепер читаєш?

— Все, що знайду у міській та шкільній бібліотеках, — всміхається. — Між іншими — Діккенса і Майн Ріда. Протягом одного дня проковтую одну книжку.

— І зміст прочитаного залишається тобі в пам'яті? — дивюся.

— О, у мене добра пам'ять!

Двері на балькон відкриваються. У них висока, огрядна постать пані радникової. Вона питає:

— А ти вже приготувала лекції на завтра?

— О, так, прошу пані! — відповідає дівча.

Питання пані радникової належить до її обов'язків. Вона повинна пильнувати, щоб учні, які мешкають у неї, сумлінно відробляли лекції. Так, зрештою, як у заступстві батьків, ходила на "вивідівку", тобто конференцію з учителями в справі навчання відданих їй під опіку учнів.

За якийсь час двері знову відкриваються. У них знову постать пані радникової. Цим разом вона тримає в одній руці тарілку з великим куснем булки. В другій — пахуче яблуко. Це Ренин підвечірок.

Реня зривається з крісла, каже "цілую руці", і вже її оченята сміються. Булка з яблуком — Ренина улюблена їжа.

Булка заманливо пахне пекарнею, а зеленкаве яблуко — селом і садом.

О, яка це розкіш читати книжку, заїдаючи при тому такі добрі речі! Це найприємніша частина дня.

Поволі за верхів'ям дерев ховається сонце. З Валів припливає легкий, передвечірній вітерець. Стає хо-

лоднувато. На сторінках книжки осідає фіялковий присмерк. Вже не розбереш літер.

Реня закриває книжку, йде до кімнати. На вулицях вже засвічуються ліхтарні. З "корза" долітає протяжний голос хлопця, що продає газети: "Век Нови, Ве-к-к! Ве-е-к Нови, Век"!

Реня мие руки, обличчя, потім виймає з шухляди коробку крему "Нівса" і натирає ним щоки, долоні. Крем пахне якимось ніжним запахом, що нагадує весну.

... Я все ще чую протяжний голос хлопця, що продає газети, чую свіжий вітер, що лине з Валів і сплітається із запахом Рениного крему. Я ще маю в устах смак яблука і булки. Ще залишилися в пам'яті фрагменти прочитаних на балконі книжок.

Здалеку мерехтять ліхтарні міста ранньої молодости. У їхньому світлі життя видається таким захоплюючим, прекрасним. Я зі зворушенням дивлюся на ясну голівку, занурену в подушках масивного ліжка. Реня вже спить...

“МАЗЕПИНКА”

У неділю польська гімназія не має до Рені права. У неділю Реня йде до церкви на “дев’ятку”, тобто читану Службу Божу. Ця Служба Божа обов’язкова для учнів української гімназії УПТ. Церква святого Миколая межує з гімназією, церковне і шкільне подвір’я лучаться в одне.

Реня стає ззаду і приглядається вповненій вщерть людьми церкві. Її увага зосереджується на учнях української гімназії. Не з якихось грішних міркувань, як це могло б видаватися комусь, хто знає про пересбішену тепер роллю так званого “сексу” (що за погане слово!) Ні, Реню цікавить одна деталь, яка, мабуть, видається іншим людям звичайною річчю. Це шапки гімназистів, звані “мазепинками”. Очевидно, в церкві їх не видно, але як тільки скінчиться Служба Божа і учні вийдуть на подвір’я, вони красуються на їхніх головах.

Ці шапки нагадують формою шапки усусусів. З темносинього матеріялу, облямовані жовтою випусткою. Ці два кольори підкреслюють окремішність українського гімназиста, маніфестують його національність.

— Сьогодні така маніфестація шапками може видаватися дещо наївною, — каже Реня. — Але не в тих часах, ні! Наші гімназисти кидали свою українськість полякам у вічі, як виклик.

Маніфестували ще іншими, здавалося б, дрібними речами. Наприклад, червона гарасівка, зав’язана при комірі вишиваної сорочки, доводила польську по-

ліцію до пасії. Вона була для поліції ознакою бунтарського “руського”, чи пак українського духа.

— Мене захоплювало і підбадьорювало те, що наші гімназисти підкреслювали свої патріотичні почування. Я була горда з них. А коли вони починали хором співати в церкві — в кожній тодішній українській гімназії був добрий хор! — охоплювало сильне зворушення.

На закінчення Служби Божої хор щонеділі співав:

*Боже Великий, Творче всесильний,
На нашу рідну землю споглянь,
Ми були вірні Твоїм завітам,
Вислухай нині наших благань:
Люд у кайданах, край у руїні,
Навіть молитись ворог не дасть,
Боже Великий, дай Україні
Волю і славу
Силу і владсть.*

Ця пісня була наче неофіційний гімн. Коли на хорах сильні, чисті і дзвінкі голоси співали “навіть молитись ворог не дасть” — у Рені терпло серце. А що, коли б до церкви вдерлася польська поліція і арештувала співаків? Бож арештування за червону гарасівку при вишиванці траплялися часто. А тут така — на Ренину думку — прямо революційна пісня, тут бунт.

І ця щонедільна пісня-молитва в церкві святого Миколая була цементом, який споював цеглини національної свідомости в душі Рені. Це вже не було дівчатко, яке на станції пані Шмідтової розмовляло з Іркою і Збишком по-польськи. Це вже був малий, хоч все ще тихий бунтар, який знав, хто він є!

— Кажуть, що світогляд дитини виробляють родина, церква, школа, — каже Реня. — Поскільки шко-

ла була для мене чужою, зформування мого національного “я” доповнив український театр. Так, галицькі мандрівні театри тих часів.

— Трохи дивно звучить — усміхається Реня. — Тепер дехто утотожнює театр з розвагою, у найкращому разі з мистецтвом. А тоді це був, крім усього того, виховний засіб. Мої ровесники і я обожнювали театр. Це був для нас зачарований світ, який дуже сильно діяв на наші почування і уяву. Народня ноша, танець, пісня — це все нас поривало. А коли ми дивилися на п'єси з історичними сюжетами, то це було для нас наче Євангеліє!

Реня задумується. — Ми, гімназисти і гімназистки, жили театром. Не знаю, чи теперішня молодь уміє так чимось захоплюватися, як ми тоді сценічними діями. І нашими акторами. Вони були повними запалу, горіння. Те, що вони тоді у таких важких матеріальних і політичних обставинах давали, було захоплююче.

Вона всміхається до картин, які пересуваються перед її очима. Відтак: — Ех, коли б ще раз почувти, як співає справжній гімназійний хор, коли б ще так раз побачити українських гімназистів у мазепинках! Ще раз відчувти силу свого буйного, нескороного українства! Не теперішнього, млявого, псевдодипломатичного, розполітизованого, а тамтого, юнацького і одчайдушного з часів молодости!

Пронизує мене поглядом: — Скажи, що цей бунтарський дух живе в Україні! Скажи!

ВОНА — ЗЕМЛЯ

— Прошу пані, — Реня дивиться благально на пані радникову, — приїхав театр!

— О, це дуже гарно! — вдає приемне здивування пані радникова. — Ми завжди радіємо, коли до нас приїздить український театр.

— Прошу дозволити мені піти до театру! — Реня така схвильована, що не в силі продовжувати далі дипломатичну гру.

Добрі очі пані радникової дивляться на дівчинку із зрозумінням:

— Я знаю, дитино, що ти, як і всі твої однолітки, захоплюєшся театром, але зрозумій одне: ти вчишся в польській державній гімназії, і тобі не вільно ходити на українські імпрези. Хтось побачить, донесе дирекції, і тебе усунуть за це зі школи.

Реня й сама про це знає, але не поступається. — Та хіба я така знана, щоб шпіцель звернув на мене увагу? А може взагалі шпіцля не буде на виставі?

— Шпіцлі завжди бувають, бо вони на те й шпіцлі, — хитає головою старенька пані. — А ти знаєш, що я відповідаю за тебе перед твоїми батьками. Не дай Боже станеться щось зле, хто тоді винен? Пані, яка тримає на станції! Ні, Реню, хоч мені тебе шкода, не можу дозволити.

Ренині очі стають дуже сумні. — Якби пані знали, що в театрі грають! Прем'єру нової, зовсім нової п'єси. Ця п'єса називається "Вона — Земля". Я бачила афіші на Валах.

— А може ця нова п'єса не дозволена для молоді?

— Алез, прошу пані, — протестує Реня — це написав Василь Стефаник! Ціла українська гімназія вибирається на цю прем'єру! Славця мені казала. Учителі гімназії заохочують учнів, щоб побачили “Землю”.

Славця мешкає у приятельки пані радникової, отже можна їй довіряти. Пані радникова знає також, що Реня не вміє говорити неправди. А питання чи п'єса дозволена для молоді — слішне. У тих часах і батьки, і виховники суворо слідкували за тим, чи фільми або п'єси не захитують моралі молоді.

— Кажеш, ціла українська гімназія вибирається на цю виставу? — задумується пані радникова. — Видно, це якась виховна річ. Але, на жаль...

— А я що, від мачухи? — жалісно перебиває Реня. — Усі підуть, а я ні? Прошу пані, я піду на власне ризико! Коли б щось зле з цього виникнуло, я скажу, що я втекла і пані нічого про це не знали!

Пані радникова лагідно всміхається: — Ну, й любиш ти театр, Реню! При цьому ти трішки вперта. Ну, може щось придумаємо.

Пані радниковій жаль дівчинки. Не досить, що дитина ходить до чужої школи, ще й мусить бути покривдженою у цьому випадку. Реня наче відчитує її думки: — Прошу пані, я переодягнуся, щоб не пізнали, що я з польської гімназії!

— У що ж ти переодягнешся, Реню, — всміхається пані, — як окрім шкільного мундурка і шкільного плаща з відзнакою школи на рукаві ти нічого іншого не маєш?

— Може пані позичать мені свого плаща?

Пані радникова сміється: — У мій плащ, Реню, змістилося б три таких, як ти, до того ж він такий довгий, що ти позамітала б усі вулиці!

Справді, Реня мала, а пані радникова висока, огрядна. Ні, з заміною плаща нічого не вийде. Але головне — дозвіл уже є! — Реня підскакує з радости,

цілує пані радникову в руку: — Які пані добрі, я знала, що пані пустять мене на виставу!

... Грудневий вечір. Справжній український грудень, коли земля “замерзла на кість”, безсніжний, зате вітряний. Навіть у Золочеві, де зими не надто гострі — дошкульно холодно.

З хвилювання у Рені легка гарячка, але вона нізачо в світі не признається до цього. На щастя, пані радникова не запримічує гарячкових рум'янців на обличчі дівчинки. Насунувши на ніс окуляри, відпорює з Рениного плаща гімназійну відзнаку. — Ну, готово, вдягни светер, бо ще застудишся. — Заціпує Реню на всі гудзики. Замість шкільної беретки Реня накриває голову великою вовняною хусткою. Їй видається, що вже годі її впізнати.

— Хіба б сліпий не запримітив, що це гімназійний плащ! — сміється пані радникова. — Але відзнаки нема, отже невідомо, з якої ти гімназії. А на рюкав спусти хустку, щоб не було помітно місця, де була відзнака!

Морозний вітер провіває наскрізь тіло дівчинки. Та вона цього не відчуває. Біжить Валами, завертає у вуличку — це тут. Зала “Сокола”. Біля каси натовп. Реня чекає в черзі, глипаючи сюди й туди оком, чи хтось не слідкує за нею. — Е, я не така важна, щоб за мною заглядали шпіці! Хто мене тут знає? Я ще мала.

За п'ятдесят грошів Реня купує “стояче місце” ззаду залі. Зала наповнюється. Ренине серце б'ється схвильовано. Це вперше у житті вона побачить щось, що зветься прем'єрою.

... Дівчинці видається, що вона вже чекає цілу вічність. Вже й ноги починають боліти. Але біль миттю зникає, коли дзвонить “третій дзвінок” і на залі гасне світло.

По обох боках просценіюму з'являються жіночі й чоловічі постаті, одягнені в білі, довгі костюми на зразок стилізованих сорочок. Це, як у грецькому старовинному театрі — хор. Вони чітко, твердо рецитують “Слово” Стефаника. У ньому така сила, що Реня блідне зі зворушення.

Завіса розсувається. На сцені сільська хата. На призьбі Марія тужить за синами. Вони пішли боротися за Україну, і один Господь знає, чи живі ще... А тут надходять військові, просять, щоб пустили їх у хату погрітися. Ох, як нерадо вволює їхню волю Марія! Вже не раз у цю страшну війну приходили такі, як вони, грабували, що попало, ще й били нагаями! А військові відказують, що вони не з тих. — “Ми ваші люди — сказав один — не кацапи ми і не турки, — і просять, щоб продала їм щонебудь їсти. Марія відповідає, щоб взяли собі з полиці хліба. Та коли з хлібом стягнули з полиці й образ Шевченка, Марія вихопила його з рук і сховала за пазуху: “Можете мене отут і зарізати, а образа не дам, це моїх синів!”

Той молоденький козак, що просив, щоб дозволила увійти в хату, приступив до неї, поцілував у руку і сказав: “Матусенько, я ж за свято Шевченка сидів у тюрмі. Хіба ж ви не дасте нам образа, щоб ми привели його назад до честі і поставили під образами?”

Все ще недовірливо дивилася Марія, як козаки поклали дві хлібини, одну поверх другої, сперли на них малюнок, ловиймали вишивані та гаптовані хустки і прикрасили довкола.

— Лиш дивітси, козаки, чи мило буде цьому образови, як ви его вберете у рабоване жидівське платє.

І тоді один із них, сивий уже, скинув із себе козацьку одіж: був без сорочки.

— Оце вам, матусю, наш грабунок, що всі ми без сорочок ходимо, хоч могли б багато-багато придбати. А оці хустини, що ми ними Шевченка вбрали, це ж наші козацькі китайки, матусю. Наділили нас ними жінки наші, мами, сестри наші, щоб було чим голову вкрити у полі, щоб ворон наших очей не клював.

Марія глянула на них, непевно підступила й сказала:

— Ви відай тоті, що мої сини вас любили... українці...

**

На сцені було поле. Старий Максим волочив яру пшеницю кіньми добрими, молодими. І вів пекучий, як бездонна мука, монолог самотньої, старої людини, яка втратила все, що було їй найдорожче. Такий гіркий біль виливався у словах діда, що Реня терпла. Ніщо вже Максимові не було миле, ніщо не тішило його вимученого докраю серця. Ніщо йому вже в житті не залишилося, тільки спомини про синів, яких любив понад життя...

— “Тату, — каже Андрій, — тепер ідемо воювали за Україну”. — “За яку Україну?” — А він підоймив шаблев груду землі та й каже: “Оце Україна, а тут, — і справив шаблев у груди, — отут її кров, землю нашу ідем від ворога відбирати”...

— Як та його шабля блиснула та й мене засліпила, — каже Максим, — Сину, кажу, та є ще в мене менший від тебе Іван, бери і його на це діло: він дужий, най вас обох закопаю у цю нашу землю, аби воріг з цього коріння її не віторгав у свій бік...

Та як це стара вчула, то я зараз видів, що смерть обвилася коло неї білим рантүхом. Я подався до порога, бо-м чув, що її очі віпали і покотилися, як мертве каміне по землі...

— Андрію, Іване, взад не йдіт, за мене памне-
тайте, бо я сам, ваша мама на воротях умерла”...

Старий Семен — це великий артист Володимир
Блавацький.

Стефаникові слова, що пливуть з його уст — це
не завчена роля. Це життя старого батька, простого
селянина, який пожертвував Україні своїх синів.

— Це не роля, — шепоче до себе Реня, — це
фрагмент трагічної боротьби за волю України. — Їй
хочеться заплакати з розпачу, але біль такий силь-
ний, що сльози кам’яніють. Вона, разом із старим
Максимом, шепоче молитву: “А Ти, Мати Божа, будь
мойов газдинев, Ти з своїм Сином посередині, а ко-
ло Тебе Андрій та Іван по боках... Ти дала одного
Сина, а я двох”...

**

Реня чує, як заля здригається від оплесків. Вона
й собі підносить долоні, та долоні задеревіли. Вра-
ження надто сильне. Вона в іншому, не тутешньому
світі. Вона не знає, що з нею діється.

Коли закінчується вистава, Реня виходить, хитаю-
чись. Все те, що вона чула й бачила, не в силі вмі-
ститися у її дитячому серці, у її думках. Реня знає
тільки одне: вона, як і старий Максим, дитина тієї
рідної землі, вона зв’язана з нею міцними нитками
на все життя, і цих ниток ніхто і ніщо не зможе
розірвати.

Це, скажуть дорослі, зветься любов’ю до рідно-
го. Дівчинка ще не володіє фразами дорослих. Зі сво-
єю вдачею вона, мабуть, ніколи не попаде у полон
пустої фразеології. Зате вона збереже ціле життя оте
почування, яке влилося у її душу в один грудневий
вечір, на одній прем’єрі, в рідному місті...

ЗАМОК ПРИ ВУЛИЦІ ТАТАРСЬКІЙ ЧОТИРИ

— Коли по однорічному перебуванні у польській гімназії я приїхала додому на вакації, батьки заявили мені, що по вакаціях вже буду вчитися в українській приватній гімназії в Перемишлі, — каже Реня.

— І ти, мабуть, дуже зраділа?

— О, так! Але попри те мені було трішки жалко.

— За чим, Реню?

— Не за чим, а за ким, — прижмурює око. — Той “хтось” мав сині, як волошки, очі, ясну чуприну і ходив у мазепинці.

— Ов, ти знов успіла закохатися!

— А чому ж би ні? — підсміхається Реня. — Тим більше, що власник синіх очей і мазепинки написав мені першого у житті любовного листа, та ще й на рожевому папері!

— Уявляю собі твоє радісне хвилювання, коли листоноша приніс рожевого листа.

— Який там листоноша! Листа передала мені Славця, яка була на станції у пані меценасової, де перебував також Геньо.

— Як бачу, в тих часах ніколи не обходилося без посередників у любовних справах! — сміюся. — Отже, радіючи, що йдеш до рідної школи, тобі все таки було трохи шкода за Геником, який, судячи по мазепинці, був учнем гімназії УПТ.

— Певно, що шкода, бо це була дуже романтична любов, — поважно каже Реня. — Коло дому,

де мешкав Генік, росли чудові берези, а восени цвіли розкішні айстри. Але найважливішою була таки шапка-мазепинка.

— Я ще не чувала, щоб дівчина закохувалася у шапку! — кажу.

— Ти не розумієш. Ця шапка асоціювалася в моїй уяві зі стрілецькою шапкою, з романтикою УССів. Їх же оспівували у піснях, за ними зідхали дівчата.

— Хай буде по-твому, Реню. — Отже, берези, айстри, словом романтичне тло. У такому довкіллі рандки мали свій чар.

— Які там рандки! — махає рукою Реня. — На це мій милий не мав часу.

— Я такого ще не чувала, Реню!

— А чула ти про “двійки” з греки? Отже, професор від греки завзявся на мою симпатію, і конче хотів йому дати з цього предмету “двійку”. Генек мусів цілими днями кути грецькі слівця, граматику, словом — грека стояла на перешкоді в нашому великому коханні. Та, очевидно, я не сказала батькам про мої серцеві турботи і погодилася на перемиську гімназію.

... Пригадую собі ту першу подорож з Білоголов до Перемишля. Гай, гай, у тих часах це була величезна віддаль! Майже з одного кінця Галичини в другий! А сама подорож яка! Спершу три години фірою до станції. Відтак три години поїздом до Львова. Відтак пересідка у Львові, і знову зо дві години їзди до Перемишля...

— Бож поїзд зупинявся на кожній маленькій станції, — перебиває Реня. — Та коли нарешті приїхали до Перемишля, мама взяла фіякря. Заїхали ми з парадною під інститутську браму. Глянула я — і трохи не в плач!

— Чому, Реню?

— Мене перелякав той височезний, масивний будинок, що стояв на горі, обгороджений залізними штахетами на підмурівці, ще й з важкою залізною брамою! “Що це таке? — питаю маму. — Монастир не монастир, старовинний замок чи що? І як я буду в цих мурах жити?”

— А що на те мама?

— Як звичайно: “звикнеш” — каже. — Трохи дисципліни не зашкодить!

— Зразу важко було звикнути — зідхає Реня. — Я любила свободу. А там панували суворі правила, що і коли інституткам робити. Визначав їх інститутський дзвінок. Він будив вранці о сьомій годині, кликав на снідання до їдальні, відтак до кляс на науку. Треба знати, що інститутський будинок був сполучений з гімназією висячим коридором. Цим коридором проходили ми денно безліч разів. А в гімназії також був дзвінок у рішучих руках терціянки Касі. Терціянка Кася — літня жінка із суворим обличчям, яке ніколи не всміхалося, — завжди підкреслювало своє відповідальне становище в гімназії фразою: “Ми і пан директор вирішили”. Казали, що Кася, яка з незвичайною акуратністю слідкувала за порядком в гімназії і строго командувала дівчатами-прибиральницями, була неписьменна. Молодші гімназистки її боялися, для старших вона була ласкавіша.

— Ці інститутські і гімназійні дзвінки були справжніми диктаторами, — продовжує Реня. — Коли вони кликали до їдальні, треба було поспішати, бо за спізнення до столу пані директорка карала. Дзвінок кликав нас зі саду вчитись до кляс. Відтак на передвечір, відтак на вечерю. Він теж наказував кластися о дев'ятій годині вечора. Цей останній вечірній дзвінок дівчата ігнорували. Тоді приходила котрась із пань виховниць, що їх в Інституті звали просто

“пані”, без усяких інших титулів, і кликала: “Паночки, вже по дзвінку! Прошу йти спати!” А коли це не помагало, виключала електрику.

... Враз я чую дзеленчання дзвінка. Його чути аж на тихій, вимощеній “котячими лобами” вуличці. Вуличка круто пнеться під гору, на якій стоїть Інститут. Так, він нагадує замок, але зовсім не видається таким непривітним, як вперше видався Рені. Він високий, маєстатичний, достойний і від східньої сторони стоїть на підмурованні. Інститут збудований у стилі дев’ятнадцятого сторіччя, ясніє численними, поважного розміру вікнами. У ньому все солідне, масивне, тривке. Мені подобаються і виковані з заліза штахети. Взагалі, тут все подумане на зоровий ефект висоти і міцности.

Сувору повагу архітектури злагідное зелень, якої тут дуже багато. При огорожі буяють пишні кущі вайгелії. Як чудово вони цвітуть напровесні! За інститутською брамою — квітники. Дбайливо плекані, привабливі.

Відкриваються важкі дубові двері, і я вже в темнавому вестибюлі. Праворуч — вхід до просторої їдальні. Ліворуч — вихід на подвір’я, на якому ростуть старі каштани. А прямо — дерев’яні сходи на перший і другий поверх.

Іду сходами, спираючись на різьблене поруччя. Сходи темні, витопані сотнями бистрих, молодих ніг. Зупиняюся на сходовій клітці. Між двома вікнами, що виходять у сад, статуетка Божої Матері. Перед нею червона лямпадка. Ніч і день вона блимає никлим вогником. Тричі хрещуся — так велить давній інститутський звичай.

Мої очі зупиняються на портреті дами в одязі з минулої епохи. Це перша директорка Інституту —

Марія Приймівна. Обличчя поважне, задумане. Під портретом металева табличка. На ній вирито:

*Роботящим умам, роботящим рукам
Перелоги орать,
Думать, сіять, не ждять
І посіяне жать...*

Ці слова вбилися мені в пам'ять на все життя, — шепоче Реня. — Разом із світлом лампадки на сходах. Наче два символи — віри і праці.

Йдемо з Ренею довгим коридором. — Тут канцелярія і мешкання теперішньої пані директорки Меланії Бордун, — каже Реня.

Пані директорка — невисока на зріст, але яка ж енергійна! У короні сивого волосся, з бистрим поглядом сталевих очей.

Поруч кімнати пані директорки — кімната пані Марії Данилевич, старенької, дуже побожної вчительки співу завжди одягненої в довгу чорну сукню. Чорні окуляри прислонюють слабкі, хворі очі. Вона добротлива, лагідна, ніколи не сердиться на дівчат. У своєму відокремленому світі живе набожністю і музикою.

А поруч — спальня наймолодших інституток. Дуже велика зала, попереділована білими, дерев'яними параванами на багато малих кімнаток, у яких стоять по два ліжка. Поміж ліжками — нічні столики. Білі стіни параванів прикрашені образками святих, знімками, рушниками.

Під стіною — довгий ряд мармурових умивалень. У кранах тільки холодна вода. Гаряча вода в лазничках, де дівчата двічі на тиждень купаються.

— Який страшенний гамір у спальні наймолодших! Їх тут яких сорок. Вони щойно приїхали з ва-

кацій, розказують про свої переживання, пригоди. Частуються привезеними з дому тортами, тістечками, яблуками. З огляду на гігієну, до спалень не вільно приносити харчів і не вільно їх тут переховувати. Для цього є в коридорі відповідні шухляди.

— В Інституті давали їсти п'ять разів денно, — каже Реня. — Харчі були свіжі, дуже смачні. А все таки деякі вередливі дівчата нарікали і просили батьків прислати їм харчові посилки з ласощами.

Реня підсміхається: — Одна розпечена дівчина, донька багатих людей, писала додому, що не має апетиту. Що їй ніщо в Інституті не смакує. Батьки щотижня посилали їй пакунки з тортами, нугатами, французькими тістечками, які швидко псувалися і розпечена дівчина не успівала їх з'їдати. За кілька днів тістечка бралися цвіллю, і тоді вона їх викидала на смітник. Це бачили деякі вбогі дівчата, які ще ніколи не купували французьких тістечок. А ця егоїстка не догадувалася, щоб їх почастувати!

— Так, Реню, розпечені батьками діти рідко коли виявляють зрозуміння і сердечність супроти інших.

— Вже скільки років проминуло, — додає Реня, — а я не можу подарувати цій дівчині такої себелюбної поведінки! Її мати пекла, пакувала, везла на пошту, а вона викидала змарновані присмаки до сміття! — Це мій параван, змінює тему Реня. — Ліжко з вишиваними подушками — моє. А це друге з коронковими вставками на подушках Іванчине. Іванка — донька священика. Ми живемо у великій приязні.

... Я бачу Іванку. Гарненьке, всміхнене личко. Пишні коси. Трішки кирпатий носик. Вона завжди безжурна, весела.

— Кожна інститутка мусіла мати так звану “виправу” — подушки, ковдру, відповідну кількість білизни, рушників... Заможні батьки не мали з цим

клопоту. “Виправи” їхніх донь були пишні, багацькі. Та були між нами і вбогі дівчата, виправи яких були дуже скромні. Було кільканадцять дівчат, батьки яких не були в змозі платити за удержання в Інституті. Та тут Управа Інституту виявляла своє громадське зрозуміння...

За спальнею наймолодших була кімната, яка звалася досить дивно — “червоний стіл”. У ній справді стояв предовгий, на червоно помальований стіл, при якому колись відробляли лекції. Та за моїх часів “червоний стіл” мав зовсім інше завдання. Тому, що в тій кімнаті не було вікон, там відбувалися заборонені польською владою національні свята. Перше Листопада, 22-го січня, свято Крут, роковини смерті Ольги Басараб. Та про це іншим разом...

ДЗВІНОК

— Агі! — морщить чоло Реня. — Ми тількищо про нього говорили, а він знову бренчить, той інститутський дзвінок!

— Цим разом він оповіщає, що це третя година по полудні, і пообідній відпочинок скінчився, — відказую.

— Який там відпочинок! — протестує Реня. — Коли ми вставали від обіду і змовляли “Богородице Діво” (перед обідом проказували “Отче наш”), зараз треба було поспішати до спальні, одягатися і йти на прохід! Найдурніший прохід, який я знаю, — добродушно бурмоче Реня. — Отже, йшли парами. Довгий шнур пар. Спереду наймолодші, далі старші, а наприкінці ті, що “сідають до матури”. Йшли під опікою котроїсь із пань. Здебільша тихими вуличками на Замок, бо там “чисте повітря”. Але хоч на Замку, який стоїть у парку, гарно, дівчатам нецікаво. Вони воліли прохід по місті, там же ж можна побачити учнів чоловічої гімназії. Ми все просили: “Ходімо на прохід на Францішканську!” — це було, як відомо, “корзо”, але не кожна пані уволовала наше прохання. Наприклад, “пані зі шпиталика” — так, а “Жирафа” — ні.

— Хіба це гарно, Реню, називати опікунку “Жирафою”?

— Це не моя вина, — відказує Реня. — Я вже цю назву в Інституті застала. Так звали одну високу пані на ім'я Надія, вона опікувалася наймолодшими.

Вона напевно про це назвисько знала, але вдавала, що не знає.

Середньою групою опікувалася пані Лідія. О, це була справжня аристократка! Від черевиків до чубка волосся завжди дбайливо зачесаного. Пані Надія усім “тикала”, а пані Лідія зверталася до дівчат через третю особу: “Хай Марійка нам скаже”, “хай Зоня буде тихо”... Вона мала клясичні риси обличчя й зелені очі. Була в молодості відомою красунею. І уже в середньому віці все ще була дуже гарна.

Ходила ходою замкових дам, поволі, маестатично. Мовби держала в руках посуд з дорожнім еліксиром, з якого не можна розхлюпувати ані краплини. А насправді вона завжди мала в руках більшу або меншу серветку, яку вишивала незмінним низинковим взором. На перший погляд здавалося, що це завжди та сама і що вона її ніколи не кінчає. За роки своєї праці в Інституті пані Лідія вишила сотні тих серветок. Деякі були в її кімнаті, а решту, мабуть, дарувала родині.

Казали, що пані Лідія скінчила високу освіту, з якою могла б бути гімназійною вчителькою, але не мала для цього фаху терпеливості. Вона добре знала латину і помагала їй вивчати ученицям нижчих клас. Казали також, що колись у неї було нещасливе кохання, тобто батьки не дозволили їй вийти заміж за того, кого вона любила, і тому вона стала “панею” в Інституті. Пані Лідія була замкнута в собі, холодна. Ніхто з дівчат до неї не прив’язувався.

Опікункою найстаршої кляси, тих, що “сідали до матури”, була пані “Пиндзя”. Дивно, що інститутки так прозвали вчительку, яку найбільше любили. Її прізвище було пані Желехівська. Наймолодші дівчата боялися її, думаючи, що вона дуже сувора. Боялися, аж доки не підросли. Тоді переконувалися, що пані “Пиндзя” має золоте серце!

Тим, що “сідали до матури”, вона дозволяла майже все, просячи: “Тільки вважайте, дівчатка, щоб пані директорка про це не дізналася!” Отже, дозволяла вчитися в спальні (відробляти ж лекції треба було по полудні в клясі), дозволяла світити світло, коли всі вже спали, дозволяла приносити до спалень дзбанки з гарячим часм, ба, навіть сама їх приносила. І вона, мабуть, з усіх пань справді щиро любила дівчат. Це була колишня балерина царського театру.

Так бодай про неї говорили. Чи справді ця невеличка, круглава жінка, з вінком кіс довкруги голови була колись граціозною танцюристкою у костюмі з “Лебединого озера”?

Чи справді ця щира українка з м'яким полтавським говором мала будь-яке відношення до імператорського двору? А якщо й так, яким чудом вона вирвалася з пекла революції, прибула сюди?

Ясно, що ці справи ніхто ніколи не наважувався її питати. Ми тільки знали, що пані Желехівська не має тут ніякої родини, і коли всі роз'їжджалися на вакації, вона єдина зоставалась в Інституті... Ми знали теж, що пані Желехівська православна. Треба підкреслити, що в католицькому Інституті це нікого не дивувало. Навпаки, коли б не було пані Желехівської, хто ходив би з православними інститутками до православної церкви на Засянні? А православних дівчат було кільканадцять, — це були доньки старшин і воєнків Армії УНР, інтернованої колись поляками в Каліші.

Різниці віровизнання в Інституті не існували. Дух справжнього патріотизму, який тут панував, визначався ідеальною релігійною справедливістю.

... — Паскудний голос має той дзвінок, — бурмоче Реня. Прийшовши з проходу, вона чує його знову, і це означає, що треба йти до кляси відробляти

лекції. Сідати за тим самим “пульт”, при якому сиділа перед обідом.

“Пульт” це особлива мебля. Удосконалена шкільна лавка, у якій є велика шухляда на навчальне приладдя. Саме вивчання лекцій за пультам не було б прикре, якби не те, що зараз за плечима якась товаришка вголос “кувала” латинські слова, інша читала вголос німецький текст, ще інша вивчала напам’ять вірша. З того поставав такий розгардіяш, що Реня не могла спокійно вчитися. Вона тікала від свого пульта в самий куток або під піч, де було трохи тише.

— Реню, не можна сидіти під піччю, бо застудишся, — чує голос. Зауваження походить з уст пані, яка доглядає інституток, щоб не бешкетували у часі, призначеному на відроблювання лекцій. Справді, рація. Реня сперлася об піч спиною, до того ж вона має поверх мундурка кожухок без рукавів.

— Як можна сидіти в кожусі під піччю? — дивується пані.

— Мені завжди холодно, — пояснює Реня.

Справді, і кімнати, і кляси ніколи не надто теплі, хоч палять сумлінно у великих кахлевих печах. Але заки така піч розігріється, вже вечір. А вночі, ясна річ, не палять, і вранці знову холодно. До того ж довгі коридори зовсім не опалюється.

Пані доглядають тільки молодших і середущих учениць. Найстарших уже не треба доглядати, — їх доглядає страх перед “двійкою”. А про тих, що готуються до матури, нема чого й казати — дівчата “кують” днями і ночами, бо коли “сплять” при матурі — це трагедія.

— Ну, слава Богу! — кличе Реня, чуючи дзвінок. Він кличе на підвечірок. О п’ятій годині знову

дудонять дерев'яними сходами бистрі ноги: дівчата біжать пити каву, чай, молоко.

У їдальні сидить вже “пані від булок” — добродушна, симпатична товстюха. У неї невеличка голова на надмірно великому тілі. Мається враження, наче “пані від булок” нічого іншого не робила, як тільки безперестанку їла.

Її голова прикрашена дрібними кучерями, які вона щоранку запікає залізною руркою. Прив'ялі щоки підфарбовані ружем. Вона вже немолода, а все мріє про те, що може колись вийде заміж за “мужчину на становиську”. З цими мріями вона звіряється тільки абітурієнткам, але це швидко розходиться по Інституту, і навіть наймолодші про ці мрії знають.

Перед товстюхою великий лозиний кіш з булками, рогаликами і “кайзерками”. Ті, що прибігають на підвечірок перші, виловлюють рогалики з маком або “кайзерки”. Іншим залишаються “прості булки”. Але вони смачні. Мають рум'яну, хрупку шкірку, яка пахне йодом. Цей запах Рені подобається.

Кожна інститутка може взяти тільки одну булку, але, коли попросити пані, вона дозволяє взяти й дві, тільки “щоб пані директорка не знала”. Йдеться тут не про скупість, а про те, що за дві години буде вечеря, і дівчата тоді не захочуть вечеряти. По дві булки беруть на випадок, якщо на вечерю буде страва, якої не люблять. Наприклад, кулеша з маслом і сиром.

Кулеша — це кукурудзяний грисік із свіжим сиром, щедро политий маслом. Страва поживна і здорова, але їсти її не годиться. Такий вже завівся звичай. З кулеші ліплять пірамідки на знак, що така їжа “не підходить”. Пані директорка картає за ці пірамідки, пригадує, що є багато голодних на світі, які радо б з'їли таку страву, але це не помагає.

Запасову булку береться теж на випадок, коли б на вечерю були шницлі. Шницлі — улюблена страва інституток, але їх треба їсти не з картоплею, яку до них подають, а обов'язково з булкою. А булок на вечерю не дають.

Щоб здобути другу булку, дівчата вдаються часами до хитрощів. Треба “забалакати” пані, тобто відвернути її увагу від коша з булками. Найкраще допомагають тут похвали вроді: “Ах, пані нині так гарно виглядають!” А відтак згадати, що “якийсь пан питав про вас”. Товстюшка рожевіє, спускає очі, допитує: “А коли це було?” Тоді треба брехати, що якийсь пан приходив ранком до брами і розмовляв з ключницею.

Після підвечірку ще треба вчитися до вечері, до сьомої години. Після вечері — вже нарешті вільне. Можна читати книжку, можна писати листи. Можна піти до авлі і мучити розстроєне фортепіано. Або взагалі нічого не робити — сидіти на ліжку з підкуленими ногами і розмовляти про хлопців або про дім...

Тільки “күйони” ще “күйють” по вечері. Замотують голову коцом і повторюють до зануди ті самі латинські слівця, німецькі тексти, історичні дати.

“Күйони” — це не ті, яким наука дається з трудом. А радше надто амбітні дівчата, які хочуть заімпонувати вчителям і товаришкам своїм знанням. Күйони — це ті, які на питання вчителя: “хто знає?” відразу підносять вгору два пальці.

“Форцуги” цього не роблять. Форцуги — це здібні першуні, яким наука дається легко. Форцуги теж над собою працюють, але роблять це дискретно, не так як — күйони. Форцуги мають свою гордість — вони не підносять пальців “я скажу”.

Форцугів поважають, күйонів — ні. Форцуги здебільша мають сильний, стійкий характер.

Після вечері вже не вільно виходити в сад. Але є такі, які крадькома туди заходять. Головно восени, коли доспівають яблука.

Ці пишні, високоякісні інститутські яблука — це гордість “Льоня”. Льоньо — це Леонід Бачипський, придніпрянець, директор Інституту. Це він плекає яблуні. Яблука переховують у пивниці цілу зиму, щоб давати їх інституткам як лакоминку.

— Ніколи не забуду, — признається Реня, — як чортик намовив мене красти яблука. В білий день. Я вдягнула широкі спортові штанці з гумкою вище колін. Туди й сховала свою здобич — кілька великих яблук. Спішу до спальні, аж тут — гульк! якась сила наднесла якраз Льоня! Глянув на мою випхану яблуками фігуру і похитав головою. Мовляв: “Така порядна панночка, а краде яблука!” Але нічого не сказав, був джентлмен. Потім сумління мене мучило, зокрема під час молитви.

Інститутська молитва — вечірня молитва... Бачу, як по вечері всі дівчата клякають коло лавок, на яких сиділи, а одна зі старших проводить вголос усі щоденні молитви з “Вірую” і “Помилуй мене, Боже” включно. Відтак усі співають релігійної пісні. Співають гарно, у дівчат добрі голоси.

Йду за Ренею до її спальні. Реня стає біля вікна. З нього видно і середмістя, і Засяння. Поволі спливає вечір. На вулицях засвічуються ліхтарні. Над містом зоряне небо. Світла на Засянні уподібнюються до зір.

— Зорі на небі і зорі на землі, — шепоче розмріяно Реня. — Такого світляного ефекту, як тоді з інститутських вікон, я вже ніколи більше не бачила. Я стояла не раз довго-довго і вдивлялася в них. Наче б передчувала, що вони, як і молодість, пройдуть і вже не вернуться...

... Що б я дала, Реню, щоб нині могла ще раз стати біля вікна Інституту і дивитися на ті зорі на Засянні! Дивитися і снувати, як колись, пряжу думок про те, що світ гарний, люди добрі, що у житті стільки краси... Що б я дала, Реню, щоб ще раз побачити рідні зорі...

Реня мелянхолійно всміхається: — Чуєш?

З вечірньої тиші ледве-ледве доноситься лагідний шум.

— Це пливе наш срібнолентий Сян у княжому городі Перемишлі. Він незмінний, як чар молодости, що пройшла на рідній землі.

СЕРЕНАДА

Реня кривиться і затуляє вуха.

— Що сталося?

— Не можу слухати, як людина мучиться: скиглить, зойкає, трохи не вие. Що в неї болить — зуби чи шлунок?

— Алеж, Реню! Це хтось співає модерну пісню!

— Так це називається тепер співом? А я думала, що людина захворіла.

— Реню, Реню, зразу пізнати, що ти з інших часів! Та це ще ніщо! Ти б послухала модну тепер музику! Суть в тому, щоб вона була якнайбільше галаслива, дика і негармонійна. Чим крикливіша, тим краща. Хочеш послухати?

— Ні, ні, вірю тобі на слово! — скрикує Реня. — Ти краще скажи мені, чи люди, які слухають таку музику, хворіють на вуха?

— Не знаю. Наслідки всяких аномалій звичайно проявляються пізніше, хоч розладнані нерви бувають у “модерних” людей вже й тепер.

— Не дивниця, — зідхає Реня, — коли б я могла слухати такі, як оцей, співи і таку музику, у мене напевно розхиталися б нерви. Зроби мені ласку, замкни цей радіоапарат!

Роблю це з приємністю. Додаю: — Але ти не признавайся нікому, що така музика тобі не подобається.

— Чому? — дивується Реня. — Чи у ваших часах людині не вільно мати свого смаку в справах мистецтва?

— Вільно, але зараз тобі закинуть, що ти “старомодна”.

Музика і спів — це краса, — каже Реня. — Хіба можна вмовляти в людину, щоб їй сподобалося щось негарне, неестетичне тільки тому, що це модне?

Не заперечую. Реня задумується: — Ще скажи мені, яких тепер серенад співають закохані хлопці своїм милим під вікном?

— Реню, ти справді з іншого світу! Теперішні молоді люди знають слово “серенада” хіба тільки з книжок. У житті цього не практикується.

— Справді? — дивується Реня. — Серенади вже не існують? Хіба ж нема вже мелодії-співу у розмовах закоханих?

— Та ніби є, Реню, але в іншій формі.

— Якій?

— От, зайде закоханий хлопець із своєю дівчиною до ресторанчика, кине у машину монету, вибере галасливу платівку, і обоє слухають.

— Та невже ж тепер машина і працює за людину, і співає? Ну, хай буде. А як же молоді люди виробляють собі голоси?

— Ніяк.

— Та не може бути! — протестує дівча. — Хіба ж ти не знаєш, що коли голосу не вправляти, його не буде?

— Не перечу, Реню.

— А як же безголосі можуть співати, наприклад у хорі?

— На чужині є ще українські хори, і справді велике щастя, коли в них співають хлопці і дівчата. Та краще не говорімо про невеселі речі!

— Слушно. Краще говорімо про те, що миле, гарне. Пам’ятаєш, як колись ми любили співати? Пам’ятаєш серенади під Інститутом?

— Цього не можна забути, Реню.

...У Перемишлі тихий вечір. Замріяно задумалися ліхтарні на крутій Татарській вулиці. Годинник на вежі катедри повільно видзвонює дев'яту вечора. Освітлені вікна Інституту гаснуть.

Враз із сутінків під вікнами відзивається ніжний голос гітари. Відтак дзвінкі, молоді, чоловічі голоси. Сріблито дзвенять тенори, оксамитом пливають баритони, впевнено гудуть баси. У світлі ліхтарні — стрункі хлоп'ячі постаті у гімназійних мундурах. Пісня підноситься вгору, торкається темних вікон. Вікна оживають, відкриваються, у них видніють дівочі голівки. А знизу чути радісне: "Ця пісня для панни Рені!"

Вона стоїть при вікні у вінку товаришок, радісна, щаслива. Це ж її милий zorganizував для неї серенаду. Попросив товаришів — і ось яка чудова несподіванка! А щоб нікому не було кривди — буде пісня й для інших. Бо кожний із співаків має в Інституті свою "симпатію". Буде ще пісня для панни Зоні, Олі, Наталки.

— Серенади під інститутськими вікнами належали до традиції, — всміхається Реня. — Та тільки нам не вільно було тоді перекликатися з хлопцями. Це було б порушенням доброго тону. Треба було стояти коло вікон спокійно і достойно. Та яка дівчина тобі встоїть спокійно, коли їй співають під вікном серенаду! Ми ж мусіли добре перехилитися через віконну раму, щоб кинути хлопцям квіти!

Сміється. — Квіти легкі, тож часами не долітали до рук хлопців, падали перед будинком, за огорожею. Зате шніцлі завжди діставалися їм до рук!

— Серенада і шніцлі, Реню?

— А що ти думаєш? У хлопців завжди були добрі апетити, а Інститут славився знаменитими шніцлями! Думаю, що хлопці воліли їх від квітів.

— А звідкіля ж ви брали шніцлі?

— З того самого недозволеного джерела, що й квіти, — сміється Реня. — Ми завжди примудрялися принести щось смачне з їдальні “на запас”. Підозріваю, що наші трубадури занюхали, коли бували у нас шніцлі на вечерю, і якраз тоді приходили співати. Та ні, я жартую. Хлопці приходили звичайно в погідні, романтичні вечори. І як вони гарно співали! Так, у тих часах без пісні не можна було жити.

...Мені ще дзвенять в ушах серенади під вікнами. Відтак у них влітаються тони скрипки, мелодія вальсу... Це зимовий передвечір. Я бачу, як Реня із зарум'яненими щічками вбігає в інститутську браму, — Я щойно була у фризієрки! — кличе. — Як тобі подобається моя зачіска?

— Дуже гарна. Французькі льоки, хвилі над чолом. Та яким чином пані директорка дозволила тобі вийти до міста до фризієрки?

— Бо сьогодні гімназійна забава! — каже дівча. Перед гімназійною забавою ми дістаємо дозвіл піти до фризієрки. Чи я тепер така гарна, як Марія Антуанетта?

— Яка Марія Антуанетта?

— Не знаєш? Та, яку бачила я у фільмі, ну, артистка, яка грала роль французької королеви!

— Майже така гарна! — сміюся.

— Я повинна б так виглядати, бо за цю зачіску заплатила п'ятдесят грошків! — хвалиться Реня.

— Ну, але раз на рік можна дозволити собі на такий люксус! Я взагалі люблю ходити до фризієрки.

— А що ж тобі там так подобається?

— Сідаєш собі у вигідне крісло, як поважна дама, а фризієрка розігріває на спиртовій машинці залізні рурки. Відтак махне ними пару разів у по-

вітрі, щоб не спалити волосся, і закручує тобі такий льочок! А потім розчісує уважно, і знову поправляє рудкою, вже іншою. Для цього потрібна велика справність.

— Що ти нюхаєш, Реню?

— Оцей специфічний запах, який на часок залишає по собі така зачіска. Він мені подобається. Чи так пахне світ елегантних пань, які можуть ходити до фризієрки, коли захочуть, а не тільки перед забавою?

— Може, Реню. Підожди, куди ти поспішаєш?

— Ще мушу випрасувати парадну білу блузку. А за залізком перед забавою черга. Усі хочуть бути прекрасними.

Реня біжить по сходах. Оглянувшись, кричить: — Ех, коли б пані директорка дозволила піти на забаву не в мундурку, а в святочній суконці! Але вона цього не дозволить. Раз гімназійна забава — мусить бути гімназійний мундурок.

— Реню, та ж у тебе немає парадної суконки! Дістанеш її щойно по матурі.

— Правда, — каже Реня, — я й забула, що нам завжди обіцяють все по матурі. Ну, хай! Все одно в очах Богдана я буду подібна до французької королеви.

Зникає в темному коридорі. Йду за нею. Бачу: Реня дбайливо пакує щось шовкове, кольорове, пахуче у біле пуделечко.

— Що це, Реню?

— Котильйон для Богдана. Сама зробила. Правда чудовий?

Бачу квіти з блискучого, рожевого шовку. Від неї спливає довга стяжка такого самого кольору. Виглядає привабливо.

— Я навіть його напарфумувала, цей мій котильйон! — хвалиться Реня. — Парфумою, що

зветься “шипр”. Вона тепер модна. Я хотіла б, щоб усі хлопці заздрили Богданові.

Богдан — Ренина симпатія. Пришпилить йому цю пахучу, шовкову квітку на груди, коли запросить до “дамен-вальсу”. А на Богдановому обличчі появиться така радість, гордість!

...Йду туди, звідкіля пливуть звуки вальсу. До залі, в якій відбувається гімназійна забава. І то не абияка, а карнавалова! Не впізнаю залі. Як вона прибрана! На стінах фестони із смерекових гілок, кольорові стяжки, лямпіони... Подібні прикраси висають із сфіту. Ох, як приємно танцювати під пахучою зеленню смерекових гілок, у мрійливому світлі лямпіонів!...

— А в кутках залі справжні пальми! — чую Ренин голос. — Їх спеціально позичають в місті на такі okazji.

Бачу на сцені святочно вдягнених пань, учительок, пані директорку. З висоти сцени вони слідкують за танцюючими парами. А пар на залі багато-багато! Прийшла вся мужеська гімназія. Аж тісно.

Ах, той вальс, той вальс! Як чарівно грає оркестра! Чую звук скрипки. Який з нього майстер, з того скрипаля!

Так, це “дамен-вальс”. “Пані просять, пані вибирають!” чую голос аранжера. Гімназисти стоять попід стінами. По ховзькому паркеті — алеж навоскували! — трохи несміливо, трохи зальотно підходять до них інститутки.

Я бачу, як Реня шукає очима Богдана. Ось він там! Чекає на неї. Реня наближається, спускає очі. Стає навшипиньки — вона невеличка. Богдан високий — пришпилює рожеву квітку йому на груди. А Богдан дарує їй..

— Два червоні тюльпани! — шепоче захоплено Реня. — Уяви собі, зима, сніг, а їх виплекали в теп-

лярні. Це ж початок літнього, а вони такі пишні. Усі дівчата дивляться на них.

— Так, Реню, в тих часах для гімназистки це був люксус. Довго мусів хлопець ошаджувати гроші, щоб купити ці дві пишні квітки.

І знову пливе вальс. Залею кружляють пари. Ясні, молоді очі, яскраві світла лямпівнів. Непереможний чар молодости...

Реня хитає голівкою. Бачу — в її очах сльози.

— Ти плачеш? Чому?

— Бо це був наче прекрасний сон. Радість і безжурність, юна любов. Він мене справді любив... І так коротко тривала ідилія. Чому, чому Богдан мусів згинути?

— Не додавай жалю, Реню. Болить серце, коли про це згадувати.

— Такий був гарний, сердечний, талановитий хлопець, — не слухає мене Реня. — Життя всміхалося до нього, манило, обіцяло радість. Та вибухла війна, зайняли наш край совети у злопам'ятному тридцять дев'ятому році. Взяли його до армії. І послали на фінляндський фронт. Його, волелюбного хлопця, боротися з такими ж волелюбними фінами. Яка страшна-іронія долі!

Бог один знає, як і коли він загинув, бо навіть родини не повідомили. Шукали його згодом усіми можливими способами — та дарма. Спочив десь навіки у білих снігах, в чужій землі, примушений битися за ворожу справу...

Дивиться у вікно. За вікном падає сніжок.

— Скільки це разів уже падав сніг на незнану могилу мого хлопця у далекій Фінляндії?...

ЛЯМОПОЧКА НА СХОДАХ

Якраз вибила північ. В інститутській спальні всі давно вже сплять. Кілька хвилин тому Іванка пробудилася і вийшла на коридор в напрямі лазнички. Проте, не дійшла до неї і з страшним переляком прибігла до свого паравану.

— Реню! — голосним шепотом звернулася в сторону сусіднього ліжка. — Реню, рятуй!

На ліжку ніхто не ворухнувся. Іванка намацала в темряві постіль і продовжувала гарячково: — Реню, там ходять духи!

Ліжко було порожнє. Коца, яким накривалася Реня, не було. Іванка отетеріла. В першій хвилині хотіла бігти до пані Посацької. Бо де ж такі страхиття! На коридорі побачила духів, а тепер Реня, її сусідка, кудись пропала!

Іванка дзвонила зубами. Ступила вже кілька кроків у напрямі кімнати пані Посацької, коли через вікно глянув місяць. І освітив ще одне ліжко, яке теж було пророжнє. Іванка завагалася. Може не треба кликати на поміч, може Реня і ця друга товаришка пішли теж до лазнички?

Місячне світло роз'яснило не тільки спальню, але й думки переляканої Іванки. Вона поволі заспокоїлася. — “Піду ще раз до лазнички, — подумала. — Вони певно там. Втрійку духи не будуть такі страшні”.

Не дуже відважно Іванка ще раз вийшла на коридор і зайшла цим разом уже до лазнички. Там

цілу ніч світилося світло, отже не було страшно. Але ні Рені, ні другої товаришки в лазничці не було.

— “Агі, — подумала, — куди вони могли піти? Хіба в сад по яблука? Але в цій порі, опівночі?” По хвилині надуми Іванка змінила думку. Пригадала, що директор Льоньо завжди спускає на ніч пса з ланцюга. А цей чорний пес такий злющий, що ніхто не поважився б лізти йому в зуби.

— “І куди вони поділися? — сунула собі голову Іванка. — Та пані Посацькій нічого про це не скажу, бо вона б їх суворо покарала. Краще піду помолюся перед статуєю Божої Матері, може тоді спокійно засну.”

До біло-голубої статуї Божої Матері, що стояла на закруті сходів, усі інститутки мали великий пієтизм. Пробігаючи повз неї, за кожним разом тричі хрестилися. Перед іспитами ще додавали в думках коротеньке прохання: “Божа Мати, допоможи!”

Лямпадка перед статуєю кидала скупе, никле світло. Іванка не повірила своїм очам: перед лямпадкою на сходах сиділи, загорнувшись у коци, дві постаті! Одна з них, почувши кроки, повернула голову.

— Ти що тут робиш, Іванко? — прошепотіла невдоволено.

— То я тебе питаю, Реню, що ти тут робиш? — відповіла Іванка.

— Я? Я читаю книжку! — буркнула замотана в коц постать

— Опівночі? — не могла вийти з дива Іванка.

— А чим північ погана? Я мушу повернути цю книжку завтра до бібліотеки і хочу знати, як вона кінчається! — заявила рішуче Реня.

— Але при такому світлі ти поспуєш собі очі! — сказала Іванка.

— А де ти в цій порі маєш краще світло? Зрештою, не підноси шуму, бо як почує пані директорка, то буде зле!

Друга постать хиталася з боку на бік, як рабін у сабаш.

— А це що? — шепнула Іванка.

— Не впізнаєш Дарки? Күє латину на завтра.

— Як я можу впізнати, коли вона накрилася коцом з головою? Дарко!

— Вона не чує, — пояснила Реня. Вона күє, заткавши вуха пальцями. Їй здається, що в такий спосіб үсе залишиться в голові, ніщо не втече вухами.

— Качка б вас копнула з вашою книжкою і латиною! — обурилася Іванка. — Я була перелякала на смерть, думаючи, що це дүхи!

— Які знову дүхи? — примружила втомлені очі Реня.

— Мальовані! — розсердилася Іванка. — Не знаєш, які дүхи? Такі, що з'являються опівночі, як біла з'ява!

— Чи я винувата, що Дарка замотала голову в простирало? — здвигнула плечима Реня. — Мій коц темний! Зрештою, я воліла б читати книжку сама, а не в товаристві күйона!

— "Quousque tandem Catillina abutere patientiam nostra?" — забурмотіло голосно під коцом.

— Я не казала? — скривилася Реня. — Не дасть людині почитати!

— Гей, Дарко, вже досить!

— Що? — рүхнулося під коцом і перестало хитатися з боку на бік.

— Слухайте, йдїть до спальні! — рішүче заявила Іванка. — А то через вас ще й мене покарає пані директорка!

— Та ж тебе сюди ніхто не просив! — оборонялася Реня.

— Але ви не даєте мені спати! — сперечалася Іванка.

І за хвилинку три постаті почимчикували до спальні.

На другий день по обіді директорка тричі плеснула в долоні. Це був знак, щоб дівчатка утихомирилися, бо вона хоче щось сказати.

— Панночки! — пролунав енергійний голос. — Вночі перед лямпадкою Божої Матері дехто з вас читає. Це добре, що ви такі пильні, але на все своя пора. День довгий, а ніч є на те, щоб відпочивати. Але головне те, що при тому світлі можна поспувати очі. А очі — це скарб людини.

Дівчатка так голосно зашуміли, що директорці прийшлося ще раз плеснути в долоні: — Я ще не скінчила! Знаю, що мою пересторогу ви можете злегковажити. Тому заявляю, що коли це повториться, неслухняні будуть покарані: не підуть у понеділок до міста, а як приїде театр — до театру!

Почувши про такі суворі кари, дівчатка замовкали.

Вийшовши з їдальні, Реня присікалася до Іванки:

— Така буцімто приятелька, а зрадила мене перед директоркою!

— Я б пішла до пані директорки з доносом? — обурилася Іванка. — Що ти, маєш гарячку? А як не віриш, то забожуся: якщо я брешу, то хай мені завтра всиплять цваера з математики!

Такої клятьби ніхто не дає дарма, зокрема, коли слабкий у математиці і “цваера” — “двійки” боїться як вогню. Реня задумалася:

— То може Дарка?

— Де там! — махнула рукою Іванка. — Хіба б була дурна, щоб доносила сама на себе.

— Маєш рацію, — зідхнула Реня. — В такому разі звідкіля директорка про це дізналася?

— Пані директорка завжди про все знає! — не вагаючися, ствердила Іванка, — на те вона й пані директорка!

ВІД ДРУГОЇ ДО ТРЕТЬОЇ

Читаю якраз книжку, в якій розказується про життя молодій жінки на початку двадцятого століття. Читаю, що в тих часах молодій жінці не випадало самій зайти до каварні на каву з тістечками. Треба було піти або в товаристві старшої пані, або відмовитися від кави...

— Нема чому дивуватися, — відзивається Реня. — Ще у тридцятих роках існували в Інституті різні правила і різні "не годиться", які нинішньому молодому читачеві видавалися б дивними. Наприклад, така проста справа, як вийти з Інституту до міста.

— Це правда, Реню. Ви ж жили дослівно за замкненою брамою і виходили під наглядом пань парами на прохід або у велике свято до катедри на Богослуження. Недільні ж Служби Божі відправляли в інститутській каплиці.

— А щоб, наприклад, піти до дентистки, треба було вже дозволу директорки, — додає Реня. — І то звичайно ходили удвійку, хібащо в когось нагло розболівся зуб. Нам дозволено було вийти до міста тільки раз на тиждень, у понеділок, від години другої до третьої. І то тільки тоді, коли треба було щось купити.

— Реню, коли б ти сказала це якійсь теперішній учениці гайскулу, вона назвала б це щонайменше жорстокістю або навіть тиранією. Ти не уявляєш, які привілеї мають тепер учні середніх шкіл. Їм, Реню, майже все вільно. Включно з непошануванням учителів і нищенням шкільного майна. А про заборону погуляти по місті вони й не чули!

Реня здивовано дивиться на мене: — Неймовірно! Якщо так, то тепер настали справді сумні часи! Якщо можна безкарно чинити зло, то це не воля, а сваволя! Дякувати Богові, моя молодість проходила в таких часах, коли уми не були запаморочені надмірним лібералізмом. Це було і здорове, і корисніше!

— Так ти не жалієш, що твої гімназійні роки проходили у рямцях гострої дисципліни?

— Я нічого не жалію! — дивиться мені ясно у вічі. — Нічого! Я не проміняла б моєї, як кажеш, зв'язаної дисципліною молодости ні за яку іншу! Просто тому, що вона була прекрасна!

Гладжу ясну голівку малої оборонниці давнього ладу. Я її розумію. Я знаю, що без цього ладу, без твердих правил, вона не була б такою, як є. Чесною, прямолінійною, сміливою.

— А ти хотіла б бути тепер молодою? — питає мене.

— Ні, Реню. Не тепер. Не в часах, коли перемішалися поняття добра і зла, пристойности і непристойности до такої міри, що бідолашна молодь зовсім розгублюється. Хочуть повалити старий, як кажуть, поганий естаблішмент, а нової, чистої і шляхетної ідеї на його місце не знаходять. Ні, Реню, моя молодість була прекрасна, хоч би й тому, що проходила вона на рідній землі!

— Ти схвилювалася, — бере мене за руку дівча, — не треба! Хай молоді дають собі раду, на те вони й молоді. Молодість — це велика сила!

— Я це знаю, але чи вони знають?

Сміється. — Хай дізнаються. Ми теж колись вчилися, як жити. Та вже покинь ці міркування. Ходи краще до міста, нині ж понеділок!

...І я бачу: Під кінець обіду інститутки страшенно нетерпеливляться. Хоч це й понеділок, директорка мусить за кожним разом офіційно проголосити дозвіл іти до міста. А вона чомусь зволікає. П'є каву, розмовляє з панями. Ну, нарешті плескає тричі в долоні і каже те, що всі вже давно вивчили напам'ять, а саме, що вийти можна, якщо, очевидно, треба щось купити, і, очевидно, парами, починаючи від другої години, і конче треба бути о третій в Інституті. Бо за спізнення буде кара...

Я бачу, як дівчатка не виходять, як звичайно, а вибігають з їдальні, бож кожна хвилина — дорога! Ще треба причепуритися і втратити кілька дорожчих хвилин, чекаючи на свою чергу перед канцелярією директорки. До дверей канцелярії треба постукати, почути “прошу”, увійти, привітати директорку і сказати, що саме потрібно в місті купити.

Я бачу, як директорка підсуває на чоло окуляри, дивиться на Реню: — Ага, ти йдеш з Іванкою? — І приглядається, чи черевики почищені, чи щитик пришитий. Якщо не пришитий, а тільки прищиплений, картає: — І як вам, панночки, не сором бути такими неохайними? Щоб мені цього більше не було!

Виразним почерком директорка записує у книзі: “Реня Р. і Іванка Б. Година друга і дві хвилини”...

Дівчата мчать сходами, біжать вулицею вниз. Очевидно — на корзо — на Францішканську вулицю. А там, коло костьолу францішканів вже гурт учнів. Усі чекають на свої симпатії.

Реня і Іванка сповільнюють крок, мовби їм зовсім неспішно. Спускають вниз очі, ніби і не запримічують учнів. Так бо годиться. Вони ж “добре виховані панночки”, яким не випадає розглядатися за хлопцями! Роблять байдужі міни, хоч серця лопочуть з радости: “Вже є, вже стоять наші хлопці!”

Пристають перед вітриною, ніби щось оглядають. А в шибі вже відбивається хлоп'яча постать в гімназійному мундурку. Це — Богдан.

— Добрий день, Реню!

— О, добрий день! — Реня вдає дуже здивовану, мовляв, що за несподівана зустріч!

Богдан вітається теж з Іванкою, яка враз “пригадує” собі, що має полагодити важливу справу. І виходить, зоставляючи Реню з Богданом. Відходить, бо за нею вже крокує її симпатія, Влодко.

...Це негарно підслухувати, але мені так цікаво, про що розмовляють двоє законаних. Чую голос Богдана:

— Я вже не міг дочекатися понеділка! Неділя мені так страшенно довжилася!

— Мені теж, — признається Реня. — А що ти вчора робив?

— Був на метчу “Сяну”, — відказує Богдан. — Наші виграли!

— Це добре! — радіє Реня. — А я писала листа до мами, а потім ходила по інститутському саду. У нас тепер дуже гарні рожі.

— Ти любиш квіти, Реню?

— Страшенно! Шкода, що ти не можеш побачити, які вони у нас чудові.

— Ти з усіх квіток найгарніша, — дивиться на Реню Богдан.

Від такого — на Ренину думку — сміливого любовного визнання дівча паленіє. Богданові слова

звучать майже як речення із “забороненої книжки”. Вона швиденько змінює тему: — А ми тепер маємо нову німецьку лектуру, — і починає розповідати про книжку...

Мелянхолійно всміхається. Гай, гай, далека, чи-ста, мов сльоза, гімназійна любове! Яка ж ти була, у своїй наївності, прекрасна!..

— Ох, за сім хвилин третя! — скрикує Реня. — Іванко, ходи, бо спізнаємося!

Закликати свою “пару” не трудно, бо Іванка проходжується Францішканською оподалік Рені. Дівчата приспішають ходу. Під гору до Інституту біжать. Задихані, перескакують через дві сходинки.

— Ну, вспіли! — зідхає з полегшею Реня.

З вежі польської катедри лунають три повільні, металеві удари. Третя година... Щоб я дала, щоб піти “від другої до третьої” у місто моєї молодости!..

Схоплюю теплу усмішку в Рениних очах: — Ти забула сказати, що навіть такі невинні, короткі зустрічі на головній вулиці не були офіційно апробовані директоркою. Згідно з інститутськими правилами “бон-тону” їх не повинно б було бути. Признаюсь, що не раз, проходжуючись з Богданом, я трохи терпла, чи не дізнається про це директорка. Але й в цьому був своєрідний чар.

— Як ти думаєш, Реню, директорка зовсім про ці ваші зустрічі не знала?

— Ой, комічна ти! Ясно, що знала! Але враз з тим розуміла молодих дівчат. Не хотіла відбирати їм цієї дрібки щастя.

— Так, ті, що знають і люблять молодь, знаходять для неї зрозуміння. Та ще одне, зовсім недискретне питання: чи на тих рандках ти колись поцілувала свого милого?

— Що ти! — вибухає сміхом Реня. — У тих часах цілуватися на вулиці в білий день? Навіть ліхтарні і кам'яниці жажнулися б.

Поважніше: — Бачиш, такі, як я, були ідеалістками. Любов була для нас надто чистою і прекрасною, щоб її профанувати.

Мовчу. Навіщо Рені знати те, що я не раз бачу тепер на вулицях? Воно якраз і є профанацією того прекрасного. Та вона відчитує мої думки:

— Їх не треба надто суворо засуджувати. Щоб молода людина була шляхетною, треба шляхетність виплекати. А чи її тепер плекають?

Хитаю головою. Часи змінюються, та чи на краще?

КОРЕПЕТИТОРКА

Реня приглядається, як я, збираючись до праці, кладу в торбинку кілька доларів.

— Чи ти знаєш, що коли мені було тринадцять років, я заробляла великі гроші?

— Справді? А в який спосіб?

— Дуже популярний у тих часах: корепетиція-ми.

— Це якесь високопарне слово, Реню, — всміхаюся. — В українській мові це означає...

— Так тоді казали! — перебиває мене Реня. — А означає воно, що я допомагала слабій в науці гімназистці вивчати шкільний матеріал. Просто вчила її того, чого вона сама не могла вивчити.

— І скільки ж ти заробляла?

— Цілих тридцять золотих місячно! — каже з гордістю.

— Фі-і-і!

— Ти аж свиснула! — дивиться не мене тріюмфально. — Правда, що в тих часах це були великі гроші?

— На тринадцятирічну дівчинку — колосальні.

— Та я мусіла вчити її усіх предметів, за виїмком хіба співу і руханки, — додає Реня. — Це була не абияка праця. П'ять-шість годин денно я втовкмачувала в голову моєї пупільки всі шкільні мудрощі, і, коли врешті кінчала лекції, готова була плакати з утоми і нервування. Бачиш, ішлося про те, щоб за такі великі гроші дівчина навчилася бодай на "достаточно", щоб не рипнула.

— Що значить "рипнула"?

— Залишилася на другий рік у тій самій класі.

Це була б страшна втрата для батьків, які платили і за удержання і за науку в Інституті.

— Намучилася я добре півроку, — продовжує Реня, — але кінець-кінцем моя учениця таки перейшла до вищої кляси!

— Що ж тебе спонукало до такої важкої та ще й відповідальної роботи, Реню?

— Театр.

— Не жартуй. Що мав спільного театр з тими грішми?

— Дуже багато! Українські об'їзні театри часто загощували до Перемишля, кожна інститутка аж рвалася на вистави, а даром не впускали на залю!

— Це так, алеж батько присилав тобі гроші на дрібні видатки.

— Присилав, але невеликі суми. Їх якраз вистачало на шкільне приладдя.

— Ти не просила батька, щоб давав тобі трохи більше грошей?

— Ну, знаєш, — блимають гордо оченята, — моя амбіція на це не дозволяла. Бо і яким правом? Батьки удержували мене в школі, що само собою дорого коштувало. Подруге — хто хоче розважатися, повинен постаратися про власні гроші на розвагу.

— Тепер трохи інакше, Реню...

Махає рукою: — Знаю, знаю. Батьки дають дітям усякі люксуси. Але чи це їм виходить на користь? Чи не думаєш ти, що, коли молода людина сама собі щось здобуде, то це має для неї більшу вартість?

— Думаю, що так. Ну, але тридцять золотих місячно ти на театральні квитки не видавала?

— Ми ще ходили часами до кіна, — прижмурює око, — звичайно на "дозволені" фільми.

— Скільки ж такий квиток для гімназистів коштував? Сорок, п'ятдесят грошів?

— Ти щось дуже мене випитуєш! — підсміхаться Реня. — Певно хочеш сказати, що я могла б взяти собі одну лекцію за яких п'ять золотих і не мучитися довгі години? Отже, не могла. Я мусіла мати тих тридцять золотих місячно, бо інакше татко дізнався б, що... і дуже б мене сварив!

— За що сварив, Реню?

— Що я була така дурна і дозволила себе обікрасти! — опускає очі.

...І нараз я бачу: Реня вертається з Різдвяних вакацій до Інституту. Висідає на Головному Двірці у Львові, мусить чекати кілька годин на поїзд до Перемишля. Несе важку-преважку валізу. У цій валізі все її добро: і білизна, і черевики, і теплий одяг. І на добавок — гроші. Замість посилати місячну оплату за гімназію поштою, батьки дали їй готівку, щоб заплатила.

— Сіла я на лавці в почекальні, — розказує Реня, — дивлюся на годинник і страшенно нудую. А тут раптом блиснула думка: а що, коли б я так оглянула місто? Я ж ще досі не бачила Львова! Часу маю ще яких три години. Тільки що зробити з цією переважною валізкою? — “Можна її дати на переховання, — подумала, — але за це треба заплатити”. А тут коло мене сидить жінка. Вся в чорному, обличчя в неї таке поважне, шляхетне. “Це якась достойна пані — вирішила я, — та й питаю: — Пробачте, а коли відходить ваш поїзд?”

— О, аж підвечір! — відповіла дама в чорному. — А чому питаєте, панночко?

— Бо якщо ви мусите так довго чекати, може б були ласкаві припилнувати мою валізу, — кажу, а я скочу на годинку до міста?

— Дуже радо, — сказала пані зі шляхетним обличчям, — дуже радо, моя дитино!

Я подякувала і побігла на вулицю. Проїшлася

по Львові, за яких півтори години приходжу на двірець, шукаю пані в чорному. А її нема! Шукаю шукаю — і врешті заплакала-заридала: зрозуміла, що мене обікрали!

— Хтось із пасажирів покликав поліціянта. Прийшов поліціант, надутий, безсердечний. Розпитав, що сталося. Списав довжелезного протокола. Та ще й покепкував, як “вчена гімназистка” могла бути такою глупою і довірити злодійці свої речі.

— Звідкіля я могла підозрівати, що вона мене так обмане?

— Панночка, хоч вчиться в гімназії, ще дуже зелена, — сказав поліціант. — Хай це буде научка на ціле життя! Бо тут, у Львові, таких злодійок чимало, і вони тільки чекають на наївних з провінції.

Плачучи з кривди й жалю, я ледве доїхала до Інституту. Вже не брала, як звичайно, фіякра від двірця, прийшла пішки, бо всі гроші залишилися у валізі. Сіла на ліжку і далі плачу. — Що мені тепер робити? — журюся. — Нема чим заплатити на місяць навчання. Нема в що переодягтися. У спальні холодно, а мій светер пропав з валізою. А кругом товаришки, не знаючи про моє горе, радіють, розказують про свої враження зі Свят. Як їм було весело, які торти заїдали! Попривозили чимало тортів зі собою, частуються, бенкетують. А я тільки ковтаю сльози...

Аж тут надійшла Геня С. Питає, що сталося. Розказую їй, а вона зразу з плечей светер на мої плечі: — Я маю другий! — І бігом до свого паравану, приносить різні солодоші. — Посмакуй!

Трішки відлягло від серця, але журба далі: як мені бути без білизни, одежі? Не напишу ж до батьків, щоб усе нове мені купили. Щоб умерла, не напишу!

— Знаєш що? — радить Геня. — Піди до пані директорки. Вона позичить тобі грошей на оплату школи, а ти заробиш собі корепетиціями і віддаси.

Це була найкраща рада, яку я могла одержати. Директорка вислухала мене зі співчуттям і зовсім не сварила, що я така необережна. Відтак сказала: — Добре складається, бо якраз одні багаті люди просили мене знайти корепетиторку для їхньої доньки. З усіх предметів. Вона на рік молодша від тебе. Платять тридцять золотих місячно.

І так, зараз по Різдві, я почала вчити симпатичну, золотокоосу дівчинку. Мучилася тими лекціями, ледве співала з власною наукою, про відпочинок не було й мови. Але до кінця шкільного року заробила стільки, що покрила всі втрати Уся моя гардероба, включно з валізкою були новенькі! Навіть на люксус вистачило грошей — замість бавовняних панчіх купила собі шовкові!

Тільки писати листи додому було мені трудно, бо я не хотіла признатися в тому, що трапилося. А листи мусіла писати бадьорі, мов би все було якнайкраще. Мій секрет виявився щойно тоді, коли я приїхала до батьків на літні вакації. Батько тільки глянув на нову валізу і спитав: — Що це за зміна?

Я пояснила. Все ще боялася батьківського гніву. А він тільки сказав: — Так воно і повинно бути, — хто сам собі пошкодить, мусить це napravити.

— Чи не суворий був твій батько, Реню?

— Якщо й був, то це вийшло мені на користь, — відказує дівча. — Коли б мені все дозволяли і все давали задармо, — я б пізніше не дала собі в житті ради. Я була б кволою, безпомічною, безпорадною. А на мене ж і на нас усіх чекало те, про що ми тоді не знали: війна. Щоб її пережити, треба було бути загартованим.

— Так, Реню, треба було...

ВЕЛИКЕ ПРАННЯ

Раз на місяць Реня збирає брудну білизну і постіль, зав'язує у простирало і воліче те все сходами до пральні.

Інститутська пральна у підвалі, її вікна виходять у сад. Це два просторі приміщення з цементовими підлогами. Просякнуті вони специфічним запахом вугілля і мила.

У яснішому, привітнішому приміщенні прасують пралі. Там же інститутки здають білизну до прання. Це відбувається в понеділок, після вечері. За столом сидить “пані від б'юлок” — та сама товстюха, яка дижує в їдальні при кошах з печивом. Тепер у неї інша роля: вона рахує штуки принесеної білизни і записує у книзі. Робить це поволі, щоб не помилитися. Інститутки стоять у черзі, але і їм теж не спішно. Одні розважаються розмовою, “куйони” приносять зі собою книжки і бурмочуть латинські слова.

Кожна штука білизни мусить бути позначена числом інститутки, щоб не вийшло замішання. Воно, проте, інколи трапляється, і хтось замість своєї одержує чийсь пошивку. Починається шукання. Реня має легке число — 55. Мама вигаптувала його червоною ниткою.

Товстюха рахує: два простирала, дві пошивки на подушку, три пошивки на яськи. “Яськом” зветься мала подушечка, яку підкладають під голову, на ній вигідно спиться. А Реня дивиться, як праля Нас-

тунька підбирає білизну і заносить її до другої кімнати, де перуть.

Настунька гарна, ввічлива сільська дівчина з синіми очима. Очі завжди всміхнені, хоч робота її нелегка. Прийшла на службу до Інституту з якогось малоземельного господарства, з Коровник, коло Перемишля. Працює з другою пралею, літньою вже жінкою. Сумно йти на службу до міста, але бідні пралі вдоволені, що дістали роботу у своїх, не в чужих. До того ж в Інституті дають їсти ті самі харчі, що й панночкам. А це багато значить! На деяких службах дають тільки картоплю, кашу, зупу, а тут щоденно м'ясо! І ніхто не підганяє. А головне — в неділю зовсім нічого не треба робити. Йдуть собі пралі до церкви, а по обіді навіть рідне село можна відвідати. І в суботу теж легкий день — не перуть уже і не прасують, тільки підпалюють вогонь під кітлами, щоб була гаряча вода для ужитку панночок. Бо в суботу інститутки самі перуть всякі дрібнички, хусточки, комірці тощо.

Праля Настунька за кілька років праці в Інституті наскладала собі грошенят на посаг. Вернеться до свого села, вийде заміж і ціле життя буде розказувати, як вона колись “була в Інституті” і прала “машинкою”.

“Машинкою” зветься груба дошка з рівчаками, на якій намилюють, а відтак труть і жмакають білизну. Від такого прання, безперечно, болять руки. Це міський спосіб. На селі Настунька все ще пере на ріці праником. І мила на селі вживається мало, бо воно дороге. А в Інституті мила ніхто не жаліє. Там завжди є великі, жовті кусні “шіхтів”, на яких виритий візерунок оленя. Це, мабуть, має означати, що мило “Шіхт” пере так скоро, як біжить олень. Та це тільки рекляма, і тому руки праль набрякли, позбавлені природного кольору, “спрані”.

Реня дивиться зі співчуттям на ті бідні руки. — Болять? — питає Настуньку. — Та трохи, — всміхається дівчина, — але до всього звикнеш. — “Бідолашні сільські дівчата, — думає Реня, — до всього мусять звикати. Там, на селі, до зимної води на ріці, тут у місті — до гострого милення...”

Старша праля, яку Настунька називає “дядино”, ніколи не всміхається. Вона пішла на службу на старші роки, бо дошкуляв їй до живого зять. Тут, хоч і тяжко працює, має спокій. Проте, їй прикро, що вона вже не господиня, що не в своїй хаті. І сили вже бракує...

Реня дивиться, як “пані від булок” незугарним письмом записує речі. Об віконце вітер вдаряє гілкою. Це — осінь. “Що тепер робить мама? — думає Реня. — Певно приготується до лекцій. Кожного вечора сидить при нафтовій лампі, виправляє задачі школяриків, плянує навчальний матеріал. А татко, керівник школи, полагоджує урядові листи”. Рені трохи тужно за хатою, за селом. “Чи вже викопали і звезли бараболю?” — думає.

— У п’ятницю після вечері прийдете відбрати білизну, — будить її із задуми голос товстюхи. На великих столах лежатиме чиста, гарно випрасувана, поскладана “в кістку” білизна. Товстюха ще раз перечесть і викреслить з книжки. До наступного місяця.

А в суботу вранці Реня прийде прати свої — як кажуть в Інституті — “фінтифлюшки”. Можна прати у бляшаних коритах, але в мидниці вигідніше. Позичить у Настуньки мила і буде чекати, щоб нагрілася вода у великому кітлі. Та чомусь в суботу вугілля горить дуже мляво. Чадіє, коптить, а вода ледве-ледве тепла. — “Чи котел з водою теж хоче в суботу відпочити?” — думає Реня. Навіть Настунька

дивується: — Агі, цілий тиждень горить, як має бути, а нині знатурився!

Випрані дрібнички сохнуть на подвір'ї на шнурі. По полудні треба знову чекати в черзі за залізком. Залізко важке. Настунька насипає туди деревного вугілля і вимахує залізком, щоб розжеврилось. Таким залізком треба вміти прасувати. Щоб не було загаряче, бо зразу знищить матеріал! Не одній інститутці доводиться така жовта пляма, якої не усунеш! Треба теж пильно вважати, щоб на дні залізка не назбиралося попелу. А то посунеш необережно, попіл висипеться, а враз з ним — вискочить жаринка, яка зразу випалить дірку! А коли залізко зазимне, то й прасування нікудишне — прасуєш, прасуєш, а блюзка, мовби її витягнули псові з горла.

Реня тихцем подивляє Настуньку. О, Настунька вміє прасувати! І як вона зручно вимахує залізком, щоб розігріти!

У пральні є ще найновіший здобуток техніки — електричне залізко. Але його нізащо в світі не дадуть інституткам до рук. Навіть тим, які “сідають до матури”! Бо це залізко часто псується.

Електричним залізком не прасують звичайних речей, тобто білизну інституток. Ним прасують тільки дорогі вишивані рушники та престольні накривала з каплиці. І білизну пані директорки. Це, так би мовити, “залізко від паради”.

Ані Реня, ані Настунька не уявляють собі, що за якийсь час будуть б ужитку автоматичні пральні машини, а електричне залізко стане в Рениних руках річчю щоденного вжитку. “Машинка” до прання і залізко на вугілля стануть в американському місті музейними експонатами.

— Що це так гуде? — перебиває мої думки Реня.

— Це автоматична пралька в пивниці, — відказую. — Я нині перу білизну.

Реня вибухає сміхом: — Як же ти переш, коли сидиш при писальній машинці? Правда, це інші часи. Автомат випере, виполоче та ще й висушить білизну. Легке тепер прання.

Дивиться у вікно. Там осінь. Вітер лопоче гілкою об шибу.

— Цікаво, що сталося з Настунькою? — каже тихо.

ІДЕ ЗВІЗДА ЧУДНА

Вже ніяк не вийде. Вже те високе “Над вертепом сія-е-є”, дзвінкі, зухвалі, горішні тони першого сопрана, не хочуть звучати. Пробувала вдарити в тон, загачити його, витягнути понад зізду, та він не відзивається. Замок, зник, пропав. Замість високої “гори” — тягнеться не то мецо-сопрановий, не то альтовий голос. Він ніби чимсь приспаний, приглушений. Чим? Чи тим, що вже Ренина молодість відійшла?

Цілий мій світ розспівався чудною зіздою. Не диво, бо Різдяні свята. І ще тому, що на місто насипалося стільки білої романтики, що місто зовсім не виглядає як місто, і дуже легко уявити собі, що вдома. Коли вулиця засипана по коліна снігом, у який не відважиться запхати носа ніяке авто, коли білі хребти снігових кучугурів заглядають у вікно, тоді кудись запроторюється реальність. І тоді приходить до мене в гості Реня. Дівчина пишається тим, що вона перемиська інститутка. І це власне увесь час виспівує коляду про чудну зізду, що йде з востока на полудне і над вертепом сія-е-є. І витягує тим своїм пшеничним сопраном високу “гору”, свою пописову партію в хорі.

Вона робить це навмисне, бо знає, що це моя улюблена колядка. Тільки я вже тепер не витягну до тої висоти, як вона. Трудно. Тих “трудно” накопичується щораз більше і, мабуть, тому я мушу про них безнастанно думати, і, мабуть, тому мушу їх записувати. Бо коли Реня вже не прийде, зникне ще один тон із колишнього зоряного світу...

Стою тепер якраз на Татарській вулиці у Перемишлі — хто і чому назвав її "Татарською"? — стою і приглядаюся Рені, що втаскується у кручену ажуррами інститутську браму. Кажу "втаскується", бо Реня волоче величезну, набухкотілу валізу. Валіза важить стільки само, що й Реня, бо дівчинище невідомо по яке лихо поволікло на свята свої книжки, всю свою гардеробу і ще там Бог його знає що. Всі три пари фільдекосових панчіх, зелену нічну сорочку в рожеві квіточки, синій светер з "рижками", попереклала їх "Божественною комедією" Данте, а мама зверху приложила це все яблуками, медівником і рештками тортів. Ще щось калатає у валізі — ага! Реня привезла волоські горіхи з ялинки.

Інститутська брама, завжди замкнена на ключ, сьогодні відкрита. Можна було б, на добру долю, поставити скоренько валізу в спальні і вискочити на місто, на Францішканську. Можна б, якби не страшно, що запримітять. А запримітять напевно. І тоді цілий місяць не пустять від другої до третьої в понеділок до міста.

Реня влазить у браму з дуже вдоволеною міною.

— Що тебе так захопило? — питаю.

— Я їхала зі станції фіякром! — відказує голосом марнотравної графині.

Розумію. Я сама з найбільшою охотою поїхала б фіякром. Отак стати ногою на вигідно-низький металевий ступінь. Сісти, розгорнутися на цератовому покритті сидження. Сперти плечі на чорну, ховзьку спинку. І не втратити ані хвилиночки, ані секундочки з того незрівнянного чалапання коней по вулиці. Зокрема там, де вулиця гладка, на Францішканській. Там коні не біжать, а пливуть, як лебеді. А вже там, де вулиця вимощена "котячими лобами", їдеться

інакше. Там вже трясє, хоч фіякр на ресорах. А в загальному — їхати фіякром — це так наче з малої гімназистки вмиє стати поважною дамою.

Пишаю Реню, чи їй не шкода, що зимові свята ще не закінчилися, а вона вже мусіла приїхати до Інституту. Власне, за кілька днів Йордан. Та вона дивиться на мене своїми розмріяними і збиточними оченятами й без надуми відказує: — Я дуже люблю Щедрий Вечір і Йордан в Інституті!

Реню, алеж ти змінилася! Пригадуєш, що ти сказала мамі, коли вона привезла тебе до Інституту? “Це ж, — сказала ти, — кримінал!” Хто заявляв, що тут, за крученою, замкнутою брамою не видержить? Хто протестував проти дзвінків, які будили вранці, які наказували йти на снідання, до кляси, на обід, на прохід і хто бурмосився, як розсерджена курка проти “пань”, тобто виховниць?

Реня не слухає мене. Совгає валізище коридором. Гранатовий гімназійний плащ мотається по снігівцях. Вона дуже радо б його скоротила, та мама не дозволяє: “Буде зимно в ноги!”

Беретка з відзнакою гімназії “нового типу” зачепилася по-заводіяцьки за вухо. З-під неї висмикуються колосяні патлики, які Реня зачучерявила кусками газетного паперу. Цей спосіб кучерявлення волосся — очевидно на ніч — зветься “робити папільоти”. Реня виглядає прекомічно, коли йде спати з головою, на якій повно газетного паперу.

Реня тягне валізище і щось муркоче. Ага, чую — підспівує стиха. Ніщо інше, як знов ту свою “звізду чудну” з тою високою “горою”. Хто до кого причепився? Мелодія до неї чи вона до мелодії?

На плятформі сходів Реня стає. Не можна пройти попри статую Божої Матері, щоб тричі не пере-

хреститися. Реня має велику віру в Божу Матір, а грайливе, дрібне світелко лямпадки означає для неї опіку і захист.

Ну, нарешті вже дошлапала до своєї спальні на другому поверсі. Зараз почне витягати з валізи і ту “Божественну комедію”, яку читала під час зимових вакацій, і ті торти, що мама запакувала...

Я не знаю, де поділися тих кілька днів, але чую, що сьогодні вже Щедрий Вечір. Поправді — це невелика штука відгадати, бо нині не було дзвінка на снідання. Всі інститутки відразу пішли до кляс. Снідання нині нема. Хібащо хтось хворий або має звичку мліти, тоді таки піде випити чай. На одному столі стоїть збанок з чаєм і булки. Кави сьогодні не варили, бо каву п’ють в Інституті тільки з молоком, а на Щедрий Вечір не вільно їсти набілу. Строгий піст.

Реня тицяє у те, що я написала про піст. — Чи ті молоді люди, які колись читатимуть твої розповіді про “далекий світ”, знатимуть, що таке “строгий піст”?

— Сумніваюся, Реню. Вже й тепер, коли я про це пишу, строгого посту, в такому значенні, як колись, немає. Його скасували.

— Чому? — дивиться мені у вічі Реня.

Не знаю, що їй відповісти. Плутаюсь, пояснюю, що тепер... ну... інші часи... що хочуть облегшити людям життя.

— І облегшили? — в очах дівчинки ледве помітна нашішка. — Ось мої товаришки і я постили і, Богу дякувати, вирости здорові і не такі то вже слабодухи. Крім того, мені здається, що у Святому Письмі теж щось говорить про піст, молитву і милостиню. Та це не моя ділянка. Я тільки знаю.

що ці, добровільні зрештою, пости дещо нас загартували і ні в якому разі не пошкодили.

Відвертаю голову вбік, щоб не бачити докірливого погляду ясних очей. Моя Реня, мабуть, має тихий жаль до нових часів, у яких в ім'я лібералізму дозволяється все, дарма, чи воно добре, чи ні. І водночас приходиться мені інша думка, зовсім невесела.

— Реню, я взагалі не знаю, чи ті, які виростають на чужині, захочуть читати книжку про давні часи українською мовою.

— Так навіщо ти пишеш? — чую придавлений жалем Ренин голос.

— Мүшу писати, дівчинко. Може бодай одна людина прочитає і побачить у тому давньому світі самого себе...

Все ще не дивлюсь на неї, щоб не бачити смутку, та враз чую піяніссімо колядки:

*Іде зіззда чудна
З восток на полудне,
Над вертепом сіяє,
Трьом царям путь являє...*

І чую дзвінчате бриніння високого, пшеничного сопрана, чую горду "гору". Це Реня приглушує свої і мої сумніви. Це вона розкочує золоту нитку соняшного оптимізму, від якого я на мить відчахнулася. І йде, а я йду за нею. Йде коридором у тому своєму гімназійному мундурку, у тій широкій, із складками спідниці, у чорному кльотовому фартусі поверх мундурка.

— Агі, Реню, хто їх видумав, ті незграбні мундурки? Хіба якийсь вельми заскорузлий бюрократ або огірчена самотністю стара діва. Ти, Реню, вигля-

даєш у цій широкій спідниці, у цих приписових фільдекосових панчохах і в цьому фартусі, як клубок шорстких матеріалів. Але смієшся. Певно тому, що нині, на Щедрий Вечір, було тільки три години науки в гімназії, і то будь-якої! Ані професорам не хотілося викладати, ані будь-кому слухати. Нині професори взагалі не питали і не принесли своїх нотесів, у яких записують “двійки”. О одинадцятій годині перед полуднем задзвонив дзвінок, і тоді всі пішли до каплиці на Водосвяття.

Від дверей каплиці я не бачу добре, хто святить воду. Якщо високий, щуплий і чорнявий із сивиною — це отець Голинський, якого Реня любить, а якщо грубий, низький, то це отець “Булочка” (так його прозвали інститутки), з яким Реня “має на пеньку”, тобто ні вона його, ні він її недолюблиють. Але зате чую, як Реня, співаючи в хорі, тягне з усієї сили своїм голосом “явився еси днесь весення!” Голосок милий, чистий, має якусь особливу теплоту. Реня співає завзято, мабуть для того, щоб скорше скінчити і по Водосвятті побігти до їдальні на чай.

Підбігаю за нею по сходах, якими вона дріботить у своїх напушених спідницях і фартухах. Вона вже сидить на своєму місці при столі і пробує долоною печену бараболу. Так, нині піст і все, що дівчата їдять — це печена картопля з сіллю, кусок маринованого оселедця і чай.

— Смакує? — шепочу їй до вуха.

— Ще і як! — бурмотить ротик, напханий м'якушем картоплі. І облизується до маринованого оселедця: — Цимес!

Вона швиденько п'є гарячий чай, бо зараз піде із хором “з кропилом” в Інститутський сад. “Іти з кропилом”, тобто благословити свяченою водою сад, город і господарку, виглядає ось як: Попереду —

священик. За ним, як господар Інституту — директор Льоньо Бачинський. Далі квола диригентка інститутського хору пані Марія Данилевич, очі якої за темними окулярами малоццо бачать. А відтак — хор.

Реня загортає полами плаща сніг. Усі стежки ним засипані. Нікому навіть на думку не спадає промітати і відгортати сніг, як тепер у місті. Сніг на те, щоб усе виглядало біло, як у казці. Сніг на те, щоб у ньому бродити, западатися і сміятися з радості, що така пишна зима...

Хтось комусь вклоняється. Не знаю, чи це каштани з гіллям, присипаним пухом, Рені, чи вона каштанам. А коли Реня виспівує їм пре “вселенну”, сиплять їй ніжно на голову м’які пухинки...

Яблуні витягають до Рені загорнені в білі намітки руки. Вони дрімали, а тепер Реня розбудила їх співом. На вітку впала крапля свяченої води. О, яблуні зародять влітку рясно, щедро!

Куці рож виглядають так, ніби хтось понамотував на пруття жмути мережива. Рожі теж Ренині приятелі. Вони чекали, щоб вона їм заспівала на Щедрий Вечір. Навесні вони зацвітуть ще краще, як минулого року. Реню і рожі лучить таємниця. Хто це восени, коли вони цвіли останнім квіттям, приходив вечорами, нахилився, як до поцілунку, і зривав квітку, яку вночі мав зв’ялити мороз? Хто ховав цю квітку до шухляди нічного столика на випадок серенади?... Реня голосно, ясно, сердечно співає трояндам. З вдячності за осінню таємницю...

Цей білий інститутський город прекрасний, і мені на мить видається, що це якась мрія, що його ніколи не було...

Та ні! Був, бо бачу в снігу Ренині сліди! І виразно чую бадьорий, щирий голосок, який бринить в інститутському саду.

Обійшовши його, вони повертають під гімназійний будинок. Священик обтрушує сніг з черевиків, а дівчата розспівалися і ще їм не хочеться кінчати. І пливе той спів, як молодеча радість, роздзвонює у білому, зачарованому саду, пливе вгору під копули інститутської каплиці.

Реня повертає до мене зарум'янене від холоду личко: — А не забудь прийти увечері! Послухаєш, як ми по вечері будемо щедрувати у їдальні.

— Обов'язково прийду.

Так, прийду, хоч і не витягну вже тієї "гори", якою колись Реня раділа і пишалася...

“ЧЕРВОНИЙ СТІЛ”

— Кому прийшла фантазія помалювати його якраз на цей колір? — дивується Реня.

— Хіба колір відіграє ролю? — відповідаю.

— У тих часах відігравав, — відказує. — Білі стіни, білі паравани в спальнях. Дубові столи, такі ж лавки в їдальні. Брунатні підлоги. А тут — ні сіло, ні впало — довжелезний червоною фарбою помальований стіл! І так назвали цю довгу, темну кімнату.

— Ми вже гадували про неї, про кімнату “червоного стола”, Реню.

— Я про неї часто думаю, — відказує Реня. Підсуває мені календар. Бачу: 31 жовтня. — Нині увечері якраз...

— Пст! — кладе пальця на устах. — Ходи за мною!

...Тихо відчиняємо двері. Над довжезним столом світять жарівки. Звичайно у вечірній порі тут нікого нема, а тепер метушаться гімназистки зі старших клас. Вішають на стіні тризуб і український прапор. Прибирають гілками червоної калини. На обличчях урочисте скупчення.

По вечері під проводом найстарших учениць збереться тут цілий Інститут. Точніше тільки дівчата, бо і директорка і всі пані будуть вдавати, що нічого про це не знають. Мусять вдавати, бо святкування Першого Листопада заборонене польською владою. Розумієш? Коли б, не дай Боже, це викрилося, тоді ніхто не може потягнути до відповідальности

Управу Інституту. Тоді скажуть, що дівчата самі щось там зробили. Можна буде крутити. Але, — Реня підносить гордо голівку, — за увесь час існування Інституту ніколи не трапилося донощика, який зрадив би наші таємні святкування!

Чую, як її дрібне тіло схвильовано тремтить.

— Що з тобою, Реню?

— Це так завжди, коли надходить день Першого Листопада, — шепче. — Коли за вікнами спадають з дерев останні жовті, багряні листки. Коли вітер приносить зі Львова пісню Червоної Калини. Коли пізня осінь пахне подихом відродження — волі. Тоді з'являються вони — лицарі Червоної Калини. Молоді, мужні бадьорі. Відважні і веселі. Це ж вони піднесли наш прапор над городом Лева, і він такий ясний, що уся країна ожила, відновилася. Я не можу не хвилюватися! У моїх жилах пульсує та сама бунтарська кров, що і в їхніх, те саме бажання волі! Мені прикро, що вони могли боротися, а я, мала гімназистка, нічого тепер вдіяти не можу. Я тільки мовчки, бо мені бракує слів, захоплююся ними і дякую долі, що у нас були вояки, такі, як вони!

Підносить голівку. — Ну, хай не всі можуть бути борцями-героями. Та бодай ми їх не забуваємо. Шануємо їх, згадуємо, вчимося, як любити рідне. Від них — від наших Лицарів Червоної Калини.

— Дивись! — шепоче. — Я бачу, як кімната наповнюється вщерть дівчатами в гранатових мундурках. Чую, як вони співають. Тихо, але впевнено. Дивлюся в їхні очі. Вони вірять у те, що промовляють уста: "А ми тую Червону Калину підіймемо..."

Я знаю: вони виростуть, підуть у світи і понесуть зі собою ці листопадові думки. І передадуть їх своїм дітям. Хочу вірити, що хтось таки підійме Червону Калину...

— Ми ще сюди повернемося, — шепоче Реня. Підходить до вікна. Я бачу, як Княжий Город миготить світлами. Не сплять наші люди! Не сміють заснути в неволі! Листопадовий вітер не дозволить... І на душі стає легше...

**
*

— Нині 22-го січня, Свято Державности! — чую Ренин голос. — Ми його гідно вшануємо. Це не спомин пройдешнього, це пригадка, що мусимо здобути державність. Хіба ж ми гірші від інших народів?

— Пізнання історії визвольних змагань зроджувало національну свідомість, — чую тихий Ренин голос. — Скріплювало любов до рідного. Вчило жертовности.

...Хтось невидимий перегортає кілька сторінок календаря. Дивлюся: нині річниця бою під Крутами. За існуючим в Інституті звичаєм у цей день нічого в кухні не варять. Це день добровільної голодівки дівчат. Усі гроші, призначені в цей день на харчі, віддають на допомогу політичним в'язням. Це, кажуть, не така то мала сума.

Інститутки ходять увесь день прибіблі, але з особливою достойністю, яку викликає самопосвята. Цей день довжиться, але дівчата вдають, що голод їм не дошкуляє. Інститутські пані неспокійно слідкують за ними, зокрема за наймолодшими, яким дається право пити чай і їсти хліб, коли захочуть. Але, на диво, — і наймолодші вперто відмовляються від цього. Щойно коли якісь анемічні дівчатка виявляють ознаки омління, пані примушують їх іти до їдальні на чай. Дівчатка трохи не плачуть: "Ми зовсім не голодні, прошу пані! Ми ж завжди такі біблі, ми ніколи не маємо рум'янців!" Вони соромляться, щоб інші не вважали їх слабодухами.

Так, ця добровільна голодівка “для політичних в’язнів”, які часто на знак протесту теж відбувають у тюрмах голодівки, є справою честі! Честь ціниться високо, і тому ніхто не їсть крадькома. У роковини бою під Крутами найстрогіший піст, як у Велику П’ятницю.

Увечері знову збираються на “червоному столі” — ослаблені, вичерпані, але з почуттям виконаного обов’язку. Вони ж солідаризувалися з політичними в’язнями — борцями за волю. І може тому доповідь про бій під Крутами і пісні звучать справді переконливо. Це не шаблон і не стандарт — це дівчата з княжого Перемишля перекликаються із героїчною молоддю з Києва...

**
*

Вказівки годинника на вежі наближаються до дванадцятої півночі. Світла в Інституті давно погашені. Здається, всі вже заснули у цю холодну, лютийову ніч.

Ні, не всі. У наріжній кімнаті на другому поверсі за щільно заслоненими вікнами заблিমали бліді вогники свічок. До невеликої кімнати сходяться інститутки. Тільки з найвищих кляс. Коли б’є дванадцять, всі стають на струнко. У мовчанці чути тільки металеві удари годинника на вежі. Тільки свічки кидають довгі тіні на стіни.

Відтак: — Сьогодні вночі, у тисяча дев’ятсот двадцять четвертому році згинула в польській тюрмі Героїня Визвольних Змагань Ольга Левицька-Басараб. Вона була колись інституткою. Вона жила в цій кімнаті!

Усі очі спрямовуються на двері. Здається, двері нечутно відкрилися, і в них стала тінь. Ольга Басараб прийшла до них...

Дівочий голос розкажує про її життя, працю, змагання. Несеться пісня:

*Ви жертвою в бою нерівнім лягли
З любови до свого народу,
За нього віддали ви все, що могли,
Життя своє, честь і свободу...*

Пісня пливе дуже тихо, щоб не почули на вулиці. Там же може стояти “шпіцель”. А все таки ця тиха пісня справляє потрясаюче враження. Чи тому, що це вже пізня пора? Чи тому, що відчувається присутність тієї, пам’ять якої вшановують?

Вогники свічок тремтять, тіні на стінках набирають фантастичних зарисів. Всі думки сплітаються в одне: Ольгу закатували, але вона не вмерла! Вона тут, вона ходить щовечора коридорами туди, де її матуральне табльо з датою 1909 року. На знімці у неї задумані очі, а на ніжному личку рішучість. “Як довго житимуть дівчата, які люблять Україну, я не вмерла”, — шепоче тінь...

**

Прийшла війна. Дівчата, що виростили з тінню геройської інститутки, пішли її слідами. Пішла разом з чоловіком боротися з окупантами весела Ліда. Чоловіка забили, а її запроторили на довгі роки у Сибір. Втратила там здоров’я, ще Божа ласка, що повернулася живою.

Настраждалася довгі роки у тюрмах ніжна, лірична Геня, вояк УПА. Трагічно простелилася її життєва стежка... Віддала життя у бою Марійка. Не перелічиш їх усіх, а доля деяких і невідома.

— Ті, що там виховувалися, ніколи не зрадили рідного! — чує голос. Одні змогли вчинити для справи більше, інші менше, та всі вони понесли у життя вірність і любов до Батьківщини.

МАТУРА

По обіді “пані зі шпиталика” звертається до директорки:

— Реню треба взяти на пару тижнів до шпиталу.

— А що їй сталося? — занепокоєно підсуває окуляри на чоло сивоволоса директорка.

— Вона дуже анемічна, — пояснює “пані зі шпиталика”. — Кожної весни вона ослаблена, а цього року найгірше. А чейже за кілька тижнів вона мусить здавати матуру!

Директорка дає свою згоду. Вона, зрештою, має сантимент до цієї тихої, ніжної дівчини. Якесь особливе довір'я. За всі ці роки Реня не була ані разу “на чорній каві”. “Чорною кавою” називається сувора кара за порушення інститутських правил. Реня звичайно задумана, хоч і бувають в неї моменти веселости. До того ж директорка знає, що Реня дуже любить спокій.

— Так, — каже, — в шпиталику буде їй краще вчитися.

Шпиталиком звуться дві кімнатки за інститутською їдальнею. У першій приміщується щось ніби амбулаторія, туди заходять дівчата, коли вріжуть палець, на перев'язку або по аспірину, коли болить голова. У другій стоять ліжка. Коли лютує грипа, усі вони зайняті. Це переважно зимою. Часами лежать пацієнтки, в яких болить шлунок. Їноколи справді болить, але бувають випадки, коли... ну, ви розумієте? Приходять, наприклад, іспити, а хтось до

них не приготований. Тоді стає “хворим” і йде до шпиталика. Та це буває рідко.

В половині травня шпиталик порожній. Кому хочеться хворіти, коли надворі так тепло, ясно, коли цвітуть каштани, бұзок і повно всяких квітів?

Тільки Реня недомагає. Вона, як каже “пані зі шпиталика”, веснувата. Тобто анемія набирає в неї тоді дошкульної форми. Реня зовсім втратила апетит, не має сили.

Реня вдячна Комарницькій — так зветься пані, яка піклується хворими. Вона вже справді ледве ходить. Окрім ослаблення, її мучить безсоння. У спальні товаришки “кують” ночами до матури, не дають спати. Вони, очевидно, теж втомлені, але витриваліші. А в Рені — слабе здоров'я, вона вичерпана.

...Коло Рениного ліжка в шпиталику повно книжок, записок. Вона вчиться цілими днями. В тиші, коли ніхто не перешкоджає, вчитися легше. І заснути теж легше.

Окрім того в шпиталику дають щось, що Реня дуже любить: каву, яку п'ють пані. Це справжня, завжди свіжозапарена, пахуча кава. Інститутки ж п'ють незмінно намістку кави з цикорією, яка і здорова і дешева. Ця міцна, справжня кава з булкою і маслом підкріплює Реню, апетит якої, зрештою, не поправляється і на шпитальному харчі.

Кожного дня по сніданку директорка відвідує хворих. Тепер Реня сама-самісінька. Директорка вітається з нею, розпитує, як вона себе почуває, а відтак її зір зупиняється на безладній горі книжок і зошитів, які порозкидані кругом ліжка.

— Бійся Бога, Реню! — каже директорка. — Я знаю, що ти ослабла, але не до такої міри, щоб не навести тут порядку! Реню, — директорка складає руки, — ти ж за кілька тижнів станеш зрілою людиною! Яка ж з тебе буде господиня, коли у тебе тепер такий балаган?

Бліде личко червоніє по вуха. — Я поправлюся, — шепоче. Вона розуміє, що директорка має рацію. Хвора чи не хвора, але порядок повинен бути!

По полудні прибігають у відвідини товаришки. Розказують, що діється в Інституті, як вони вчаться і як бояться матури.

— Е, що тобі, — кажуть, — тобі матура не страшна. Ти мусиш здати, бо ти форцуг.

Реня усі роки мала дуже добрі оцінки, але матура є матурою. Здати, то певно здасть, але йдеться про те, щоб “не загнудася”. Від неї ж будуть вимагати більше, як від пересічних учениць. До того ж при матурі завжди є представник зі Шкільної Кураторії. Поляк. А що коли він поставить таке питання, на яке вона не зможе відповісти?

Крім того, Реня знає гімназійні звичаї: при матурі професори люблять пописуватися високим рівнем свого навчання. Вибирають для цього найкращих учнів і задають їм трудні питання. Такий вибраний не сміє “загнутися”, бо наробив би сорому вчителєві і школі. Ну, й собі теж.

Тому Реня старається відгадати, яке питання вона дістане. Доктор Ершіна, вчитель польської літератури, напевно захоче пописатися перед представником з Кураторії, що він вчив більше, як у шкільній програмі. Він, думає Реня, дуже любить сучасних поетів. Вона вивчає з антології сучасної поезії вірші напам'ять.

Пані “Туся”, викладачка німецької мови, сама панічно боїться матури. Боїться за своїх учениць до такої міри, що у великому секреті каже кожній задалегідь, що їй буде питати. А тих, які у німецькій мові слабкі, просить здавати... латину. Латину вчить сам директор гімназії проф. Степан Бобеляк. Він добрий, він ще нікого не “спалив” при матурі. Реня знає, що пані Туся буде питати її з “Фавста”.

Іспиту з української літератури нема чого боятися. Реня інтуїтивно відчуває, що дістане питання про творчість Михайла Коцюбинського.

Ще історія — і вже все. Першуні — “форцуги” здають тільки чотири предмети. Ті, які мали достаточні оцінки, мусять здавати всі. Рені жаль тих товаришок, та що зробити?

Надворі весна, усе кругом таке зелене, квітуче, прекрасне, та на нього нема часу дивитися.

— А що найкращу, бо останню весну в Інституті ми мало що бачили, — чую Ренин голос. — Хіба тільки моментами через вікно. Мої товаришки вчилися днями й ночами то в класах, то в спальнях, то навіть — щоб втекти від гамору — на горищі! Ночами, коли вже морив сон, пили гарячий чай і вчилися далі. А я намагалася зібрати сили до матури в отому шпиталику.

Ніч перед матурою я дуже хвилювалася. Заснула пізно, пробудилася о третій ранку. Ще й сонце не сходило. Засвітила світло, і знов читаю сучасних поетів. Та де там читаю! Вже знаю всю збірку напам'ять!

Встала о шостій, вдягнула парадний мундурок — блузка була з гранатового шовку. Білий комірець під шиєю. — “Це я вдягаю його востаннє”, — подумала. Нагло став він мені якийсь милий, близький. Зовсім не такий, як усі ті роки, коли я хотіла його якнайскоріше позбутися!

Усі ще, мабуть, спали, а я пішла до Катедри. Там о шостій відправляли ранню Службу Божу. Молилася до Божої Матері: “Допоможи мені, Пречиста, добре здати цей іспит! Якщо так станеться — це буде Твоя ласка і Твоя заслуга.”

Вже спокійна повернулася до Інституту. І як принесли мені пахучу, знамениту каву, подумала:

“Це теж востаннє її п’ю. Будуть напевно різні в житті, але такої як ця — вже ні.”

Мелянхолійно всміхається. — Матуру здавали поазбучно. Я мала бути сімнадцятою з черги. В останній хвилині помінялася з товаришкою, щоб здавати тринадцятою.

— Чому, Реню?

— Інститутки боялися тринадцятки — фатального числа. Товаришка, яка на списку тринадцятою, була слаба в науці. Боялася, що її сплять. Тож я пішла на її місце.

— Не боялася?

— Певно, що боялася, але мені було легше бути тринадцятою, як їй!

...Враз я бачу конференційну залу, в якій складають іспит. Стіл накритий, як велить звичай, зеленим сукном. На ньому квіти. Святочно вдягнені вчительки, вчителі. Бачу гладко зачесану, сивіючу голову директора Бобеляка, званого “*civis bonus*”. Бачу його завжди бездоганно-елегантний темний гарнітур, білу хусточку в бічній кишені маринарки. Чую притаманний йому запах доброї кольонської води.

Бачу улюблену Ренею Марію Гривнакову в довгій, темній сукні, з лисом на плечах. Сині, виразисті очі, попляєте волосся. Професор Гривнакова — завжди елегантна. У синіх очах завжди тінь смутку.

Бачу в гранатовій сукні вчительку німецької мови, Марту Гарматій, яку звать “Түся”. Волосся, як завжди, зав’язане у старомодний “кок”, на обличчі гарячкові рум’янці. Як завжди, “Түся” хвилюється, хоч лише кілька найсильніших у німецькій мові абітурієнток вибрали німецьке, як матуральний предмет...

Бачу мармурово бліде і мармурово спокійне обличчя вчителя польської мови Єршіни. Він справді

знавець світової і польської літератури. Феноменальна пам'ять, колосальне знання. Не шовініст. Завжди джентлмен.

Бачу вчителя хемії і фізики, професора Остапа Хичія. Невисокий, з неслухняним волоссям над бистрими, ясними очима. Він викладав не, завжди зрозумілі фізичні закони, казав нам робити складні хемічні досліди, але його серце було завжди в театрі, який він безумно любив... І він був завжди несміливий, коли йому приходилося розмовляти зі старшими ученицями.

Я бачу їх усіх, цілий учительський збір. Крім названих, дзвенять їхні прізвища, видніють їхні постаті. Я не можу їх далі перечислювати, бо Реню вже покликали до іспиту. З польської літератури. Ось вона зараз почне цитувати вірші, які вивчала досвітком...

Та ні! Вона дістає питання про... "Божественну комедію" Данте!

Ось і феноменальна пам'ять Єршіни! Пригадав собі, що кілька років тому Реня з власної волі прочитала "Божественну комедію" і зробила доповідь для цілої кляси.

— Реню, ти ще щось пам'ятаєш? — питаю за-
тривожена.

— У мене теж добра пам'ять, — підсміхається дівчина. — Чи я тобі не казала, що при maturі деякі професори хотіли пописатися своїми учнями?

Далі я вже за Реню не боюся. Чую, як вона гладко "чеше" німецькою мовою тему з Фавста, як аналізує три періоди творчості Коцюбинського, як з'ясовує проблеми сучасної історії...

На велике здивування спостерігаю, що Реня зовсім не хвилюється. Говорить спокійно, чітко, впевнено. Ніхто їй не перебиває додатковими пи-

таннями. Навіть інспектор зі Шкільної Кураторії прислухається вдоволено, зацікавлено.

Мене огортає якийсь незнане почування. Стає якось дивно-тоскно. Не розумію, що зі мною діється. Ще раз обкидаю поглядом зелене сукно, скупчені обличчя вчителів, а відтак довго-довго дивлюся в сад, де цвітуть рожі. Які вони пишні цього року! Які вони прегарні!

Я так задивилася на них, що трохи на прогавила найважливішого моменту: директор Бобеляк, наш “цівіс бонус”, урочисто подає Рені руку, гратулює. Він говорить до неї через “пані”!

Раз, тільки один раз за всі роки, директор гімназії так подає учениці руку — тоді, коли вона склала іспит зрілості! Це символічний жест, його пам’ятається ціле життя! За ним всі вчителі потискають дрібну, дівочу руку...

Реня виходить у коридор. Там повно гімназисток. І молодших, які прийшли подивитися, як здають матуру, і ровесниць, які чекають на свою чергу. Всі очі спрямовані на Реню.

З-поміж них протискується невеличка постать опікунки абітурієнтки пані Желехівської. Вона кожний рік глибоко переживає матуру своїх пупільок, вона чи не найбільше з усіх хвилюється. Вона так хотіла б, щоб усі здали, і часами, коли декого при матурі сплять, тоді для неї таке горе, що й не опишеш...

Реня падає в простягнуті руки опікунки і, похиливши голову на її груди, вибухає плачем. Від того сердечного, тихого ридання пані кам’яніє: — Що сталося, Реню! Адже ти... здала? Реню, на Бога, що це таке?

Пані Желехівська не може зрозуміти. Реня — форцуг, хіба ж її могли спалити?

Біля Рениної голови раптом з'являється великий букет жасміну. Його тримає товаришка Геня Скаб. Жасмінів в інститутському саду не вільно зривати, алеж нині матура, нині неповторний день, коли зникають всякі заборони! Ах, як п'ярко пахне жасмінове квіття!

І Геня зі своїм букетом теж німіє. Що значать ці сльози? Невже ж...

Реня підводить очі. Всміхається крізь сльози. Пригортає до грудей букет. Кажє: — Я здала матуру, добре здала, тільки мені чомусь так жалко...

А я й досі не знаю, чи це були сльози радості, чи може у цей момент Реня відчула, що вривається щось прекрасне, яке зветься безтурботними шкільними роками у рідній школі. А може відчула інтуїтивно, що на них усіх чекає? Страшна, жорстока війна, яка знищить усі надії і сподівання? Яка зруйнує все, що збудовано роботящими умами і руками у княжому Перемишлі і по всій Галичині?...

Гурт товаришок супроводить Реню. Тепер вона — вільна. Вільна від шкільних обов'язків, трудів. Від усіх приписів і правил Інституту. Тепер вона — зріла людина...

Йду за Ренею до її кімнати. Дивлюся на стоси книжок, записок. Ще вчора такі важливі — нині позбавлені всякого значення. Зовсім уже непотрібні.

— Що з цим робити? — питає Реня.

— Книжки візьми зі собою додому або продай, — дораджує Геня.

— А записки передай тим, що на наступний рік сідатимуть до матури. Побачиш, як зрадіють! Це ж улегшить їм працю!

Ані Реня, ані Геня не знають, що на наступний рік буде війна, і вже ніхто “не сідатиме” в Інституті до матури... Краще, що не знають.

Геня допомагає Рені переодягатися з мундурка у парадну голубу суконку. Поправляє Ренині кучері.

— Як ти гарно тепер виглядаєш! Що ж — абсолютка дівочої гімназії в Перемишлі! Реню, а де ж ти взяла цього пишного лиса? Та ж у ньому ти виглядаєш як справжня дама!

— Мама позичила, щоб я парадувала після матури, — всміхається дівчина.

— Йди зараз на Францішканську, — каже Геня. — Там уже чекають учні. Можеш прохажатися по корзо аж до вечора, тепер тобі вже ніхто нічого не скаже!

Уперше за всі інститутські роки Реня не потребує дозволу пані директорки, щоб вийти на місто. Може піти до кіна на фільм який захоче — “дозволений” чи “недозволений” для молоді. Може піти всюди.

— Я відвідаю моїх опікунів панство Артимовичів, — каже Реня.

— Підемо до цукорні Войтовича на морожену каву.

Реня сходить сходами. Зупиняється біля лямпадки перед Божою Матір'ю, тричі хреститься. Дивиться на блимаючий вогник, шепче коротку молитву. Дякує Божій Матері за все.

При стежці, що веде від дубових дверей до брами, цвітуть фіялкові іриси. Всміхаються до червеного сонця.

Залізна брама Інституту замикається за Ренею...

ЧАСТИНА ІІІ.

МОЛОДІСТЬ

СОВЕТИ ЙДУТЬ...

І раптом захитався, загорівся вогнем і провалився у безвість цілий Ренин світ. І тільки стелиться задушливий чад, від якого її бідолашна голівка очманіла. Ще недавно був теплий, соняшний серпень, вакації у Ворохті. Ще недавно на Спаса ходила по саду в Краснопуці, дивилася, як доспівали груші, яблука. А під кінець серпня радіо почало галасувати про загальну мобілізацію, про можливість німецької агресії. Ще звучить ув ушах нашвидку склеєний “краков’як” з варшавської радіовисильні:

Hackenkreutz wyrucił z dłoni,
Bolszewikom się pokłonił,
Straszy nas czerwona szmata
A my sobie gwizdem na to!*)

А потім радіо почало кидати незрозумілі заклики, в яких повторювалося “перейшов, перейшов, перейшов”, а потім... Потім Реня повертається пішки з Краснопуці до Кудиновець, бо коней забрали для воєнних цілей. І, йдучи, думала: “Ось почалася війна. Що таке війна?” А як дійшла до Млиновець,

*) Гітлер ганенкройц випустив з долоні, уклонився большевиками, страшить нас червоною шматою, а ми на те свищемо. Це про пант Ріббентропа-Молотова.

знайомий підвіз її автoм додoму. Цим автoм він тiкав із заxoду до родини в Галичині. Бо на заxoді вже розгорілась війна.

А потім відступали полями розбиті частини польської армії, прямуючи на південь, до Румунії. Певно їй не дійшли, бо зі сходу вже сунула советська навала.

Це все сталося так скоро, що неможливо було збагнути, що діється. Єдиний засіб сполуки зі світом — радіо — урвався. Кружляли тільки між людьми вістки, від яких віяло безнадією. Аж нарешті:

— Йдуть, вже наші йдуть, вже близько села!

— Які наші? — Це татко. Від початку війни він не міг знайти ні місця, ні хвилини спокою. Не тому, що журився розваленою Польщею, вона йому добре далася взнаки, а тому, що новий наїзник був грізніший за попереднього окупанта. Большевицький терор він знав ще з часів Визвольних Змагань...

— Які “наші?.. — здивовано питає татко. Він ходить по селі і, хоч сам стривожений, старається запобігти масовій паніці.

— Наші козаки з України, українське військо під проводом президента Карпатської України Волошина! — відповідають сільські “політики”.

— Люди, опам’ятайтесь! Це не українська армія, це советська! Президент Волошин не має нічого спільного з нею! Хто вам таке розказував?

Сільські “політики” роблять таємничо-важливі міни, мовляв, “що він там знає! Ми маємо свої джерела інформачії!”

— Ми вийдемо нашої армії назустріч з процесією! — заявляють “поінформовані”. — Священик уже погодився. З церкви візьмемо образи і хоругви, буде український прапор, дівчата піднесуть хліб і сіль. А ви, може, скажете привітальну промову.

— Ні, — спокійно, але рішучо відповідає тато. — Цих, що тепер ідуть зі сходу, я вітати не буду.

“Поінформовані” роблять ображені міни, мовляв, “і без вас обійдеться”, тільки ще хтось питає: “А квітів з вашого квітника дозволите нарвати на привітання нашого війська?”

— По квіти йдять до моєї доньки, — хитає головою батько і засумовано відходить.

...Прийшли дівчата по ці квіти, — чую Ренин голос. — А я їх питаю: яких хочете? — “Нам казали, щоб були червоні,” — відказують дівчата. — Без жалю ламала я квітки, — продовжує Реня. — Що вони, мої прекрасні квіти, тепер значили, коли зі сходу йшла загибель?

Довго стояла процесія з церковним хрестом, синьо-жовтим прапором, хоругвами і хлібом-сіллю... Пов’янули букети квітів, втомилися люди. Як запав присмерк, віднесли хоругви до церкви, розійшлися по хатах. Аж як уже зовсім стемніло, селом покотилася вістка: “Вже ідуть! Вже коло моста біля млина!”

— Побігла я туди з цікавості, — з сумною усмішкою Реня. — Перед мостом уже зібрався гурт селян. Виглядають, надслухують. А ніч така тиха, запашна. І раптом в тишу вривається гуркіт танків. “Це наші змоторизовані козаки!” — кличуть люди. Яскраві світла танків прорізують темінь. Враз з ними — груба московська лайка. Танки зупиняються перед дерев’яним мостом. Вискакують озброєні танкісти, один з них, мабуть, старшина. Спрямовують зброю на людей: “Разходись!”

Освітлені обличчя танкістів злющі, ворожі. І заразом неспокійні. А що коли ці незнайомі люди кинуться на них? І старшина командує: “Все бросать оружје!”

— Що він каже? — підбігають люди до Рені.

Реня не знає російської мови, але догадується:
— Каже, щоб ви кидали зброю.

— Алеж скажіть йому, що ми... ми прийшли їх вітати! У нас зброї нема!

Реня висувається з гурту і пояснює танкістові, що люди вийшли їх привітати.

— Не нада! — рубає танкіст. Підозріливо мірляє Реню поглядом. — А ти хто така? Помещица? Белоручка?

Світло падає на білі Ренині руки. Вони дрібні, несхожі на селянські. Її одяг теж відрізняє її від селянок.

Раптом Рені пригадується те, що вона читала про ненависть советів до "буржуазії". Їй стає моторошно. Та вона опановує себе: — Я не поміщиця, я донька вчителів.

— А чем займаєшся? — з незрозумілою люттю танкіст.

— Я вчилася в школі, — спокійно Реня.

Люди позникали в темряві. Вони вже зрозуміли, які це "наші". Реня повільною ходою йде до школи. Уся темрява ночі впала на її серце і давить його незнаним досі болем. Це такий сильний біль, що його нічим не заспокоїш. Це віщування катаклізму, загибелі. А позаду чути московську лайку. Це танкісти лютують, що цього старого, хиткого мостика їм не проїхати. Треба завертати танки і їхати окружною дорогою. І гусениці танків вриваються в галицьку землю і залишають на ній рани. Коли вранці сходить сонце, знищені городи і поля — це перший слід "визволителів" зі сходу...

“МОНІЛІВСЬКА КАР’ЄРА”

Я ще ніколи не бачила Рені такою серйозною. Нагло вона стала зрілою людиною. І вчинив це не іспит у перемиському інституті, а тих кілька тижнів від початку війни.

Ніби Реня, ніби ні. На вигляд — та сама, що була перед вакаціями. Те саме ясне волосся — суміш кольору пшениці із сріблястим відтінком жита. Те саме молоде, рожеве обличчя. Навіть та сама “мундуркова” фальшована спідничка і гранатові черевики зі “шкільними”, низькими зап’ятками. Тільки очі мають новий вираз. Невідгаданий.

— Куди ти зібралася? — питаю її при хвірці кудинівської школи.

— На посаду! — відказує твердо.

— Підожди! Ти ж мріяла про вищі студії, журналістику!

— Облиш це! — махає рукою. — Совети прийшли до нас 17 вересня. Нині маємо 25-го. За тиждень розумні люди вже повинні зорієнтуватися в ситуації.

— Що це значить?

— А те, що товариш Кац з РайВНО,* — голос Рені звучить іронічно, — порадив, щоб я “добровільно” зголосилася на вчительську посаду і призначив мені Монилівку. Власне йду туди зголоситися.

— Це шмат дороги, Реню.

— То що з того? — в голосі нема давньої м’якості, ніжності. — Хто мене тепер повезе? Минули “панські часи”. Радянський учитель — сказали мені — це слуга народу.

* РайВНО — Районовий Відділ Народної Освіти.

Я не можу звикнути до “нової” Рені. Де поділася її безжурність, життєрадісність? Де поділася моя романтична дівчинка, яка в усьому шукала краси? Але не тільки вона змінилася — усі люди кругом стали інші. За такий короткий час змінилися до невпізнання. На всіх обличчях менше або більше прихований страх. Деякі мовчазні, аж моторошно. Інші вдають, що вірять у “визволення” з “панського ярма” і що бусімто тепер почнеться “щасливе життя”.

Але кепсько вдають. Повторюють за советами графаретні кличі, з яких здалека смердить брехнею. Вони знають, що це брехня, але страх сильніший за всі інші почуття. Радіють тільки доморослі комуністи і дехто з голоти. Нарешті вони заживуть! Нарешті буде для них рай! Вони ще не знають, що на них чекає. І не один з них, якого згодом арештують, гірко розчарується.

Реня теж ще нічого не знає, але в неї сильно розвинена інтуїція. Вона підказує, що нічого доброго не можна сподіватися, навпаки — треба бути приготованою на найгірше. Поляки були ворогами, але їх тактику ми знали. А цих облудно-жорстоких ще годі збагнути. У них зовсім інша ментальність.

— У кого маєш зголоситися на посаду? — питаю Реню, щоб заглушити тривогу, яка не покидає мене ані на часок.

— У голови сільради, — відповідає. — Побоююся, що він — один з тих наших червоних. Тепер вони повилазили наверх.

— Мусиш бути дуже обережна! — кажу.

— Це я вже збагнула! — всміхається гірко. Відколи прийшли совети, люди бояться власної тіні! Але я не дам себе так легко знищити! Мущу перетривати!

І це говорить Реня, лірична перемиська інститутка, яка вірила, що в світі панує добро. Реня, яка бачила життя крізь призму ідеалістичних повістей і поезії.

Іду за нею пільною дорогою, на якій лежить м'який, теплий порошок. Іду через оболоння-левади, на яких зеленіє трава. Іду до Монилівки — малоого села, в якому досі не була. Реня питає, де мешкає голова сільради. Їй вказують муровану хату, вкрити бляхою.

Реня входить до хати. Досі завжди здоровила селян привітом "Слава Ісусу Христу!" Тепер чую якесь чуже, холодне: "Добрий день". Крізь відкриті

двері заглядаю у хату, і раптом вибухаю реготом: посередині хати сидить на стільчику дядько з череп'яним глечиком на голові, другий дядько підстригає ножицями волосся, яке висовується з-під глечика.

— Ну, й поклали корону на голову сільради! — шепчу Рені. Та вона мене не чує. З усією повагою вісімнадцятої весни життя вона рецитує: — Зборівське РайВНО призначило мене на завідувачку вашої школи.

Ви чуєте? Не на “вчительку”, а на “завідувачку!” Нівроку, великий педагогічний досвід у такої “зрілої” завідувачки!

— А ти не смійся, — стиха бурмоче Реня. — Якщо каченя само навчається плавати, а малий горобчик літати, то чому я не мала б навчитися завідувати школою? У мене ж учительська кров!

Очі дядька з-під глечика насторожуються, довгі вуса настовбурчуються. У його голові, либонь, миготить думка: “Якщо б оце зелене дівчинище не було комуністкою, йому не дали б такого завдання”. Він неприхильно дивиться на Реню і недовірливо питає: — А звідки ви прийшли?

— З Кудиновець, — відповідає Реня. — Я донька тамтешніх учителів.

Голова сільради все ще насторожений. Він довго приглядається Рені, відтак зовсім несподівано питає: — А чи ви будете вчити дітей також у неділю?

— “Ого, комуніст та ще й безбожник!” — жахається Реня, а вголос відповідає: — Покищо нема розпорядку, щоб навчання відбувалося і в неділі.

Ця відповідь, мабуть, задовольняє дядька, бо ворожий погляд його очей лагіднішає. Стрижій докінчує стригти волосся, знімає глечика з його голови. Реня розглядається по хаті, підводить очі і ба-

чить на стіні святі образи. — “Хвала ж Тобі, Господу, — думає, — якщо він комуніст, то бодай жінка ще віруюча!

Голова сільради повагом встає зі стільчика, обтрушує волосся і каже: — А тепер, товаришко, запроваджу вас на квартиру. — І йдуть поза городами до якоїсь хати.

Хата нова, мурована. Має світлицю з дерев'яною, ще й воскованою підлогою, кухню, ванькир. Реня буде мешкати у світлиці, господарі — коваль з жінкою і двома дітьми — у кухні і ванькирі. Ковалиха зустрічає Реню без ентузіязму: — Та як уже нова власть призначила нашу хату для вчительки, то що зробимо. — Вона теж не довіряє “чужій” і не хоче завади в хаті. Та дізнавшись, що Реня донька вчителів з Кудиновець, трохи м'якне. — Но за вікт мусите вибачати, — каже, — я не вмію панськи варити. Що ми будем їсти, то й вам дамо.

Ковалиха — худа, хворовита жінка. Її анемічна донька Ольдзя вдалася в неї, зате старший син, Василь, кремезний, здоровий, як батько. Коваль — добродушний, щирий селянин. Сині очі всміхаються привітно. — Якось си порадимо, панунцю, — каже.

Голова сільради дивиться на нього здивовано: “панунцю”? А він увесь час до Рені “товаришко” і “товаришко!” Коваль сміється: — Та вони наші! Я знаю їх тата!

Лід проломаний. Коли за кілька днів голова сільради приходять подивитися, як новій завідувачці живеться, він теж зве її панунцею. Він зовсім не комуніст. Люди вибрали його на голову сільради, бо мали до нього довір'я.

— Так почалася моя “кар'єра” під советською окупацією, — всміхається Реня. — До помочі дали мені молодого вчителя, уродженця Монилівки, який

закінчив перед війною сім клас народної школи. Звався Микола. Це був милий хлопець, добродушний, з почуттям гумору. Мій одноліток. Як бачиш, радянське шкільництво пішло у дуже “зрілі руки”!

— Пригадую мій перший день у монилівській школі, — розказує Реня. — Прийшла я перед восьмою, в класі вже зібралися діти. Цікаві були побачити нову вчительку. Глянула я на них — милі личка, веселі оченята. Такі рідні, такі свійські! Встали вони на моє привітання, бо такий був звичай по школах, і хором: “Слава Ісусу Христу!”

— Стиснулося болем моє серце. — Слава навіки! — відказую. — Сідайте, діти. Ви дуже гарно мене привітали, так, як вас перед вакаціями навчили, та тепер інші часи настали. Теперішня влада встановила інший привіт. У школі казатимете “добрий день”.

Тиша, хоч маком сій. Мовчанка. За хвилину встав гарненький хлопчик — Михасем звали — дивиться на мене й каже: — То і Бога вже тепер нема, прошу пані вчительки?

Глянула я на нього, а відтак у вікно, бо через дорогу церква стояла. — Бог є, тільки нова власть не вчить про Нього в школі. Вітайтеся Його ім'ям скрізь, тільки не в школі. А мене не звить “панею вчителькою”, а звить Ренатою Іванівною.

Шум по класі. А відважний хлопчик знову: — Ми так не звикли звати. Якщо не вільно казати “пані”, казатимемо “прошу вчительки”.

Всміхається. У Галичині не було звичаю звати на ім'я і по батькові. Для сільських дітей він був, зокрема, несприйнятливий. Видавався їм браком пошани. На ім'я годилося звати тільки ровесників. До дорослих зверталися “дядьку”, “дядино”.

— А тепер почнемо науку, — сказала я до дітей. В цю мить вони всі встали і, поки я отямилася,

почали голосно проказувати “Отче наш”. Бо до приходу советів навчання у школі завжди починалося молитвою. Я помолилася з ними. Відтак промовила: — Із завтрішнім днем ми вже не можемо молитися перед навчанням.

Ох, ніхто не знає, як прикро мені було це казати!

— Та коли я прийшла наступного дня до школи, — в Рениних очах появляються іскорки, — мене стрінула найкраща з несподіванок: я почула за дверима кляси хорову молитву! Діти зрозуміли, що мені, вчительці, не вільно молитися з ними, але їм самим вільно. І так було кожного дня.

— Реню, ти не боялася, що тебе за це покарають?

Мірєє мене суворим поглядом: — Ні! Я ж не могла викривлювати дитячих душ! Це ж були рідні діти!

Задумується. — Прийшло перше осіннє свято — Покрови Пречистої Богородиці. Вже раніше дістала наказ з РайВНО, що ніяких релігійних свят у школі немає. Кажу дітям: — Завтра празник Богородиці, але навчання в школі відбудеться. І ані слова більше. Прийшли ми з Миколою вранці до школи, а там ані однієї дитини! Сіли при вікні, дивимося. А тут дзвони задзвонили, люди починають іти до церкви. І всі наші школярики йдуть з батьками до церкви. Так мені стало тоді радісно, що й не опишеш! Тільки за нас самих було болісно, бо нам не вільно було йти до церкви. Ми ж мусіли бути “на роботі”.

— Алеж кожної неділі ти бувала на Службі Божій, — додаю.

— У неділю не було науки, — відказує, — а в селі не було донощиків. Був тільки один підозрілий тип, який пробував вислугуватись перед советами,

але його провчили: однієї ночі побили до неприємності і загрозили, що уб'ють, коли не буде мовчати. Донощик довго хворів, а коли видужав — не мав відваги бути Юдою.

Реня дивиться в далечінь: — Так, я дуже полюбила своїх милих школяриків і вчила їх трохи інакше, як вимагала советська програма. Зокрема історії і пісень. Ти б послухала, як вони гарно розказували про Перше Листопада, як співали “Гей у лузі червона калина...”

— Реню! — кличу. — Таж це була “контрреволюція”!

— Та невже? — всміхається хитренько. — А я й не знала! По-моєму, це був фрагмент “боротьби з панською Польщею”. Пригадуєш, як усі агітатори повторювали до зануди фразу про “боротьбу з буржуазною Польщею”?

— За цю фразу в твоїй інтерпретації могли тебе зразу вислати туди, де білі ведмеді, Реню!

— Слухай, — дивиться мені у вічі, — я ж мусіла розказати дітям про наші змагання до волі, незалежності! Я ж не могла їм брехати, що “Сталін — це наше сонце”, а “щасливе життя” почалося щойно з приходом советів!

— Все таки, ти була відважна, Реню!

— Яка там відвага! — махнув рукою. — Я використала початкові місяці, коли совети ще не встигли прослідити, що діється в школі.

Задумується: — Може дехто жаліє так званих “змарнованих літ молодости”. Я не жалію нічого — ані добра, ані лиха тих часів, бо ані один день не пішов на марне.

ОСІНЬ

У кімнаті тепло, привітно, хоч за вікном скиг-
лить вітер і пізня осінь плаче дощем. Засвічую лям-
пу на столі. Кімнатою стеляться тихенько звуки
“Патетичної сонати”.

— Гарно тобі тепер живеться — тепло, ясно,
вигідно, — чую Ренин голос. У ньому нема ані дріб-
ки заздрости. Є тільки тінь меланхолії. — Не так,
як мені тоді в Монилівці. Пам'ятаєш ту осінь?

Ох, пам'ятаю, Реню! По гарячому, сухому ве-
ресні, по приморозках жовтня розпадалися дощі.
І день, і вночі лило, капало, цюркотіло, мовби хтось
продіравив мішок із хмарами. Хто не жив восени в
подільському селі, той не збагне, що таке в'длива
сльота, коли подвір'я, дороги і стежки стають рід-
ким, липким болотищем.

— Я не могла дістатися до школи, — каже Ре-
ня. — Далеко воно не було, але щоб перейти дорогу
коло студні треба було просити допомоги Ковалю.
Він переносив мене через дорогу на сухіше місце.
Мої промоклі черевики Ковалиха сушила на печі.

— А в школі було холодно, — продовжує.
— Советська власть багато говорила про забезпече-
ння шкіл паливом, але ні дров, ані вугілля не поста-
чала. Вчила я, на скидаючи з себе плаща. А потім
знов змерзла, промокла, голодна брела рідким бо-
лотом до Ковалишиної хати.

Всміхається. — Щоправда, Ковалиха дбала про
мене. Скидала з мене промоклий плащ, насипала
миску борщу: “Їжте, панунцю”. До борщу давала

разовий хліб, але часами в борщі був шматок сала або м'яса. В неділі і свята були обов'язково вареники, чи як їх називала Ковалиха "пирого". Їх примащувала вона шкварками.

Про каву й чай, які я так любила в Інституті, добродушна Ковалиха й не чувала. Коли я застудилася і кашляла, варила мені липовий цвіт. Без цукру, бо цукру за советів не було. Але, на щастя, Коваль мав невеличку пасіку і часами давав ложку меду. Та все таки мені жилося багато краще, як іншим учителям за советів.

Задумується. — Але чому я говорю про такі побутові справи, коли щось інше було нестерпно важке? Це був удар советського молота по всьому, що наше, рідне, українське. Удар по релігії. Священик відправляв у церкві, але тремтів, що його можуть обвинуватити в "антирадянській діяльності". Удар по національності. Советські пропагандисти горлали про "визволення" і про "злуку українських земель", а на Збручі був кордон, як і раніше. Те, що народ собі придбав — пограбували, знищили. Не вільно було згадувати про читальні "Просвіти", бо вони були "буржуазно-націоналістичні". Книжки з них забрали, на їхнє місце поклали брошурки про Сталіна й Леніна. Навіть портрет Шевченка з колишньої читальні забрали, а на його місці повісили Сталіна, Молотова, Ворошилова. І звалося це приміщення тепер "клубом", до якого заганяли селян, щоб торочити їм годинами про "щасливе радянське життя". Бідолахи переступали з ноги на ногу, куняли стоячи і на наказ оплескували промовців. Дехто хоробріший наважувався спитати агітатора з району, коли привезуть нафту і мило до кооперативи. Але коли пропагандисти стали записувати прізвища сміливців, питання не ставили. Страх перед советами опанував навіть сільських бідаків, які колись

казали: “Що мені зроблять, ніщо у мене не візьмуть”. Тепер могли “взяти і вивезти”...

— Дозволь папіроску, — простягає руку Реня.
— Я схвилювалася.

— Реню! В Інституті не курили!

— Я навчилася курити в Монилівці, — відповідає. — У ті сльотні, довгі і важкі вечори приходили до Коваля дядьки. Витягали капшукі з бакуном, врїзували клопоть газети і крутили цигарки. Приходив і голова сільради. Це він подав мені капшук і ще польську бібулку — тонкий папір, кажучи: “Закуріт си, панунцю, буде вам легше”.

Димок снується кімнатою. Не розкажеш і не опишеш нудьги дощових вечорів. Чорні думки роєм налягають голову, здається, що вже нічого не зосталося. Нема ні широкого світу, ні життя, нічого! Є тільки совети, які залазять з чобітьми в душу, які нічого не вибачають, нікого не милують. Такий смутток налягає на серце, що людина гризла б дерев'яну лаву або скавуліла, як Ковалів пес на ланцюгу...

— Ти не пробувала читати, Реню?

— Що було читати? Тих кілька книжок, які я мала зі собою і перечитала кілька разів, що могла з пам'яті проказати кожну сторінку? Та й читати не було при чому — нафти бракувало. Мама здобула літру, передала мені, а я не знала, чи налити її до лямпки, чи дивитися на неї. Це ж була ще передвоєнна нафта, а все передвоєнне — набрало раптом великої вартости. Бо його годі вже було дістати. Совети пограбували все, що було.

— Пригадуєш, як зараз після “визволення” бійці кинулися на крамнички у Зборові? Купували все, що попало, часто навіть не знаючи, що воно таке. За кілька днів крамниці світили пусткою. Заки купці зрозуміли, що нового товару вже не дістануть — було запізно. Я бачила одного бійця, який ніс вісім-

надцять пуделок з жіночими черевиками! Казав, що купує дарунки своїй родині. Ми ще тоді не знали, що там, звідкіля він прийшов, наші черевики були люксом!

Стелиться кімнатою димок з Рениної цигарки. Хоч це було вже так давно, її болять згадки про грабунок рідної землі.

Коли настали холодні осінні дні, число дітей у школі змаліло до половини. Діти не мали взуття. Навіть минулорічних чоботят не було чим полатати, бо шкіра зникла. Часами приходили діти в татових або маминих чоботях. Жаль було дивитися на женята, з яких злітали великі чоботи. Казали деякі батьки: “Як Сталін хоче, щоб ходили до радянської школи, хай їх взує!” Ех, гірко було!

А до того ж з села тягнули контингенти. То давай державі збіжжя, то яйця, то молоко. Хоч Польща гнобила і вимагала податків, проте хліба таки не забирала. А тут тобі щодень “давай і давай”! А ми ніяк не могли зрозуміти: такий, як агітатори казали, великий і могутній Советський Союз, а видирає у малої, галицької землі останнє яйце і останню пригорщу зерна! І то не в якихось куркулів, бо їх у Монилівці не було, а в сільській бідноті!

Щоб втопити горе, почали люди гонити самогон. Перед війною було українське товариство “Відродження”, яке боролось з алькоголізмом. Тепер, коли завалився увесь збудований народом лад, почали заливати черв'яка смердючим самогоном.

— Гарна була твоя папіроска, — каже Реня. — Не така, як у Монилівці. Там був бакун, терпкий, як полин, від якого дубів язык. Голова сільради якось розказав мені смішну історію. Отже, повів дядько продавати коня на ярмарок. Знайшовся покупець з іншого села. Добре поторгувалися, і вже

мали вдарити по руках, що означає згоду і піти на могорич, коли власник коня спитав покупця:

“А ви, газдо, курите?”

“Не”, — відповів той, що купував коня.

“То я вам мого коне не продам!”

“А то чому?”

“Бо то є так, газдо. Вийде газда в поле орати, перейде плугом зо три рази, а тоди си стане, витягне капшук, папірки, скрутит си цигаро, тай си кілька мінут постоїт. А бідна конека за той час видихає сі. А той газда жи не курит, то но вйо та й вйо, і бідному коневи тежко”.

Сміємося обидві.

Реня дивиться у вікно. — Кажуть, що тепер совети запровадили по наших селах “культуру”. Кажуть, що по деяких селах є навіть електрика. Цікаво, чи є в Монилівці? Якщо так, то добре. Не мусять бодай бідолахи стояти в “очереді” за квартиркою нафти.

Хочу ще щось сказати, та Рені вже нема. На місці, де вона сиділа, лежить зошит із зеленою обкладинкою. Перегортаю сторінки. Вони записані Рениним почерком, короткими розповідями з її першого року вчительської праці у малому, болотистому, бідному, але чесному селі. Включаю їх у книжку, яку спільно пишемо...

“ЛАВРЕАТКА”

Поки я вспіла оглянутися, Реня вистукала двома пальцями на моїй писальній машинці це слово. Тепер дивиться на мене лукавенько і підсміхується.

— Кому ж то припала честь бути лавреаткою? — питаю.

— Моїй скромній особі, — відповідає. — Уяви собі, ми, тобто монилівські школярики і я, дістали були за мистецьку самодіяльність третю нагороду!

Мені хочеться пожартувати з неї. — Овва, велика меція третя нагорода! Перша — розумію, друга ще сяко-тако, але третьою нема чим хвалитися.

Цап'ячі ріжки якось не ображаються. Навпаки, з гордістю: — Коли б ти знала, яку ми мали конкуренцію! В цьому показі брали участь понад сорок різних шкіл, початкових і середніх. З цілої Тернопільської області. А чи ти знаєш, що це були за советів середні школи? Це ж були передвоєнні гімназії! У них були знаменні хори, танцювальні гуртки, словом — сила. А нас з Монилівки було всього восьмеро.

Мушу признати їй рацію. Що колишні тернопільські гімназисти не вбогенькі школярики з невідомої Монилівки.

— А, бачиш! — сміється Реня. — Приїхавши на виступ, мої школярики уперше в житті побачили, наприклад, таку штуку, як водотяг. Очевидно, це їм дуже сподобалося, і всі бігли митися у воді, яка пливе, як казали “зі стіни”. Взагалі, всі вони вперше побачили “велике місто” — Тернопіль, тож можна

було легко розгубитися і схвилюватися. А тимчасом — ні. Мої діти поводилися як справжні артисти.

— За що ж ви дістали це відзначення?

— За реcitaцію, — відказує вже не хвалькувато, а ніжно. — Дістали ми з РайВНО доручення приготувати щось для художньої олімпіади усіх шкіл району з тим, що школа, яка дістане перше місце на районській, буде брати участь в обласній. Зажурилася я, бо ані хореографом, ані диригентом не була. Мій колега Микола — теж не був. Думала, думала і вирішила: хай буде художнє слово. І від слова до діла. Підбрала четверо дівчаток і стільки ж хлопчиків і давай вивчати “Івасика-Телесика” Павла Тичини. Зробила з казки сценічне дійство, хоч без декорацій і костюмів. Дітям це сподобалося, і вони виконували свої “ролі” справді добре. Поїхали ми у район. Майже кожна школа співала “Пісню про Сталіна”, аж вуха в’яли. А ми собі тихенько вийшли на сцену і розказуємо про пригоди Івасика-Телесика. Чітко, гладко, без патосу, зате з дрібною дитячої уяви про зачарований світ. Від тих дзвінкх дитячих голосів пробудилося заколисане пісню про “батька Сталіна” журі. Глянуло на монилівських дітей, і, мабуть, навіть у советських серцях пробудилася людська іскорка. “Харашо, ребята! — сказало журі. — Очень харашо і пріятно!” Ну, й призначало нам на районській олімпіаді першу нагороду!

Мої школярйки дуже зраділи: “Поїдемо тепер до великого міста!” — підскакували на радощах.

Вирушили до Тернополя фірами. Сорок кілометрів з гаком трясли нас вони по вибоїстих дорогах. Не спали всю ніч. Примістили нас у якійсь школі. На підлозі були мішки з соломною. “Тут будете спати”, — сказали. Ти спала колісь на мішку з соломною на підлозі? — прижмурює око Реня.

— Ой, спала, Реню! Боліли всі кісточки, але в молодості це не так відчувається. А ти певно мала трему?

— Ще й яку! — каже Реня. — Я боялася, що ми зовсім загубимося між великими групами середньошкільників. Та ж з Крем'янця прибув навіть ансамбль, який виконував клясичний балет! Думаю: “Розгубляться мої школярики, зніжковіють, вийде їхня точка такою мізерною, що буде сором!” Але дітей підбадьорюю: — “Уважайте, діти, говоріть так, як ми вчилися, і хай вам здається, що на залі нікого нема.

— Добре, прошу пані! — відказують. — Ми зовсім не боїмося.

— Ради Бога, скільки разів казала вам, щоб не називали мене панею. Хочете накликати біду на мою голову?

— Ні, ні, не хочемо, прошу... вчительки!

Повдягала я своїх “артистів” у вишивані сороченята, повела на сцену й нишком перехрестилася. — “Хай діється Божа воля,” — думаю. Слухаю із-за куліс: добре говорять. Трех ані сліду, навпаки — здорова самопевність. А на залі тиша, видно, слухають.

Під вечір покликали мене до столу, за яким сиділо обласне жюрі. Чоловіка може з десять та всі товстощокі й пузаті. А я перед ними у своїм гімназійнім мундурку.

— Ви Рената Іванівна, яка привезла учнів з Монилівки? — спитав найтовстіший з них.

— Так, це я.

— А хто ви така? Піонервожата? — спитав дядя.

— Я стала навшпиньки, щоб видаватися вищою, надула щоки, щоб виглядати старшою, витягнула

шию, щоб була помітнішою, і достойно відповідаю:
“Ні, я завідувачка школи!”

Сміємося обидві. — Я тобі казала, Реню, що виглядом ти ніяк не була схожа на керівника школи. Тим то і дядя з журі взяв тебе за піонервожату.

Враз мій сміх мовкне. Усвідомлюю, що на вузенькі плечі дівчини життя поклало тоді один із найважчих обов'язків: відповідальність за інших. І з цим вона дала собі раду...

— Що ти задумалася? — приглядається мені Реня.

— Так собі. А яку ж нагороду ви дістали?

— Не абияку! Труби і трубки для духової оркестри. Було що везти до Монилівки!

— Дійсно, знаменита нагорода, зваживши, що в Монилівській школі не було нікого, хто міг би навчати дітей грати на цих інструментах. Що ж ти з ними зробила?

— Нічого. Олімпіада відбувалася якраз перед вакаціями, а по вакаціях мене перевели на нову посаду аж у Чистопадах.

Хочу ще щось спитати, та Реня вже зникла. Може пішла подивитися, що тепер роблять її колишні школярки, тепер уже дорослі люди? Може захотіла ще раз побачити Марійку, Михася і інших, які розповідали на сцені про “Івасика-Телесика”? Чи вони ще її пам'ятають?

— Це неважно — чую здалека Ренин голос. — Головне те, що мої школярки не мусіли співати на олімпіяді “Пісні про Сталіна”!

УЧИТЕЛЬСЬКІ ДНІ І НОЧІ

Бреду болотом у темряві осіннього вечора. У селі ніхто не світить, нема гасу-нафти. Хочу подивитися, як тепер живе Реня в школі у Чистопадах. Це — забуте Богом і людьми село, вбогіше за Монилівку. Люди замкнуті в собі, мовчазні. Діти теж. Реня тут зовсім самотня. Вона тепер мешкає в школі — нужденній рудері, яка трохи не валиться і підлогу якої з'їв дощенту грибок.

З чотирьох вікон її кімнати пробивається на болотнисту дорогу мляве, жовте світло. Та на подвір'ї і при входових дверях темно, хоч око виколь. Виходжу у сніи, відтак в кухню. Спотикаюсь на спорохнявілих дошках. Стукаю до дверей кімнати.

— Добре, що ти прийшла, — підводить голову з-над книжки Реня. — Я вже не маю ані сили, ані терпцю того вивчати!

— Що ж ти вивчаєш?

Дивиться втомленими очима: — Історію ВКП(б). Вона несамовито нудна. Мені від неї млісно. — Зідхає.

— Чи мусиш її вивчати? — питаю .

— Мүшу. Одне, що цього вимагає РайВНО. А друге — я записалася на заочні курси у Крем'нецькому Педагогічному Інституті. Історія ВКП(б) — один з найголовніших предметів навчання. Клопіт у тому, що мүшу вивчати її напам'ять. Так само, як Конституцію СССР. Вони ніяк не дізуть мені в голову. Кую, кую, і малоощо запам'ятовую! —

— Навіщо ти так себе мучиш, Реню?

— Коли мені вдасться закінчити заочні курси і скласти іспити, матиму вищу педагогічну освіту. Може тоді буду вчити в середній школі, і буде мені легше. А то перекидають з села до села у щораз гірші обставини.

Розглядаюся по кімнаті. Старі стіни сяк-так обхляпані вапном, обсипаються. Крізь трухляві вікна віє холод. Піч коптить.

— Це правда, Реню, будинок, в якому живеш, нужденний-пренужденний. Хто тут жив раніше?

— Ніхто. Перед війною тут не було вчителя. Діти ходили до школи в сусіднє село. Знання у них мінімальне. Ледве вміють писати і читати. Дуже важко тут працювати. Тож РайВНО призначило мене сюди, щоб, як кажуть, я піднесла рівень навчання.

— Маєш когось до допомоги?

— Маю. Сімнадцятирічну жидівочку, яка щоденно приходиться з Залозець. Вона ледве вміє говорити по-нашому.

— А як справа з харчуванням?

— Варю собі їсти сама, — всміхається. — Це дуже легка справа, бо щодня те саме: гаряче молоко.

— Тільки молоко, Реню?

— Добре, що ще його можу дістати! Шкільний сторож Митя приносить мені щоранку в глечичку півлітри. Тому, що кухонна піч розвалена, грію молоко на вугіллі в ogrівальній печі.

Бачу біля печі мале, закопчене бляшане горнятко. Мені стає жаль дівчини.

— І це все, що ти їси? — підводжу здивовано очі.

— О, ні, Митя приносить мені ще чвертку разового хліба. Очевидно, я плачу і за хліб і за молоко, але це прислуга, бо в селі нічого не купиш. Я вже забула, як смакують масло і сир. Про м'ясо вже й не згадую. Інколи, як трохи підсохне болото, йду до Залозець і обідаю в їдальні. Там можна дістати навіть котлетку. Та це буває раз чи два на місяць. Як бачиш, я стала тепер дуже струнка!

— І це все, Реню?

— Властиво ні, бо зрідка привозять до кооперативи цукорки і халву. Бувають інколи яблука. Тоді мені добре живеться.

— Реню, таж ти голодуєш! Коли б мама про це знала...

— Борони Боже казати про це мамі! У неї свої турботи! А я вже доросла. Мені вже вісімнадцять літ!

— Реню, на таких харчах можна захворіти!

— Я не захворію! — підносить голову. — У советських тюрмах ще гірші харчі, а я на волі. Я видержу! Мүшу видержати!...

Колишня виплекана інститутка не нарікає. Не квилить, не жаліється на неприхильну долю, а пробивається самотужки через тверде життя.

— Чому у тебе така сквашена міна? — жартує Реня. — Ти ж не мучишся над історією ВКП(б).

— Я думаю, Реню. Думаю про цю понуру школу, в якій ти живеш одна-однісінька. Скажи, тобі не страшно?

Опускає оченята. — Трохи так. Але не тому, щоб я боялася темряви чи самоти. Я боюся, щоб зі мною не трапилося те, що зі священником і вчителем у сусідньому селі. Тамошній учитель мешкає на приходстві у священника. Недавно вночі приїхали в

село якись незнані люди і пішли на приходство, погрожуючи вбити священика і вчителя. В останній хвилині їм вдалося втекти через вікно у сад і зашитися в кущі. За ними посипалися постріли. Селяни попрокидались і вибігли на вулицю. Бандити почали стріляти на них і вбили кількох. Від'їхали, залишивши на вулиці трупи. Хто вони були невідомо. Тепер я кожної ночі чекаю, чи не прийдуть і по мене.

Закурює папіроску. — Уявляєш собі, як це відбувається на нервах? Кладуся до ліжка напівубрана. Сплю, як заєць під межею. Коли тільки почую скрипіт возів на дорозі, зриваюся, вдягаю плащ і стаю біля вікна, що виходить у город. На моєму ліжку завжди лежить приготований плащ. — Гірко всміхається. — Тепер зимні ночі, не хочу набратися катару, лежачи на мокрій землі між зісохлою кукурудзою!

— Реню, це ж не життя!

— Власне, так виглядає тепер життя, — відказує.

— Рятуйся якимось! Щось роби!

— Що б ти зробила на моєму місці? — здвигає плечима. — Просила сусіда, щоб спав у кухні, а я за те заплачу. Та де там! — “Мені життя миле, — відказав. — До мене у хату бандити не прийдуть, а до вас — можуть. Тоді ще й мене уб'ють”.

— Реню, а може б ти на якийсь час замешкала на приходстві? Священик має родину, разом не буде так страшно!

— Ні, ні! — хитає головою. — Вони теж усього бояться. Бояться і зі мною дружити. Не заходять до мене, і не хочуть, щоб я до них заходила.

— Не розумію, Реню! Чим ти їм немила?

— Хтось їх поінформував, що я, хоч радянська вчителька, маю зв'язки з націоналістичними елементами.

— Мій Боже, що діється на світі! Людина боїться людини гірше як вовка! Ти ж тепер не маєш нізвідки захисту!

— Треба стояти на своїх власних ногах і рахувати тільки на власні сили, — каже вдумливо. — Добре, що мама про це все не знає, а то б страшенно турбувалася! Та не говорімо вже про це. Що буде, те й буде, але живою мене не схоплять.

Спрямовую розмову на іншу тему:

— Реню, а як іде навчання в школі?

— Добре, — всміхається, — якщо не зважати та таку “дрібничку”, що бідолашні школярики, як я вже тобі казала, майже нічого не вміють. Доводиться розпочинати все від початку. До того ж бракує зошитів, олівців. У советах “всього хватає”, тільки найнеобхідніших речей нема. А коли вже знайдеться трохи паперу, то дітям дубіють руки.

— Бракує палива?

— О, ні! Паливо є, тільки воно чомусь немилосердно бойкотує советську власть. Ніяк не хоче горіти. А шкода, бо є його чимало! Ось поглянь.

Показує мені крізь вікно “шіпчину”: чотири стовпи, вкриті солом’яним дахом, але без стін. Там бовваніють якісь незугарні брили.

— Реню, що це таке? Це ж не дрова і не вугілля!

— Ясно, що ні! — сміється. — Це торф.

— Я чула, що й торфом можна палити.

— Ясно, що можна, якщо він сухий. Але цей викопували восени у великі дощі.

— І як ти даєш собі з цим раду?

— Ніяк. Вранці приходять шкільний сторож буцімто топити в печах. Покладе кілька різачок, а як вони спалахнуть вогнем, накладає торффу. Тоді вогонь гасне, і в класі нестерпний чад.

— А що буде взимку, Реню?

— Тоді буду вчити в нетопленій клясі, якщо діти приходитимуть.

— А якщо не приходитимуть?

— Тоді буде великий клопіт для мене. РайВНО закине мені, що я саботую навчання. А це, як знаєш, дуже небезпечна річ.

— Реню! Живеш в нужді, голодуєш, тремтиш за своє життя! Що тобі дає силу видержувати?

Реня спрямовує зір у куток, де стоїть її ліжко. Над ліжком — образ Божої Матері. Шепче: — Вона, Пречиста, допомагає мені. Коли мені нестерпно важко, молюся до Неї і прошу про захист.

На годиннику північ. Реня гасить лампу, стає на коліна і молиться.

В ЛІС ПО ДРОВА...

— Кажуть, що у вас тепер криза пального, — добродушно підсміхається Реня, приміщуючись на канапі коло бюрка. — Не журися. У нас в Чистопадах теж була криза, але ми собі з нею порадили!

— Цікаво як, Реню?

— Просто. Якраз як випали сніги і стиснув мороз, приїхав до школи на візитацію завідувач РайВНО, товариш Ястребов. Що це була за пика, краще не розказувати! Рудий з вусами à la Сталін, а очі не то розбишаки, не то ката. Ним він зрештою й був! Сам до цього признався. Одного разу я мала пеха їхати з ним із Залозець до Зборова. Чотири години він “розважав” мене розповідями про те, як то він, будиши чекістом, розправлявся з петлюрівцями і куркулями. Хвилинами мене кортіло зіскочити з фіри і втекти від нього. Не втекла. “А що, — думаю, — коли він захоче випробувати на мені свого нагана?” На його руки я не могла дивитися, мені здавалося, що на них все ще сліди людської крові.

Отож приїхав він перевірити стан навчання в школі. Зайшов у мою клясу, потягнув носом і каже:

— А що це тут так смердить, Ренато Іванівна?

— Це, — кажу, — торф, яким ми палимо у печі.

Заглянув у піч.

— Недобре, — каже, — недобре, Ренато Іванівна, що ви обманюєте радянську владь. Ви кажете, що топите торфом, а це чорт зна що! Чому ж ви не придбаєте для школи дров, щоб радянським дітям було тепло?

— Де ж його придбати, товаришу Ястребов? — спитала.

— У лісі дров хватає! Зайшли б на мою квартиру, то побачили б як у мене тепло! Погано ви дбаєте про школу, ой погано!

— Та я стараюся, товаришу Ястребов, як можу. Щодня прощу голову сільради, щоб дав трохи дровець.

— Нікудишній у вас голова сільради, — заявив Ястребов. — Та й ви, бачу не краща. Чому ж ви не приїхали до мене?

— Я написала була вам листа ще два місяці тому.

— Що там лист! Приїхали б самі, попрохали гарненько і дрова були б! Ну, я вам зразу випишу приділ на дрова.

З цидулкою в руках пішла я знов до голови сільради, малограмотного заляканого дядька. Кажу:

— Мусите постаратися про кільканадцять фірманок, щоб привезли дрова з лісу. — А він розвів руками: — Ніхто не пожене коней в таку погоду по чийсь дрова!

— Як то "чийсь"? Та ж це паливо для ваших дітей.

— Або то діти мусять ходити взимі до школи? І так не мають чобіт!

— Товаришу, — кажу, — тепер мусять! Якщо до школи не привезуть палива, то буде лихо не тільки мені, але й вам! Хіба ви хочете, щоб загостило до вас НКВД?

— Це було магічне слово, бо дядько відразу вхопив за шапку і побіг на село замовляти фірманки. Зорганізував їх погрозами і просьбами.

Раптом взялися страшенні морози. Раннім довітком, коли кавалькада саней зібралася перед

сільрадою, Реня прийшла в кожусі сторожихи, з головою замотаною грубою хусткою.

— Я поїду з вами! — заявила.

Дядьки глянули здивовано й невдоволено. — “Вас непотрібно! Ми самі знаємо дорогу в ліс!

— Це добре, що знаєте — підсміхується Реня. А я поїду з вами, щоб вам було веселіше.

Дядьки переглянулись між собою, і один з них каже: — Не треба вам їхати, вчителько. Бачите, який мороз? Ще замерзнете по дорозі.

— Бачиш, як дядьки дбали про твоє здоров'я, Реню!

— Та де там! — сміється. — Причина була зовсім інша: у них теж не було палива і, вертаючись з лісу, кожний хотів скинути коло своєї хати бодай половину того, що віз. До школи були б привезли тільки малу частину.

— Хитра ж ти, Реню!

— Що ж, я виросла на селі, знаю, як воно буває. Панночка з міста була б до цього не додумалася і тільки дивувалася, чому так мало дров привезли до школи.

Дядьки були сердиті на мене. Жаден не хотів взяти мене на свої сани, мовляв “най тамтой везе”. Врешті я якось примостилася на останніх санях. Дядько сидів на в'язанці соломи, а мені казав сісти ззаду. На голісіньких дошках. Бурмотів: — Якбим знав, жи ви поїдете, був бим підстелив соломи, а так — вибачайте.

Нівроку, була це їзда! З-під споду віє, продуває, зверху пече мороз, аж сльози стають в очах. Ноги в тонких черевиках зовсім задубіли, руки теж. Конята тьопують нога за ногою. Морозний вітер не дає дихнути! Так я промерзла, що хотілося плакати.

“Але, — подумала собі, — коли покажу свою слабість, будуть з мене глузувати. Мовляв, вперлася їхати, хай тепер терпить.”

По трьох годинах добилися ми врешті до лісу. Ледве злізла з саней, бо в ноги зайшли зашпори. Мої дядьки дали коням січки, закурили і приглядаються, що я буду робити. А я пішла подивитися, де ті славетні дрова. Розглядаюся, і все, що бачу, це

купки нужденного ріща. Сирого ще й присипаного снігом.

— Та ж ми маємо приділ на дрова, — кажу, — не на замерзле пруття, яке не буде горіти! Шкода було гнати коней в таку далеку дорогу.

— Ззиркнулися дядьки, а відтак на мене, та вже зовсім інакше. Яюсь привітно. Видно, сподобалася їм моя господарська репліка, що “шкода було гнати коней.” Тоді відіззався той, який найголосніше протестував проти того, щоб я їхала до лісу: — Що рихт, то рихт! Як товариші позабирали для себе ліпші дрова, то ми собі порадимо! Ану, газди, розігріймося трохи!

Повиймали з-під соломи сокири, і давай рубати! За якийсь час сани наладовано соліднив паливом. Коні доїдають січку, а дядьки посідали на пеньках полуднувати. Їдять чорий хліб, солонину. Хтось витягнув пляшку бурячаного самогону.

Реня й собі присіла на пеньку і жує, як дядьки, чорний хліб. До неї підходить вусатий дядько. У руці пляшка з самогоном. Витирає рукавом шийку пляшки і подає Рені: — Налийтеся, панунцю! На ваше здоров'я!

Враз Реня вже не відчуває дошкульного морозу, ні втоми. Вони зникають від вияву сердечности, від сільської куртуазії. Відказує: — На ваше здоров'я, газдо! — потягає з пляшки. Самогон пече і нагріває ціле тіло. Стає легше, відрадніше.

Уже ніч, коли привозять до школи паливо. У темряві Реня чує якийсь голос: — А наша вчителька то така, як ми. — В тих словах звучать теплі нотки похвали...

“СОВЕТСЬКІ ГАРАЗДИ” І “СВІТОВА КРИЗА”.

— Кажуть, що тепер у світі і навіть у вас, в Америці, криза, — каже задумано Реня. — Кажуть, що у деяких великих американських містах біля газолінових станцій — довгі черги авт. А в Європі, кажуть, ще гірше. Чи справді воно так?

— Як би тобі це сказати, Реню. Трохи так, а трохи, як і в усіх тих неприємних вістках перебільшення. Але чому якраз це прийшло тобі до голови?

— Бо я маю страшну відразу до всяких черг! — каже Реня. — Ще із советських часів. Тоді, як люди вистоювали від другої години ночі до полудня, щоб купити в крамниці найнеобхідніші речі. Пам'ятаєш черги за милом, сіллю, нафтою, вже й не кажу про мануфактуру. Томилися, мерзли, нервувалися, навіть не раз і до бійки доходило.

— Знаєш Реню, — всміхаюся, — я тут не раз бачу черги, хоч не такі довгі у банках. Так, люди стоять, щоб дістатися до віконця касирки здати гроші або змінити чеки.

— Та яка ж це криза, — Реня підводить брови, — коли у людей стільки грошей?

— Гроші у багатьох є, тільки ціни на все дуже підскочили. На хліб і м'ясо теж.

— Гм, — дивується Реня, — а хтось казав мені, що збіжжя в Америці аж надто багато.

— Це правда, але велику кількість збіжжя Америка продала советам. Точніше, не продала, дала на

кредит. Тим самим піднеслися ціни на всі харчові продукти.

— Ніяк не розумію! — крутить головою Реня. — Невже ж совети стали такими приятелями американців, що треба ділитися з ними хлібом?

— Де там, Реню! Совети втопили б Америку у пожці вони, але, доки можуть використовувати наївність політиків, використовують!

— То політики ще й досі не зрозуміли, що таке советська загроза?

— Не знаю. Це їхня таємниця. Політики запевняють, що все те, що вони роблять, це для добра людей.

— Га! — хитає головою Реня. — Це мусять бути якісь нові політики. Якби вони були бачили, що діялося за моїх часів під советами!

... І враз я це все бачу: бачу села, містечка і міста, до яких з приходом советів урвалося всяке постачання. Бачу полиці у сільській кооперативі. За прилавком куняє крамар. Час від часу хтось зайде і питає: “А коли вже нарешті привезуть?” — “А що вам треба?” — знуджено питає крамар. “Мила! — кричить селянка. — Нема чим випрати дітям сорочок!” — “Теж забagli, — здвигує плечима крамар. — Як вам потрібно мила, зробіть його самі”.

І люди роблять. Топлять лій, мішають із содою та ще якимись складниками, і виходить смердюча маса. Дехто виспеціалізувався, і вже робить хоч і негарне, недоброякісне, але бодай щось трохи схоже на мило. Продає цей саморобний, примітивний продукт на чорному ринку за великі гроші. Ті, в кого є гроші, купують. Але в багатьох селян грошей нема. Нема що продати, бо держава забирає всі сільсько-господарські продукти. Колись міняли в кооперативі

йця за сіль і нафту, тепер їх мусять давати державі. Те саме зі збіжжям, м'ясом.

Прихитрився якось малозаможний дядько Микола на здати державі останнього веприка. Переховував його не в хлівці, а в льоху під соломою, зарізав потайки і до Львова “на спекуляцію”. Перед тим він слова “спекуляція” і не знав. Почув його щойно від “визволителів”, які обіцяли всім “щасливе життя під сонцем сталінської конституції”. Це “сонечко” припекло дядька, зокрема, коли настали морози і в його, жінчиних та доччиних чоботях геть продерлися підосви.

До зборівських крамниць навезли силу-силенну портретів “вождів”, а про шкіру забули. Сидять Миколіні жінка і донька босі в хаті, а йому крізь солом'яні віхті в діравих чоботах сніг ноги мие, а мороз сушить. Рад-не-рад вирішив дядько стати “спекулянттом”: зарізав уночі веприка, залишив у хаті ніжки та ратички, а м'ясо і сало гарненько в мішок — і пішки до поїзду. На стації в Млинівцях міліціонери перевіряли багаж і арештовували “спекулянтів”. На щастя, дядько попав у руки знайомому міліціонерові і сказав, що везе у мішку сіно, і на підтвердження всунув йому в руки добрий шматок сала. У вагоні увесь час потерпав. Запхав мішок під лавку і сидів, вдаючи, що спить. У Львові на Головному дворці трохи його не зловили, та якось втік. А коли вже приїхав на славетний “чорний ринок”, так звані “Кракедани” — тобто Краківське, тихцем помолвився. Скоренько заміняв м'ясо і сало на кілька пар підосвов і щасливий вирушив додому.

— Іду я, — розказував згодом дядько Микола, — вулицями Львова, а за мною крок-у-крок та сама пика слідкує. Гляну вправо — злодійські очі і стрепіхаті вуса, гляну вліво — знову вони. Наче питають: “То ти м'яса державі не здав, а проспекулював?”

Почекай, брате, підеш у колгосп, тоді побачиш, як там живеться!” Агі, — сплюнув дядько — тіпун тобі на язик, рідний Сталіне! Забаглося тобі моїх два морги ґрунту? Я б тобі їх дав, щоб тебе там поховали разом з твоїм “визволенням” і твоею “конституцією”!

Приїхав дядько Микола додому. Позбігалися сусіди оглянути товар. Обмацують, обнюхують, гнуть в руках, пробують зубом. — “Справедлива, кажуть, шкіра, як золото! Передвоєнна”. А Миколіха на радощах зварила студенець із свинячих ніжок. Вже не буде ходити тепер боса, вже буде в чому перед кооперативою в черзі постояти!

— Приїхали, — розказує Реня, — до советських начальників їхні жінки. Усі у валянках, а поверх валянок — галоші. Дуже незграбні були ті валянки, та “товаришки” хвалили, що теплі. І скоса дивилися на жінок у чоботях.

— Не модно вдягається”, — казали. А самі по чорних базарах, чи нема де купити чоботят.

Зима була люта, а всі жінки “товаришів” у тонких ситцевих спідничинах і таких же кохтинках. Невже у них нема вовняних матеріалів? Та ж перед війною і найбідніша комірниця мала хоч про свято вовняну спідницю. А про светери то вже й мови не було. У тандитних “пальтишках” видзвонювали зубами.

— Був у мене теплий, повстяний капелюшок, — розказує Реня. — Вдягнула я його, їдучи на вчительську конференцію. Усі на мене зглядалися, наче б у мене були роги. Аж врешті одна вчителька шепнула мені: “Чи, бува, не здуріла, дівчино? Хто тепер у капелюсі ходить?” Приїхала я додому, заховала капелюшок у скриню і, як усі кругом, зав’язувала голову. Глянь, я маю знімку з тих часів!

Пришло літо. Жінки “товаришів” поскидали валинки, надягли “туфлі”. Роздобули мануфактуру, пошили “плаття”. Вже й жіночими стали, не такими, як приїхали — насупленими, важкими, мов ступи. Зайшла я раз у якійсь справі до хати завідувача РайВНО, а його жінка обід готує. “Погляньте, як я роблю зелений борщ, — каже, — у вас такого не вміють робити. Дуже добрий.” — Дивлюся, наливає в миску квасу з огірків, кладе туди зелену цибулю. “Ще сала додаю, от буде смачно!”

Глянула я на юшку: “Їжте на здоров’я!”

— Хоч до Америки і добирається світова криза, такого тут ще не їдять, — кажу Рені. — Зрештою, ходи, подивись сама на цю кризу.

Їдемо вулицями середмістя. Реня пильно розглядається довкруги, хитає голівкою, каже: — Таки є криза! Глянь на ці жахливо занедбані, обдряпані будинки, на ці купи сміття. Злидні, та й годі!

— Ці будинки виглядали ще кілька років тому зовсім пристойно, — пояснюю. — Тепер ці дільниці належать муринам.

— Справді, — потакує Реня, — бо я не бачила ні одної білої людини. Звідкіля ж їх стільки тут взялося?

— Приїхали сюди з півдня, де, кажуть, жилося їм погано.

— Підожди, — перебиває мене Реня, — алеж вони всі такі товстющі, налиті салом.

— Коли б тобі задурно приходили добрі гроші, ти теж потовстіла б! — кажу.

— А ці люксові авта, невже теж муринські? — питає Реня.

Не відповідаю, бо за керівницями самі чорні обличчя.

— Нічого не розумію, — каже Реня. — Мурини вдягнені за найновішою модою, їздять люксовими машинами, а живуть у таких будинках...

— Так вони господарюють, Реню. Щоб хата виглядала пристойно, треба докласти рук. А працювати вони не люблять, ой не люблять!

Йдемо головною вулицею, де великі крамниці. Реня не відриває очей від вітрин. — Таж тут повноповнісінько всякого товару! — дивується. — А оголошень-реklam скільки! Наввипередки захвалюють крам, заохочують купувати. І кожна крамниця обіцяє, що продасть дешевше від другої!

На вулиці багато прохожих. Реня приглядається їм уважно. — Багато ще й вибагливо вдягаються люди, — стверджує. — По-святочному, хоч нині бдень. — Враз бачить двоє дівчат, що йдуть босоніж у полатаних, вибляклих, ще й незарублених штанах.

— Ох, бідолашні! — скрикує Реня. — Мабуть, немає у них навіть сукончини, роздобули десь старі штани, полатали і так ходять. Це ж певно наслідок кризи.

— Помиляєшся! — сміюся. — Я їх знаю. Це доньки фабриканта. Він за один день заробляє всотеро більше, як ти під советами за цілий рік.

— І він такий скупендряга, що жаліє донькам одєжини? — обурюється Реня.

— Нічого подібного? Ці дівчата могли б закупити і цілу крамницю. Та їм якраз подобаються полатані штани. До речі, вони їх не самі латали, а купили за тридцять долярів.

— Не жартуй! — дивиться на мене Реня. — Це неможливо, щоб у цих дівчат був такий викривлений смак! Купувати старі латані штани? Не вірю!

— В такому випадку спитай їх сама!

Реня підходить до дівчат, щось з ними говорить. До мене долітає обурений вигук однієї з них: “She is crazy! That’s none of her business! Some farmer’s daughter!”

Реня вертається похнюплена: — Я зовсім не розумію! Вони назвали мене дурною! Казали, що я старомодна і нічого не розумію. Поясни мені, що вони мали на думці, називаючи мене “фармерською донькою”?

— Як би тобі це сказати, Реню. — Дівчата хотіли тобі дошкулити за критику їхніх латаних штанів. Вони хотіли тобі сказати, що ти з провінції, наївна і ні на чому не визнаєшся.

Реня довго думає, а потім питає: — То тепер у багатих дівчат мода вдягатися нехлюйно, примітивно, вдавати нударів?

— Не тільки у дівчат, Реню, хлопці виглядають ще гірше. А в основному, відповідаючи на твоє питання, скажу: так, тепер модно ходити по місті босоніж, нехлюйно, брудно, занедбано, словом — по-жебрацьки!

Ренине личко прояснюється збиточною усмішкою: — Тепер я бачу, що фінансової кризи у вас ще, Богу дякувати, нема! Зате є поважна духовна криза. Та з неї видряпатися нетрудно. Треба тільки такої простої речі, як здоровий глузд!

Притакую їй мовчки.

БОСІ НОГИ

— Довгі роки, Реню, переслідував мене ночами прикрий сон. А саме, що йду я шукати роботи на “давнтавні”, у так званій департаментовій крамниці. Заходжу до якоїсь крамниці і чекаю на вінду. Навколо мене метушаться люди, кожний зайнятий своїми справами. Ніхто не звертає на мене уваги, я неспокійна, схвильована. Від настирливого побоювання, чи дадуть роботу. Чи сподобаюся їм, “володарям” крамниці, чи, глянувши холодно, скажуть “нам непотрібно робітників”.

Стою, а вінди нема і нема. Ще раз оглядаю свій одяг, бо у тих часах багато залежало від зовнішнього вигляду. Ніби все в порядку: суконка порядна, випрасувана, на руках свіжі рукавички. Погляд іде вниз — ой, горенько, таж я стою перед віндою боса! Чому ж я не взула черевиків?

Обливає мене холодний піт. Кандидатки на продавчиню не йдуть шукати роботи у крамниці босоніж. Шкода й чекати на вінду. Не дадуть роботи, ще й глузуватимуть!

З гірким почуттям прокидаюся. Добре, що це тільки сон!

Реня співчутливо киває головою: — Це викривлена відбитка пережитого. Пам'ятаєш босих школяриків пізньою осінню у селі?

Враз мої думки повертають назад, і я бачу: Холодний, дощовий день під кінець листопада. У той день відбувалася так звана “зразкова лекція” у селі близько Залозець. Учитель мав продемонструвати

перед іншими вчителями, як він вчить, який у нього порядок в школі, а головне — яка “явка” учнів. Власне, з явкою був клопіт. Це вже був другий рік “визволення”, і взуття для дітей зовсім забракло. В теплі дні школярйки прибігали до школи босоніж, коли ж наставав холод — доводилося їм сидіти в хаті. А село було бідне. Мізерні запаси з часів “панської Польщі” вичерпалися, а купити для дітей нове взуття було неможливо.

З'їхалося на ту “зразкову лекцію” щось із десятків учителів. Зайшли ми в класу, а кляса невеличка, низька, звичайна ліп'янка. Але з дерев'яною підлогою. Глянула я на підлогу, а вона така чиста, що аж біліє! “Видко добре лугом помили”, — подумала. А школярйки вже сидять на лавках, несміливі, залякані. Худенькі, мізерні, бліді личка. Пізнати, що не доїдають.

— “Як це вони прийшли, що ані трішки на заболотили підлогу?” — дивуюся, бо надворі грязюка, аж страх. Дощі лили безнастанно. Приглянулась — і трохи не заплакала :усі вони були босі, хоч би на одному була пара чобіт! А бідолашні ноженята в них синяво-червоні з холоду, але чисті наче їх щіткою скребли. Це значить вони, заки увійшли в класу, мили свої ноженята у шафлику з лугом.

— Не звертала я зовсім уваги на “зразкову” лекцію, — хитає головою Реня. — На ті бідні, червоні зі стужі, до болю вимиті ноги дивилася. І так мені було жаль тих людських дітей, що хотілось закричати на весь світ: “Обманці, брехуни, злодії! Горлаєте про щасливе дитинство у радянській країні, а тут нужда, аж кричить! Немає у вас ні крихітки сумління, “визволителі”!

Як скінчилася лекція, побрели школярйки додому босоніж болотом. А тут і сніжок почав падати. Холод такий, що й крізь черевики добирається.

Запросив нас учитель на “скромну перекуску”. Скромною була вона справді, бо складалася тільки з квашених огірків і хліба. Та й за це ми були вдячні, — всміхається Реня, — бо коли б так приїхали до мене, то в мене й того не було б. Одного тільки не бракувало: горілки. Її можна було всюди дістати без черги.

Почастував гостиний господар і наших фірманів. Дядьки ж дали собі духа з горілкою! Все “дай Боже” та “дай, Боже, здоров’я”! А мій фірман був молодий хлопчисько, мамин синок, який ще в житті горілки й не нюхав. Скільки там він її випив — не знаю, та коли я прийшла кликати його, що нам пора в дорогу — вже лежав під столом. Непритомний. “Що ж я тепер робитиму?” — скрикнула. — “А нічого, панунцю, — потішили мене фірмани, — ми винесемо його на віз, покладемо, а він і витверезіє.”

Винесли й поклали мов сніп соломи, а тут уже вечір, темно. Дороги я не знаю. “Не журіться, — потішають дядьки, — коні і без фірмана зайдуть додому!” — Сіла я на передне сидження, віжки в одну руку, батіг в другу, їду. Дорога якраз над ставом, колеса ховзаються, ось-ось перекинеться моя фіра у став! А до того ж коні зразу відчули, що невправна рука ними керує, не слухаються! З бідною якомсь добилася до села. Казали дядьки повернути на роздорожжі направо, повертаю — а тут лісок. Сосновий. Колеса грузнуть в піску ще гірше, як у болоті. Коні йдуть нога за ногою. А лісок густішає, вже й густий, темний ліс почався: “Боже мій, — шибнула думка, — та це ж той ліс, де, кажуть, якісь бандити на людей нападають!”

Страх мене такий огорнув, що й не сказати. Глупа ніч, п’яний фірман на возі, а я сама-самісінька. Їду й боюсь навіть дихнути. А чорні сосни зловісно шумлять, ще більшого страху додають. — “Господи,

— молюся, — допоможи мені видістатися з цього страшного лісу! Помилуй мене, Божа Мати!”

Не знаю, як я довго їхала, та ця дорога видавалася проклятою вічністю. Аж врешті замайорів залозецький гостинець. Дух у мене вступив. Коли торкнулися колеса твердої дороги, шмагнула я коной і полетіли вони мов вітер! Так віз підскакував, так тряс, що душу міг витрясти, але я була щаслива. Тут уже мене ніякі напасники не доженуть!

Коли враз, недалеко Залозець, якісь люди осліпили мене ліхтарками. “Стой! — крикнули. — Кто едет?” — Дивлюся — міліціонери. Патрулюють, значить. — “Завідувачка школи з Чистопад,” — відказую вже сміливо. Зажадали пашпорт, показала. “Ну, харашо, — повірили, — а каво везьоте?” — “Хворого”, — кажу. А мій “хворий” хропе, як кінь. “Ну, ежджайте”! — пропустили.

Добилася я врешті до Чистопад, до школи. — А тепер вставай, Василю, — кажу до фірмана, — і їдь на своє подвір'я. — Як він доїхав — не знаю, але на другий день сторож Митя поінформував мене, що Василеві перепало від батька на горіхи. І то ременем. Але не за те, що впився, а за те, що дозволив правити кіннями “молодому дівчурові” — тобто мені.

Реня сміється. А що мені було робити? Чекати, аж Василь витверезіє? Та він ще три дні ходив запаморочений! А втім, правувати кіннями не було для мене чимось незвичним. Я ж внучка сільського вїйта, який мав найкращі у селі коні!

НІЧЛІГ ПІД БУФЕТОМ

— Жаль мені тих людей, яких мучить безсоння, — каже Реня. — Мають тепер теплі кімнати, вигідні ліжка, подушки, словом усякі вигоди, а перекидаються з боку на бік і не можуть заснути. А зі мною колись було навпаки: спати хотіла страшенно, а не було де, і не було вільно!

— Розкажи, Реню!

— Отже, як знаєш, я вчилася заочно у Педагогічному інституті. Як тоді казали, “підвищувала свою педагогічну кваліфікацію”. Під час зимових ваканцій, замість поїхати на свята до мами, довелося їхати складати іспити, чи, як тоді казали “заліки”. З Чистопад до Крем’янця було не так то й далеко, але їхати було незручно. Спершу чотири години фірою до станції. Відтак двічі пересідати з поїзду на поїзд. Самі пересідки ще не було б таке лихо, якби не довелося чекати на одній малій станції від десятої вечора до шостої ранку.

— Тобто цілу ніч, Реню?

— Так, цілу довгу зимову ніч. Сіла я в холодній почекальні голодна та дуже втомлена. Кусник хліба, що взяла з собою, вже давно з’їла. Думала, може щось куплю на станції, та де там! Буфет, в якому перед війною можна було дістати різні закуски й напої, був закритий. Стоїть той великий, дубовий буфет, мов на наругу. Що гляну на нього, серджуся. “Тільки збуджеш апетит!” — думаю. Дивлюся на годинник, а вказівки його, здається, на місці.

Врешті голодну і промерзлу зморив мене сон. Задрімала, сидючи на твердій лавці. А тут зразу хтось термосить мене за плечі. Розкриваю очі — дижурний міліціонер. — “Нельзя, — каже — громадянку, спати! Можуть вас обікрасти”.

— А що ж у мене вкрадуть? — відказую. — У цій торбині тільки книжки. Якщо комусь потрібна радянська конституція, прошу, хай бере!

— Книжки не книжки, — відказує міліціонер, а спати на станції не полагасться!

Відійшов, а за кілька хвилин у мене очі знов заплющилися. Так мене морив сон, що й не скажеш. А міліціонер вдруге до мене присікається, вже й сварить, каже “вижену вас звідсіля надвір!”

Підождала я часок, аж міліціонер заходився будити якогось дядька, що захропів на всю почекальню, і — під буфет! А там широкі полиці. Накрилася плащем, книжки під голову — і заснула. Скрутилася я на одній з тих полиць калачиком, Це був хіба наймиліший сон за всі часи.

— Дивачка ти, Реню! У холоді, на голих дошках?

— Коли людина втомлена над міру — усюди засне! — відказує Реня. — Правда, коли я вранці пробудилася, боліли всі кості.

Доїхала якось до Крем'янця. Це гарне містечко, в дуже мальовничій околиці, та мені тоді не було до романтики. Голод мені дошкуляв, я ж півтори доби нічого не їла. Потішаю себе думкою: “Візьму фіякра, заїду в містечко, щось перекушу, а тоді на іспити”. Та фіякри теж зникли разом з “панською Польщею”. Довелося йти три кілометри пішки.

Була якраз відлига, сніг танув, скрізь болото! Ледве ноги волочу. Коли чую рідке болото в черевуку. Це старий сніговець прорвався і діркою гря-

зюка підлазить. — “Ще цього бракувало!” — зідхнула я вже зовсім пригноблена. Панчохи обліпились болотом, аж страх.

Приволіклася я до славетного Крем’янецького ліцею, переназваного на Педагогічний інститут, глип на годинник — вже й десята, почалися іспити. — “Ще винесуть догану за спізнення”, — думаю і, забуваючи про сніданок, поспішаю до іспитової залі. А там знов “по-ударному”: іспит за іспитом до третьої по полудні. При останньому іспиті вже мені в голові крутилося і язик плутався. Запримітив це професор, видно якийсь добряга був, і лагідно спитав: “Чи ви, може, не підготували як слід матеріялу?” — “Ой, підготувала, підготувала, — кажу, — та тільки я ще не снідала, а вчора не обідала й не вечеряла, а з далекої дороги прибула.”

Махнув рукою, сказав: “Тут недалеко є студентська їдальня. Ідіть, поснідайте, чи пак пополуднуйте”.

Дали в їдальні каші ще й гарячого чаю. Дуже мені та пісна каша смакувала. Попоїла я та знову в дорогу.

— Чи вже без нічлігу під буфетом?

— Під буфетом уже не треба було спати, бо сполучення тим разом було краще. Тільки без пригод не обійшлося. Фірман, що віз мене з Млиновець до Чистопад, впився до непритомности. Їдемо вночі полями, а тут уже не відлига, а мороз, сніг. Сани йдуть в затоки і я щораз злітаю коміть-головою в кучугури снігу. — “Чоловіче добрий, — трохи не плачу, — майте ж сумління! Вважайте, як їдете!” — Та говори з п’яним. Навіть не слухає. І знов сани в затоки, і знов я в снігу. Цим разом злетів мені діравий сніговець з ноги, і копирсаю я босою ногою.

не годна знайти черевика. Закричала рештками сил: “П’яного поганюций! Ти вже не людина! Краще йди до НКВД, там будеш знуцатися над людьми досхочу!”

Від слова “НКВД” він зразу протверезів: “Та, що? Що ви кажете, панунцю?”

Зліз з саней, знайшов у снігу моє загублене взуття. Не вдягала я вже його, бо геть задубіло від морозу. Загорнула ноги в солому, дзвоню зубами, ковтаю сльози. Доїхали ми нарешті до села, до школи. Мій фірман вже навіть перепрошував: “Та то такі часи, жи чоловік мусит випити! Всякі думки муляють”.

— Не тільки вас, дядьку, але ще й декого так муляють, аж сторчака в сніг дає, як оце ваша вчителька! Гарно мене везли, нема що й казати! — Пробую встати з саней — не годна. Задеревіла. Поволік мене дядько до хати. У моїй кімнаті нетоплено, вода замерзла у відрі. Та я вже холоду не відчуваю, бо схопила мене гарячка. Поклалася до ліжка, два тижні промучилася у важкій застуді.

— Без лікаря, без помочі?

— А хто ж мав повідомити лікаря? Один сторож Митя навідувався щоранку подивитися, чи я ще живу. Приносив у глечикі липовий цвіт, бо молока вже не було: корова перестала доїтися. Коли я врешті видужала, виглядала як графиня з передвоєнної повісти.

— Не розумію, Реню.

— Тоненька-тоненька і бліда! — сміється. — Хіба ти не читала про “бліду графиню”? На потіху прийшла поштою довідка про складені іспити. Усі оцінки “відмінні”.

— Гратулюю, Реню!

— Дякую, але нема за що, — всміхається.
— Для колишнього перемиського “форцуґа” ці іспити не були важкі.

— Не за іспити, Реню. За твою завзятість, витривалість. Це ж коштувало тобі чимало здоров'я.

Дивиться у вікно: — Це були тверді часи, які вимагали твердих людей.

Я бачу крізь вікно, як вулицею йдуть молоді люди. Чи вони знають, що таке справжній труд і справжнє тверде життя?

На ХУТІРСЬКОМУ КАРНАВАЛІ

Ходить селом Ренина улюблениця — зима. Малює на вікнах сріблясті малюнки, пудрує білою заметіллю загати коло хат, протоптує стежки в пухнастому снігу.

Коло школи в снігу сліди школярикових чоботят. Біля яблуньок в саду — зайчикові сліди. Дорога в'їжджена колійками саней. Ранки пробуджуються від холоду, а вечори дрімають при червоних язичках полін у печі.

У дитинстві зима причаровувала Реню білою тишею, що приходила з піль погрітися в світляному крузі нафтової лампи і попеліючих у печі жаринок. Тиша приносила зі собою чудові речі: округинки блискучих зірок на небі і лукаву усмішку місяця. Пахла морозом і срібними від інею гілками сонних дерев. Часами співала далеким відгомоном дзвіночків, що дзеленькали на кінських гривах. У зимові вечори світ видався суцільною казкою. Далекою й привабливою. Чарівною і нерозгаданою. Ім'я однієї з тих казок було “карнавал”.

— Де поділися казки зимових ночей? — шепоче Реня, дивлячись крізь вікно на чистопадівську дорогу. Замість них хандра приходить у довгі зимові ночі. Коли дівчині вісімнадцять років, їй хочеться жити, радіти, бути щасливою. А яке ж життя у самотині, в нудженній школі, в забутому селі?

— М'ясниць, карнавалів під советами немає. Вони зникли, як зникло дуже багато речей. Все ста-

ло таким безбарвним, нецікавим, нудним, як со-
ветські підручники, над якими довгими годинами
просиджує Реня.

У кімнаті холодно. Піч скоро вистигає. Дірава
підлога додає ще більше холоду. Реня встає від
стала, іде погрітися до вистигаючої печі. У ній ще
тліють вуглики. Піддуває жар, докидає дров. О, ра-
досте! Знов затанцював у печі вогонь! Сміється чер-
воними язиками, тріскотить іскрами. Реня присідає
на стільчику, простягає до вогню задубілі руки, грі-
ється. А думки йдуть туди, де пливе Срібнолентий,
йдуть у гімназійні роки.

— Це ж було ще так недавно! — шепоче Реня.
— А таке воно вже стало нереальне, мов би його й
не було! Невже ці ноги, що спотикаються тепер
на спорохнявілій підлозі, танцювали граціозно
мрійливе танго на блискучому паркеті? Невже ж
постать у грубому светері ще й з хусткою зверху
красувалася у шовковій блюзочці з білим комірцем?
Невже ж замість млявого світла нафтової лампи
ясніли кольорові абажури лямпівнів?

Дівчину огортає ностальгія. Все проминуло, мов
короткий сон. Невже ж це їй подарував Богдан два
прекрасні червоні тюльпани? Розмріяні тюльпани,
ніби двоє закоханих сердець? Невже ж це вона по-
дарувала милому пишній котильйон з рожевого
шовку? Невже ж це для них грав скрипаль ніжне
танго?

Боже мій, яка страшна нудьга! Богдан десь
далеко у селі, коло Перемишля вчить людських
дітей. Писав, що дуже тужить... Чи він теж згадує
карнавалову радість?

— А в гімназії, — снується далі думка, — мрія-
лося ще про те, що колись буде. Мріялося: здамо
матуру і вже "дорослою панною" скочимо на кар-

наваловий баль до Львова. Там, кажуть, ще пишніші бали! Уявим собі довгу, чудову сукню — може білу, може голубу. А панове у фраках. Махнуть парфуми, пахне квітка у волоссі. Вилюскує паркет. І пливуть романтичні пари у настроєвому світлі жирандолів, пливуть на хвилях музики...

— Цитьте, нерозумні спогади! — шепоче Реня. — Вже цього всього не буде! Не розумієте, що совети визволили нас від усіх люзми? Від усього, що в житті приваоливе, радісне. нема карнавалу, нема чару зимових ночей, що дзвенять музикою. Є советська "гармошка". Нема елеганці — довгих суконь і фраків. Є валянки і советські кешки. Є советські безконечні будні.

— Цитьте, мої спогади, бо я з голоду-холоду не плакала, а від вас заплачу! А плакати мені не вільно!

Вогонь у печі потахає. Реня щільніше замотується в хустку, присувається до лямпи і вчиться далі. Втомлені очі печуть. Похилені плечі болять. Ноги вже зовсім заkostenли.

— А цур йому з советськими мудроцями! — бурмоче роздратовано. — Вже північ, пора спати! — Молиться, гасить лямпу. Нагриває тілом холодну постіль.

За вікнами мерзне біла ніч. Деся гавкне часом спросоння собака. Спить село. Зимова тиша сіла під смереками біля церкви і позіхає.

Раптом хтось стукоче у двері. Реня зривається смертельно перелякана. От і кінець! Бандити! Тепер уже від них не втече! А цілу осінь береглася, прокидалася за кожним шерехом на дорозі! Нині заспала, і вони прийшли!

Не-своїм голосом Реня питає: — Хто там?

— Відчиніть, панунцю, бо ви й так нас не знаєте!

Ренине серце вискакує з грудей. Тепер вона вже зовсім нічого не розуміє. Якщо це бандити, то чому величають її “панунцею”? І чому у них такі приязні голоси? Набирає сміливости:

— Не відчиню, доки не знатиму, хто ви такі!

— Та ми з Гаїв! Приїхали, щоб забрати вас у гості!

Реня вибухає сміхом: — Люди добрі! О цій порі? Та ж це північ!

— Нічого, панунцю! — сміється хтось за дверима. — У нас нема дзигарка! Ну, то збирайтеся!

Вірити чи не вірити? Реня хвилину вагається. Відтак: — Подождіть, мушу вдягнутися.

Світить лампу. “М’ясниці”, — це сільський карнавал, — думає. — Значить, у Гаях, на хуторах, люди бавляться. Надумується, що вдягати. У карнаваловий вечір годиться вечірня сукня, та її в Рені немає. Раптом очі зупиняються на новому, квітчастому шляфроку. Його подарувала по maturі мама. За кілька хвилин відчиняє двері.

— Слава Ісусу Христу! — вітаються два чоловіки, входячи в кімнату. У них привітні, всміхнені обличчя.

— Я називаюся Міхал, а то мій брат Іван, — каже старший. — Ми сі трохи забавляємо, і подумали собі, жи ви самі сидите в школі. То наші жінки кажуть: “їдьте, привезіть панунцю, най си з нами трохи погуляє.”

— Цікаво, — всміхається Реня, — що вам прийшла така думка до голови.

— Та ви вчите мого Павлуся, — каже молодший селянин. — Хлопець все про вас розповідає,

які ви файні та приємні. Правду дитина каже, бо як ви сі файно вирихтували!

Реня підсміхається куточком уст. Значить, її квітчастий халатик вдало наслідуює карнавалову суконку! Вдягає поверх свій гімназійний плащик і виходить з газдами.

З-понад ясеня глипнув місяць, здивувався. — “Я їду на баль!” — шепнула йому Реня. — “Ти зовсім не змінилася! — підморгнув їй місяць. Ну, приємної забави!”

Перед школою залубні. Дядьки угортають Реню кожухом “жебисте не змерзли, панунцю”, і залубні пливуть, мов лебідь, по сніжній дорозі. А довкола тихо-тихо. Тільки дзвіночки дзеленчать радісно, весело. І враз Рені стає теж радісно. Отже вона ще не зовсім забута людьми! Отже ще хтось подумав про неї в карнавалову ніч!

Залубні мчать. Село зосталось позаду. Кругом поля. Здалеку майоріють гаї.

— Ми знаємо, що ви наша, — каже старший дядько. — Не питаю вас, що ви думаєте про советів, бо тепер такі часи, що страшно сказати правду. Але я вам від себе скажу, що вони вже дібралися нам до печінок. Тому, що живемо на хуторі, називають нас куркулями. Раз-у-раз приїжджають “товариші” з району і списують наше майно. Вже дві корови забрали на контингент, і ще їм мало! Пасіка теж їх муляє. Здавай мед! — кричать. А бджоли чим годувати? Погинуть без меду! Ех, панунцю, гірко тепер жити. Тож ми, заки ще нас розкуркулять, трохи погуляємо!

Свиснув батогом, не торкаючись кінських хребтів: — Вйо, сиві! Біжіть, коники, заки вас заберуть від господаря!

Вгорі пливе за ними місяць. Світить їм найкращим у світі ліхтарем. Додає бадьорости. “Не сумуйте, — потішає, — і поради не вічні!”

Вже й хутір. На порозі стоїть жінка в кожусі. Вітає поклоном Реню: — Красно дякуємо, що не погордили. Просимо в хату!

У хаті тепло-тепло. Пахнуть свіжі страви, пахне смєречина, якою завітчані образи. Кільканадцятєро людей — одна велика родина. А в кутку під мисником — сільський скрипаль. Натирає смичок каліфонією.

— Заграйте нам, Матвію, веселої! — гугає господар. Він веде Реню на почесне місце за скринєю. Скриня накрита льняним обрусом. На ній миски зі студенцем, ковбасою, білі хліби.

— Дай но нам, жінко, солодкої! — гугає хазяїн. Підносить пляшчину і чарку: — На ваше здоров'я, панунцю! — У чарці не самогон, а медівка. Ще й заправлена пахучим корінням.

Сільський скрипаль підводить руку, і струни сміються коломийкою. Люди підхоплюють мелодію, і хата роздзвонюється піснею. Газда підходить до газдині: — Потанцюймо, жінко! Нам на втіху, во-рогам на погібель!

На хуторі карнавалова ніч...

СТРАСНИЙ ВЕЛИКДЕНЬ

Велика П'ятниця. Реня постить. Кусник разового хліба, що його кожного ранку приносить сторож, з'їсть аж увечері, як прийде від Плащаниці. Та перед тим ще мусить відбути вчительську конференцію в Залізцях.

— “Вони навмисне призначили конференцію у Велику П'ятницю, — думає Реня. — Хочуть висмоктати з наших душ усе те, що нас ще піддержує”.

У кожну Велику П'ятницю Реню огортає глибокий смуток і задума про Христові муки. Кожна Велика П'ятниця важка, та цьогорічна особливо пригноблива. Бо цього року навіть весна безрадісна. Власне, весни ще не видно, все ще сіре, без життя. Сіра земля, сірі дерева, без сліду бруньок. Чорні смереки під церквою ще чорніші, як взимку. Наче вони завмерли, заkostenіли у жалобі. Дощкульний вітер термосить їхнє галуззя, торгає віття ясенів.

Реня сидить на конференції продрогла, голодна, пригнонена. Завідувач РайВНО Ястребов повчає вчителів, як вести в селі антирелігійну пропаганду. — Це, — вигукує він, — найперший обов'язок радянського вчителя! Треба якнайскоріше знищити релігійні забобони! — Кричить, аж захлистується. Зневажає, топче, обкидає грязюкою все, що святе. Глузує, кепкує, знущається з релігії.

Рені боляче. Ех, як так схопити за цю горлянку, що верещить “нема ніякого Бога, це все попівські вигадки”, здавити її, щоб замовкла!

Яка шкода, що ніхто не наважиться цього зробити! Реня бачить навколо себе залякані обличчя, які покійно потакають безбожним словам.

— “Як ми всі тепер боїмося, — думає дівчина. — Ось така потвора, як Ястребов, що колись убивала людей, безчестить наші святощі, і ми покійно мовчимо! Щоб рятувати власне життя.”

Реня вже знає, що коли б сприймати серйозно все те що “товариші” розказують, можна б зовсім здуріти. Треба вдавати, буцімто їх слухаєш, а робити своє. Бож і так вся ця чортівська система побудована на брехні. Усі брешуть. Брешуть партійці, щоб удержатися при житті.

Реня переключає думки на інші рейки: ось завтра Великдень Субота. Поїде до мами. Бодай на Великдень буде вдома, бо на Різдво не пощастило: мусіла складати у той час іспити.

Раптом різкий голос Ястребова викрикує: — Ось ми, наприклад, знаємо, що Рената Іванівна виконає своє завдання по боротьбі з релігійними забобонами на сто відсотків!

Реня роздратовано прикупує губи: чому якраз названо її? А очі Ястребова вже вп'ялися в неї. Вони, ті очі, як у kota, що кидається на пташку. По-азіятському вузькі, із садистичними вогниками. Реня не зносить цих очей. У них і злоба, і хитрість, і ще щось, чого вона не розуміє. Інколи ці очі підпливають кров'ю, стають зовсім червоні.

— “Не треба хвилюватися, — намагається заспокоїти розбурхані нерви дівчина. Хай йому хрін, клятому азіятові! Не діждеться, щоб я вела анти-релігійну пропаганду!”

Реня втомлена, вичерпана вертається до школи. Нині, більше як будь-коли, дошкуляє самотність. Нема до кого промовити слова, нема кому пожалітися. Така пустка, що аж все тіло болить...

Реня йде до Плащаниці. У дерев'яній церковці, що пригнулася до землі у крузі чорних смерек, присмерк. Заснув смертю замучений Христос. На вибляклій Плащаниці біліють зариси Його Тіла. Біля нього тихо плачуть восковими сльозинами свічки. У церкві нема нікого.

Реня посувається навколішки до Плащаниці, цілує її край, цілує пробиті цвяхами Божі ноги і починає молитися. Слова "Отче наш" переходять у дитячу скаргу: "Ісусе Милостивий, скільки Ти витерпів! Тебе і зневажали, з Тебе знущалися, катували і по-нелюдськи замордували! За Правду Тебе розіп'яли. О, Господи, і тепер за Правду розпинають! Опанували нас дияволи і мучать! Ти чув, Господи, що вони нині говорили? А ми всі такі залякані, і я теж. Предобрий Боже, допоможи мені своєю ласкою, дай мені силу це все витерпіти.

Реня торкається чолом підлоги перед Плащаницю. І, хоч надворі вітряниця, хоч уже темно, на душі у неї ясніше. Завтра буде новий, краший день...

У Великодню Суботу мало дітей приходить до школи. Кому хочеться туди йти, коли в хаті уже пахне паскою? Коли виваром із цибулиння красять крашанки? Коли чистять принесений з городу довгий покручений корінь хрону? Коли всі вже чекають на Великдень?

Але до обіду Реня ще мусить вчити. Їй теж уже нетерпеливиться, вона теж хотіла б якнайскорше скінчити науку. Читає дітям якесь оповідання, коли під вікном мигає постать, і за хвилину на дверях стає... Ястребов! Реня застигає. Якраз сьогодні, під Великдень, якраз тоді, коли вона вибирається додому, до мами!

Діти теж перелякані. Вони не знають, хто цей "товариш" у кепці і шкіряній куртці, та представників совєтської влади навіть вони бояться. Ястребов

обкидає Реню цинічною посмішкою: “Не сподівалися, Ренато Іванівна? Ну, продовжуйте урок!” Не знімаючи кепки, він сідає на стілець за столом, розглядається по клясі. — Щось у вас мала явка, — кидає буцімто байдуже.

Під настирливим поглядом очей Ястребова Реня бентежить. Він приглядається їй ласо, і Реня починає догадуватися. Уже не раз міряв її таким пожадливим зором.

Враз чути туркіт воза, і перед вікнами з'являється фіра. На передньому сидженні дядько Данило з батогом у руці. Реня деревіє. Що тепер буде?

А Ястребов дивиться іронічно то на фіру, то на неї. Відтак: — Відпустіть учнів, Ренато Іванівна. І щоб мені всі з'явилися в школі у понеділок! — додає грізно.

Школярики випурхують з кляси переполоханими горобцями. Дрібними руками цупко притискають мізерні зошити і цурупалки олівців.

Ястребов підводиться зі стільця, бере Реню за підборіддя і сміється злим сміхом: — Попалися, значить, Ренато Іванівна! Забажали кудись їхати на Пасху? Зірвати навчання, обманути радянську владу?

Він любується безпомічним виразом її очей.

— Отже, нікуди ви не поїдете! Відправте візника! Ач, хотіли обманути старого чекіста!

У Рениній голові шумить. Слова плутаються, коли вона намагається пояснити фірманові, що вони вже не поїдуть. А Ястребов, не питаючи дозволу, прямує з кляси в її кімнату.

— Товаришу... — Реня не може звикнути називати людей на ім'я по батькові, — це моє приватне мешкання!

— То що з того? — відрубує Ястребов. — А втім, яке приватне, коли це державний будинок?

Розглядається по кімнаті. Набігли кров'ю очі зупиняються на образі Божої Матері над ліжком. Мадонна із золотим волоссям в голубій шаті.

— А це що таке, Ренато Іванівна? — питає глузливо.

Реня мовчить. Ця Божя Матір ще з часів дитинства. Це її опікунка.

— Красуня, нема що й казати! — глузує колишній чекіст. — Та це чи не ікона, Ренато Іванівна? Ану, зніміть її сейчас зі стіни!

Реня прикипіла до місця. А Ястребов мавп'ячим рухом зриває ікону зі стіни і ставить в куті. Прямокутний зарис образа, порожнє тепер місце — шпигають свіжою рапою.

І від цієї хвилини починається кошмарне дійство, яке паралізує дівчину. Ястребов посилає свого візника по голову сільради. Прибігає голова, заляканий, згинається у три погібелі, щось белькоче, відтак замовкає. Він не знає, чого від нього хочуть. А Ястребов покищо не хоче багато: наказує принести горілки, ковбаси, огірків, хліба. Голова сільради стрімголов біжить до своєї хати, приносить їжу і горілку. Ястребов наказує подати склянки і наливає їх вщерть горілкою. Підносячи склянку, сміється: “Ваше здоров'я, Ренато Іванівна!”

Реня навіть не торкає напою. Здивованими очима дивиться, як чекіст випорожнює свою склянку, як гладко її цідить візник і як закашлюється переляканий голова. Закушують і п'ють знову.

— “Таке вже було, — шибав думка. — Було на горі, що зветься Голгота”. Там, де, катували і розпинали засудженого Бога. Пили ті, що розпинали. Та не горілку, вино. А відтак п'яні воїни грали в кості на Його одяг... Це була Страсна П'ятниця, нині Субота, а завтра — Воскресіння...

Несамовитий кошмар волічеться. Голова сільради блідий, безязыкий, хилиться на стільці. Надмір алкоголю забив йому памороки. Ястребов дивиться на нього зневажливо: — Дурак ти, не вмієш пити! Валяй додому! — Дядько, спотикаючись, вилазить з кімнати. А візник вже скотився під стіл і там сп'яна щось вигукує, реве, ніби співає. Ястребов тягне його до сіней. — Ти теж дурак, Ванька! — регоче. Наближається до Рені: — Тепер погуляємо!

— Товаришу, — Реня чує огидний сопух горілки, — вже пізно! Вам пора до хати!

— Дура ти, — намагається обняти дівчину Ястребов, — ми тут заночуємо!

Реня видержує нахабний погляд його налитих кров'ю, сп'янілих очей: — Ні, товаришу! У моїй хаті ніхто не ночуватиме!

— Дурочка, — сміється Ястребов, — покинь свої буржуазні манери! Я знаю, що ти ними просякла, та пора про них забути! Ти мені сподобалася, от що! Полюбиш мене — буде тобі добре. Забудемо і про твій буржуазний націоналізм, і про релігійні забобони. Пам'ятай, що ми застукали тебе сьогодні на гарячому. Ти пробувала зірвати навчання в школі!

— Товаришу, — Ренін голос рішучий, — про це поговоримо іншим разом. Прошу вийти з хати!

Очі Ястребова наливаються люттям. — Мовчи! Стели постіль! — Кінцем чобота він штовхає біле накривало ліжка. Реня миттю підбігає до дверей.

— Ти куди? — верещить Ястребов. Він пробує її схопити, та попадає ногою в діру в зогнилій підлозі, зашпортується, брутально лається. Та дівчина вже в темних сінях. Тремтячими руками намагається ключа, що висить на цвяхові. Це ключ до кляси. Реня його звичайно не вживає, бо що тут замикати у цій нужденній школі? Її давить страх, що може ключ і за-

мок заржавіли і що... Ох, що тоді їй робити? Вертять ключем у замку. Заскреготів ключ, обернувся двічі. Господи, слава Тобі!

А в двері вже грюкає кулаками Ястребов. Верещить: — Сейчас же іді сюда! — Обридлива лайка. Б'є чоботом у двері. Щоб хоч не виламав їх! А втім, може надуматися. Тиша. Реня чує, як він, кленучи, човгає назад у кімнату.

Реня присіла на лавці біля вікна. Трусується, мов у лихоманці. Нерви напружені докраю. Почуття кривди, зневаги душить у горлі. Боже, завіща така наруга?

Це Великодна Ніч. Свята Ніч. Остання Ніч Розп'ятого у гробі. На світанку прилетить білокрилий янгол, відважить камінь від гроба, і Господь встане у всій своїй ясності та могутності. І впадуть перед Ним на землю воїни, що стерегли гріб і злякаються Божої сили. І заличуть: "Він воскрес, Він справді воскрес!"

...На світанку прийдуть люди до церкви. Тричі обійдуть довкруги співаючи: "Воскрес Ісус от гроба, яко же прорек... даде нам живот вічний і велию милость"... Роздзвонять дзвони радісну-прерадісну вістку. Встане сонце і поклониться разом з людом Воскресенню Христовому...

...Боже милостивий, чому ця ніч така довга-предовга? Чому вона така чорна, безнадійна? Чому не прийде Янгол з доброю вісткою?

Час волочеться у нескінченність. Здається, ніколи не буде ранку. Реня деревіє від холоду, втоми, болю. Це не ніч — це якась жахлива агонія, якій нема кінця... Але й сліз нема. Коли горе надто велике — сльози кам'яніють.

По вічності чорної ночі врешті таки приходять досвіток. Крізь вікно Ренині зболілі очі бачать людей, що йдуть до Воскреслого Бога. Несуть освятити

Божі дари. За кошиками з пасками і “всякими снідами” підбігають її школярки. Люди святково вдягнені, йдуть урочисто. Це ж — Великдень!

Тільки не для неї, в'язня, що тремтить з холоду і образи у нужденній клясі. Не для неї, вичерпаної розпачцю зневаги. Не для неї, що тільки чудом обминула найбільшу наругу.

У своїй добровільній в'язниці Реня чує великодній спів. Чує, як її залишають рештки сил.

А там у її кімнаті, на білому дівочому ліжку, у горілчаному сопухові хропе кат. Він не чує, що Христос Воскрес. Такі, як він, оглухли. Він прокидається щойно тоді, коли люди вже починають розходитися з церкви. Тоді з-під школи викочується його повіз. Люди пристають, значущо дивляться. Хтось каже: “Диви, ночував у нашої вчительки!” Хтось відказує: “Таке молоде, а вже не має сорому! Та хоч би під Великдень Бога побоялася!”

І щойно тоді з Рениних наболілих очей скочуються дві сльозинки. О, катюга знав, коли йому показатися людям! Знав, як знеславити дівочу честь...

На дорозі стоїть непорочний ранок. Скупаний у соняшній ясності. Великодній Ранок. Ранок великої радості. На дорозі слід повозу, яким від'їхав кат.

На дорозі вже нема людей. Тоді Реня виходить зі школи, йде під церкву. Клякає на порозі.

Церква пропахнута кадиллом, запахом свічок. Реня шепоче молитву. Вона благає про дрібку радості, дрібку надії, яку дарує Воскреслий усім, які в Нього вірять...

Чорні смереки над її головою шепочуть: “Це ж Великдень, Великдень, Великдень...”

ЧОРНІ СМЕРЕКИ

— І відтоді пішло, як з Петрового дня, — чую Ренин голос. — Хоч, відкинувши залицяння Ястребова, я могла сподіватися його помсти. Чи ти знаєш, що прикметою нікчемників є мстивість? Коли відштовхнути їхні нечесні зазіхання, вони доти не заспокояться, поки не завдадуть тобі дошкульного удару. Тоді вони тріумфують. А втім, — додає задумано, — трапляються і садисти. Завдати людині болю для них насолода.

— Ти про Ястребова, Реню?

— Так. Через два тижні він знов приїхав. Цим разом не сам, у товаристві начальника Залозецького НКВД. Енкаведист сів на останній лавці у класі, Ястребов за столом. Поводився так, наче б мене зовсім не знав і ніколи тут ще не бував. Сухо, офіційно, формально. Заявив, що буде перевіряти стан навчання в школі. Говорив по-російськи.

Казав дітям приготуватися до диктату. Вийняли мої школярйки зошити, цурупалки олівців і прилишки так, як пташки, на які кидається вуж-давун. Ястребов почав читати якийсь текст. Що я кажу — читати! Він мовчав, торохкотів, сипав словами, що годі було розібрати. Перелякані діти і не розуміли, і не співали за ним. Припали грудьми до лавок, спитнілими рученятами ставляли якісь закарлючки на папері, а деякі зовсім розгубилися.

— Товаришу завідувач, — кажу, — будь ласка, сповільніть диктат, дітям важко.

А він як визвірився на мене: — Малчать, це не ваше діло! — і далі сипле словами.

Домолов Ястребов останнє речення. Метнувся, мов шуліка, поміж лавки, вихопив дітям з рук незакінчений диктат.

— Ну, увідім как дела в етой школе, — сказав енкаведистові. Вийшли ходою жандармів, які переводили ревізію, і знайшли те, що їм було потрібне...

— У клясі було тридцять п'ятеро дітей, — тихо Реня. — Він узяв тридцять п'ять свідчень проти мене. Диктат, писаний в таких умовах, не міг вийти добре.

Реня дивиться у вікно: — Мої дні тепер такі чорні, як ті смереки коло церкви! Чуєш, як вони понуро шумлять? Вони навівають на душу таку страшну нудьгу, таку безнадію!

— Реню, не можна впадати в зневіру! Вона тебе знищить!

— Мене знищить не зневіра, а совети, — гірко дівчина. — Вони від самого початку були мені осоружні. Я не можу звикнути до постійного обману і терору. А все їхнє володіння на них спирається. Я мушу навчати в школі дітей пісню, у якій є слова:

*“Вільно йде людина, як господар,
По своїй вітчизні дорогій”...*

Це ж іронія! Хто тепер “ходить вільно”? Хіба такі як Ястребов. Який “господар”, коли по селах вже ведуть агітацію за колгоспи? Якщо їх створять, тоді навіть найбідніший селянин обернеться на кріпака! Працюватиме від ранку до ночі за мірку збіжжя. Ожебрачать село. А так звану трудову інтелігенцію держатимуть як наймитів-манекенів, яким не вільно і пальцем ворухнути без дозволу партії. Моїм батькам за Польщі на державній посаді бодай вільно було піти до церкви. Мені — ні. Мої батьки могли читати газети і слухати через радіо вісті зі

світу. А мені? Коли б у мене знайшли радіоприймач, який ловить закордонні висильні, знаєш, що мені зробили б? Засудили б за антирадянську діяльність! Мої батьки боялися звільнення з праці, але не тюрми. А якщо навіть і так, існувала можливість оборони. А нині? Кого арештують — слід по ньому пропадає! Ніхто й не наважується згадувати його, бо зараз закинуть “співпрацю з ворогами народу”. Є різні режими, але такого пекельного, як советський — не було і нема!

— Це все правда, Реню, та тобі не вільно впасти в песимізм. Ти ж завжди запевняла, що видержиш!

— Я й не здаюся, — підносить бліде чоло. — Я тільки сповнена злих прочуттів. Я стою у нерівній боротьбі. Я сама-самісінька, а проти мене насильство. Ти не бачила, як вивозили селян з Гальчиної Долини. У найгірші морози. Вночі. Дозволяли забрати тільки те, що люди могли нести. Через кілька днів я заходила до спустошених хат. Я плакала. На стінах образи святих дивилися з німим докором. Ще були навіть страви у горщиках на печі. За мною забіг до хати голодний собака і так завив, що стало страшно! А в сінях дві голодні курочки притулилися до покритої інеєм стіни. Цього несамовитого враження я не в силі забути. А ти кажеш, не впадай у песимізм!

— Реню, тим нещасним ти не допоможеш.

— Але я людина! — скрикує. — Мене болить людська кривда!

Довго мовчить, відтак: — Мені тим важче сприймати советську дійсність, бо мене вчили сприймати життя з іншої точки зору. Розрізняти добро від зла, правду від брехні, чесність від підлоти. Я просто не вмію брехати, бо всяка брехня мені осоружна. Я не вмію кривити душею. А без цього тепер не про-

живеш. Навіть коли я мовчу, то в моїх очах віддзеркалюється протест проти брехні і облуди. А поради, як знаєш, вміють відчитувати і найпотайніші думки.

— Реню, ти на небезпечній дорозі. Якщо ти не навчишся жити так, як інші, буде тобі біда!

— Мабуть, ні, — кривиться гіркою усмішкою бліде обличчя. — Я з тих упертих, непокірливих. Пригадуєш собі “цап’ячі різки” з дитинства? Я бунтуюся всією істотою проти советського режиму!

Так, цап’ячі різки з дитинства можуть мати фатальні наслідки. Та хіба ж Рені не миле життя? Йї усього вісімнадцять років!

— А цьогорічна весна, — наче читає мої думки Реня, така, що пожалься Боже! Це ж уже травень, а ти глянь! Сіро, холодно, понуро. Наче і природа сумує за тим, що їх вивезли взимі. І то не тільки з Гальчиної Долини. Багато людей арештували. Зокрема інтелігенції. Повезли їх у безвісті — ніхто не знає куди. А скільки вимордували по тюрмах — “за контрреволюцію і буржуазний націоналізм”! В ім’я добра народу! — Сміється неприродним сміхом.

— Реню, заспокійся.

— Хто наступний? Може я?

Не чує мене. Дивиться у вікно. Через дорогу біля церкви чорні смереки шумлять понуре реквієм.

СУД

— Який той вітер дошкульний! — куляється Реня. — Прошибає до костей. — Вона в чорному костюмі, від якого її бліде личко видається ще блідшим.

— Куди ти зібралася? — питаю.

— На вчительську конференцію в Залізцях.

— Чому ж у чорному? Тепер же ж весна.

— А чим чорне погане? Хіба в ньому негарно?

— Викручуєшся, Реню. Скажи відверто, що цей чорний костюм — це все, чого ти доробилася за радянської влади. Поправді, ти навіть його не купила у крамниці, бо у крамницях таких “люксусів” не продають. Тобі пощастило купити передвоєнне чорне чоловіче вбрання, яке кравець переробив на жіночий костюм. Ось тут він зручно позашивав петельки від гудзиків, а штани переробив на спідничку.

“Бедность не порок, но большое свінство,” — кажуть наші “визволителі”, — іронічно всміхається Реня. — Що з того, що мені платять кількасот карбованців на місяць, коли за них не можна нічого купити? На чорному базарі — так, але ціни там страшенно високі. Та ти не кажи нікому, що мій костюм перешитий з чоловічого. Хай думають, що я елегантна. Я завжди хотіла такою бути.

— Ти нею є, Реню, — потішаю. — Пригадуєш повісті з передвоєнних років? Там писалось про блі-

дих графiнь у чорному. Тепер ти схожа на таку блiду графiню, моя дiвчинко!

— I мене, як блiду графiню, мучить тоска — турбота, — задумується Реня. — Так менi важко на душi. Вiдчуваю, що щось лихе нинi мене спiткає.

— Це твої нерви, Реню, — потiшаю. — На тебе завжди холодний вiтер дiє зле. Ось як засвiтить сонечко — повеселiшася.

— Коли ж воно засвiтить? — хитає головою дiвчина.

Приїздить на конференцiю моя мала завiдувачка школи, якiй минуло щойно вiсiмнадцять рокiв. Iде з удаваним спокоем, з вимушеною усмiшкою на блiдому личку. Вчителi, завiдувачi шкiл вiтаються з нею. Їi люблять, вона до кожного привiтна, життерадiсна. Навiть, коли їй сумно, як ось нинi, вона це приховує.

На залю входить Ястребов. Перекидається словами з усіми, а Рені не бачить. Починає, як звичайно, свою предовгу, нуднючу промову. Повторює сказані вже сотні разів фрази про пiклування радянською владою школами, про високі науковi стандарти, яких вимагають уряд i партiя, про стовiдсоткове виконання навчальних програм. Розгортає павин хвiст своєї красномовности. Переходить у штучний патос, запалюється. — Ось, — каже, — я досi вiрив у чеснiсть радянського вчителя, а недавно переконався, що є мiж ними й такi, якi поповнюють каригiднi злочини! Ми їх викрили, i винуватцi будуть суворо покаранi!

Люди на залi принишкли. Хто i який злочин з-помiж них поповнив?

— Товаришi! — кричить Ястребов. — Найбiльшим злочином є обманувати радянську владу! Вдавати, що чесно працюєш, а на дiлi — руйнувати

нашу школу. Такого злочину наша батьківщина не прощає!

Ястребов обкидає очима обличчя, на яких маюється перестрах. Він з цього дуже радий: коли люди перелякані — спротиву немає. Театральним жестом кидає на стіл жмут пом'ятих аркушків.

— Ось вам, товариші, докази злочину! Його повнила всім вам відома Рената Іванівна. Це замилювання очей! Вона запевняла нас, що в її школі навчання ведеться як слід, а виявилось, що її учні зовсім неграмотні.

Кількадесят пар очей повертається вбік Рені. Свєрдлюють її допитливо.

— Ми, — кричить Ястребов, — ставили Ренату Іванівну за приклад, думаючи, що вона молода й здібна вчителька. Ми, на превеликий жаль, розчарувалися. Рената Іванівна не виконувала своїх обов'язків! Вона нічого не навчила дітей!

Він пронизує Реню поглядом мстивих очей. — Встаньте, коли до вас говорять! Хай учителі побачать обманця!

Реня поволі встає. Вихудла, у чорному костюмі, видається вищою, старшою за свої роки. На обличчі ані крапельки крови. Вона дивиться Ястребову просто у вічі. Відтак спокійно, але рішуче заявляє:

— Товаришу завідувач, ви помиляєтеся. Ніякого обману тут нема. Ви повинні знати, що школа в Чистопадах була дуже занедбана і що мені прийшлося починати все від початку. Я робила і роблю, що можу. А якщо йдеться про диктат, який, як кажете, виявляє неграмотність учнів, то він вийшов тому так зле, що діти були перелякані.

— Що? — верещить Ястребов. — Кого їм було лякатися?

— Вас і представника НКВД, який приїхав з вами.

— Брехня! — захлистується Ястребов. — Радянські діти не бояться представників рідної влади. Ви говорили як буржуазна націоналістка! Тільки ворог народу може щось таке сказати!

Люди на залі прикипають до крісел, втягують голови, наче чекають удару. Чому ця вже засуджена дівчина сперечається з всемогутнім завідувачем? Хай би покалася, попросила прощення. Може б помилував, а так — пропаде!

— Товаришу завідувач, — Ренин голос звучить неприродним спокоем, — ви диктували дуже швидко і дуже невиразно. Щоб вас зрозуміти і правильно написати, треба було...

— Мовчіть! — реве Ястребов. — Ви не смієте мене вчити, як перевіряти знання учнів! І знайте, що цю справу ми вже передали в руки НКВД! Там зроблять порядок з такими, як ви!

Люди вже не дивляться на Реню. Кожний думає тепер про себе: а що, коли мені пришиють таку історію? Що, коли в мене переведуть таку перевірку навчання, як у неї? І знайдуть такі самі докази "провини"?

Ястребов зазримічує, що трохи перебрав мірку. З вереску переходить на інший тон. Його обличчя викривлює усмішка: — Ось погляньте, товариші! Тут між вами стоїть перлина. Не звичайна, але чорна перлина. Так, справді чорна перлина нашого району! Як вона вам подобається?

Понурі обличчя знову вп'ялюються в Ренине обличчя. Завідувач зволила засміятися, треба ж і собі! Та сміх не виходить, тільки на обличчях дивні гримаси.

— Ми вже її, чорну перлину, засудили, — продовжує Ястребов. — Тепер її судитиме радянське правосуддя.

Ястребов запалює люльку. — Ідіть перекурити, товариші. За десять хвилин продовжуємо наші на-ради.

Вчителі виходять на коридор. Він вузький і темний. Цей будинок — колишній кляштор польських монашок. Їх вивезли, тепер у ньому урядує РайВНО.

Мені здається, що за закрутом мигнув чорний габіт монашки. Мені причувається сумний-пресумний спів. Реквієм. Когось хоронять. Кого саме?

Ні, монашок уже давно нема. Це стоїть Реня в чорному костюмі, спершись на стіну. Попри неї проходять учителі — і ніхто її “не бачить”. Ніхто з тих, що щойно здоровкалися з нею. Я виразно бачу, як люди відвертають від неї голови. Вони дивляться в другий бік, що борони Боже не зустрінутися з Рениним поглядом. Реня раптом вибула з-посеред них, її не стало...

Маленька, худа, у чорному костюмі стоїть сама під стіною. Стіна теж, як люди, холодна. Реня тремтить: “Боженьку, я так змерзла!” Снується думка: — “У біблійних часах так, як мене тепер, обминали здалеку прокажених. Чи я прокажена? Ах, ні, тільки засуджена властью імущими!”

Раптом — чи я добре бачу? — до Рені підходить вродливий, високий молодий чоловік. Простягає срібну папіросницю і каже: — Прошу, закурить, панно Реню!

Реня здивовано підводить очі. Це завідувач школи, Славко Ц. Вчителював ще перед війною. Львов'янин. Завжди бадьорий і завжди елегантний.

Ренина рука бере простягнену папіроску. — Ви... ви не боїтеся розмовляти зі мною? Я ж — засуджена!

— Е! — махає рукою високий чоловік. — Сміється з цього! Не такий чорт страшний, як його малюють. — Він зневажливо дивиться на гурт учителів. — А це все — зайці. Боягузи.

— Це залякані люди, — шепоче Реня. — Кожний тремтить за свою шкіру.

— У нас, у Львові, батяри відважніші за них! — підносить голову високий чоловік. — Слухайте, совети не можуть усіх знищити!

Засвічує сірника, запалює Рені цигарку. І від манюсінького, никлого вогника загоряються в Рениних очах іскорки, що вже були погасли. Іскорки віри в людину.

ДОРОГА НАД СТАВОМ

Вертаємося з Ренею із Залозець до Чистопад. Вже кінець травня, а весни як нема, так нема. Ані сонця, ані тепла, ані зелені. Єдине, що є — це пронизливий, огидний вітер. Він віє з півночі.

— Він мене розшматовує, — скаржиться дівчина, притискаючи руками жакетик на грудях. — В'їдається в тіло мільйонами шпильок. Я вже така роздратована цим вітром, що мені не хочеться жити. Це ж уже не життя.

— Ренею, у нас на Поділлі не раз бували прикрі вітри.

— Та не такі, як цей! Чи не запримітила, що відколи до нас прийшли поради, навіть природа змінилася? Поглянь! Я ходила цією дорогою в дитинстві, захоплюючись білими садами на Старому Місті. Де ж вони тепер ці прекрасні, квітучі сади? Голим віттям термосить проклятий вітер. Він не наш, він північний, московський.

Так, зовсім інакше виглядає тепер містечко, у якому колись ходила Реня до школи. Тоді воно було тихе, замріяне, романтичне. Нині воно понуре. Крамнички позакривані, що сталося з їхніми власниками — невідомо. Є тільки одна казюнна кооператива, в якій ніколи нічого нема. А якщо часами щось і привезуть, тоді перед нею довжелезна черга. Є один ресторанчик, в якому для тубільців нема нічого, зате “товариші” можуть поласувати там усіма добрими стравами. Ресторан, як тепер усе, теж державний. Правда, кожний може випити там сто

чи навіть двісті грамів горілки. Але горілку можна завжди купити, це єдине, чого під советами “хва-тає”.

— Смішно звучить для європейського вуха те “сто грамів” горілки, — каже Реня. — Грамами у нас колись важили ліки. А втім тих “сто грамів”, як вони кажуть, це дуже багато. Колись у нас пили чарками, тепер п’ють склянками.

— Колишні шкільні товариші розбрелися, — хитає голівкою Реня. — Повтікали звідсіля до великих міст. Там, кажуть, безпечніше. У великому місті не знайдуть тебе так скоро “органи безпеки”. А їх тепер у Залізцях чимало. І НКВД і міліція. Куди більше тепер поліціантів, як було за “панської Польщі”. І страшніші вони. Ми навчилися, як тих вистерігатися, а від цих, здається, не втечеш! Вони в найпотайніший куток душі заглянуть. У них зовсім інша ментальність. До неї я ніяк не можу звикнути. Це варварська мішанина жорстокости й облуди. Яка ж вона огидна!

Дивиться на млин. — Він, мій веселий млин з часів безжурного дитинства, теж зацікавив. Уже не приїздять селяни з мішками збіжжя молоти мuku. Не диво, що в селі не годен купити хліба!

Дивиться гірко. — Я, бачиш, уже цілий рік недоїдаю. Коли б мама знала, як я бідую, гірко заплакала б. Та я мамі пишу, що все гаразд. Життєві недостатки не пригноблюють мене так, як цей моральний терор. Ця нестерпна атмосфера.

— Реню, не можна так думати! Ти ще молода, ти обіцяла видержати!

Мовчить. Це довга, прикра мовчанка. Відтак: — Я вже й думати не можу. Що тільки думка розженеться — стукне лобом об московську стіну! Гірша ж, як китайський мур. А зрештою — чи світ про нас дбає, турбується? Ні. Їм байдуже.

— Що їй відповісти? Що це, на жаль, правда?

— Ще й немає двох років, як нас “визволили”, а ти глянь на людей! Не впізнаєш. Кожний тільки думає, де б дістати кусник шкіри на взуття, а бодай на латку до старих черевиків. Де б дістати щось їстівне або трохи дров. Вже й розмовляти одні з одними не хочуть. Скажеш якесь слово, хтось почує, перекрутить, і ти вже попав у контрреволюцію. Тебе вже нема.

— Реню, не можна впадати у безнадію! — кричу. Мій голос заглушує різкий, противний північний вітер. Ох, який він дошкульний!

— Він просвердлює мені груди, — шепче дівчина, затискаючи посинілими руками жакет на грудях. — Я вже далі не можу йти!

— Реню, ще трохи і будеш в хаті!

— У холодній, смердючій хаті, яку Ястребов називає “державною власністю”. Але навіть тієї нужденної хати вони не збудували! Прийшли і загарбали все — і те, що мало вартість, і навіть руїни. Скажи, чи є в світі гірший устрій за советський?

— Не знаю, Реню. Ми відтяти від світу.

— А я тобі скажу, що нема! — чую зойк дівчини. — Він такий пекельний, як цей вітер, що душить мене!

Вона не йде, а волоче мізерне тіло, заморожене до краю північним вітром. Спотикається щокрок, як засуджена до загибелі людина. Я не можу цього перенести! Я не можу погодитися з цією розпачтю! Кричу крізь вітер: — Реню, ще кілька кроків і буде затишок! Глянь, гора, дерева, вони тебе захистять від вітру! Глянь на став!

Спрвді, під горою вже так не відчувається вітру. І розбурханий вітром став теж тут спокійніший.

Реня підводить очі. — Я завжди любила в дитинстві став. Я бачила у ньому стільки краси, радості.

А тепер він такий страшний, сірий. Мовби й він бунтується. Бо він теж уже не людський, а “державний”. Не смійся з мене, але й природа теж ненавидить нових хазяїв! Природа, так, як і я, не може до них звикнути.

Бліда усмішка появляється на її посинілих устах: — У Великий Піст я дістала від ставу особливий дарунок. Біля четвертої години ранку хтось тихенько закликав під вікном: “Панунцю, відчиніть, це я, Савко.” — Савко мешкав недалеко школи. Був бідняк і перед війною великий прихильник комунізму. Вірив, бідолаха, що комунізм дає біднякам рай на землі, волю, багатство, почесні, справедливість, словом — щасливе життя. Та коли прийшли “визволителі” — переконався, що не дають нічого, а все забирають. Зразу домагався землі, кращої праці, підвищення життєвої стопи. Йому сказали, щоб мовчав, якщо не хоче опинитися там, де пасуть білих ведмедів! І тоді наш Савко зненавидів комунізм гірше від “куркулів”. “Обманці, — викрикував, — то я на них чекав ціле життя, хай їх... трафить!”

Отож Савко прийшов тоді вдосвіта і приніс мені сховану під полою кожуха велику рибу. “Маєте, панунцю, як люди державні, став державний, то й риба наша! Тільки добре сховайте, щоб не було біди вам і мені!”

Сховала я рибу у мисці під ліжком. Варила на вугіллі у печі. Дуже смачна була.

— Реню, — кажу, — бачиш, що навіть у найгірших обставинах знайдеться хтось прихильний, людяний. Як Савко. Не трать надії, Реню!

— Може маєш рацію, — зідхає тихо.

КОМАНДИР Н-ОЇ ЧАСТИНИ

Я досі не знала, як виглядає апатія. Тепер бачу. Апатія і Реня — це тепер одне. Реня сидить бездільно у темній від чорних смerek кімнаті, тупо дивиться у вікно.

— Ради Бога, дівчино, роби щось! Підготовляйся до іспитів! Тобі ж треба вnedовзі здавати заліки в Крем'янецькому інституті!

— Вже не треба, — відказує глухо. — Я на списку тих, яких мають арештувати і вивезти.

— Хто тобі це сказав!? — кричу несамовито.

— Знайшлася добра людина, яка попередила. Воно краще знати, що людину жде.

— Неправда, неправда! — протестую з усіх сил. А втім, якщо тебе остерегли, чому ти не рятуюєшся?

— Як? — здвигає плечима.

— Втікай!

— Куди? За мною слідкують. Зрештою, коли б навіть переховувалася якийсь час, все одно знайдуть.

— Реню, востаннє тобі кажу, — втікай!

— Не будь наївна. Якщо навіть, уявм собі, я втечу, тоді вони будуть допитувати батьків, будуть з них знущатися і можуть їх теж вивезти. Хіба не знаєш, що у цьому пекельному режимові панує закон "родинної відповідальности"? Не знайдуть доньки, арештують батьків. Хай уже беруть мене, щоб тільки батьки zostалися тут. Я молодша, я може якось переживу заслання. А в татка і мами надірване здоров'я, це б їх убило!

У мене нема ні слів, ні думок. У мене така сама духова порожнеча і вичікування загибелі, як і в моєї бідолашної дівчинки. Розглядаюся по нужденній кімнатці. — А це що? — вказую на клуночок.

— Це вже я приготувала найнеобхідніші речі для далекої, незнаної дороги, — каже з іронією. — Прийдуть, певно вночі, скажуть “собирайся”, я за клуночок — і пішла.

— Не хвилюйся. Мене поінформували, що за мій “злочин” — обман радянської влади плюс буржуазний націоналізм, дістану до десяти років концтабору. Ну, може п’ятнадцять. Коли мене з нього звільнять, ще не буду зовсім стара...

— Реню, не жартуй! Я так не боюся смерти, як советського арешту і вивезення!

— Що тобі pomoже страх? — дивиться на мене з докором. — Ось я вже психічно підготовляюся до цієї зміни в моєму житті. Я не буду сама. Зі мною будуть такі ж, як я, “злочинці” і яюсь разом будемо одне одному допомагати.

— Реню, скажи відверто, хіба ти не боїшся?

— Як би тобі це пояснити? Спершу мліла зі страху, потім прийшло отупіння. Доли — кажуть — і конем не об’їдеш. Бачиш, людина є людиною. Ідеальний героїзм існує тільки в книжках, існує на те, щоб підбадьорювати людей. І це слішно, бо жаден письменник не повинен відбирати читачеві віри, надії чи сили. Я завжди недолюблювала песимістичних авторів. Якщо тобі зле і тобі дошкуляють нерви — мовчи, але коли пишеш — пиши бадьоро!

— Реню, в такий час, як цей, ти ще можеш аналізувати авторів і їхні писання?

— Я ще покищо на волі! — відказує. — Я хочу використати кожну хвилину, яка мені залишилася так, як це мені подобається. Ти не знаєш, скільки

думок приходить, коли знаєш, що в тебе відберуть волю.

Вона надслухує: — Цить! Хтось їде. Хіба вони тепер арештовують вдень?

Чую, як вози зупиняються перед школою. Хочу виглянути, хто приїхав, та Реня ловить мене за руку. — Якщо це до мене, хай зайдуть у хату.

За хвилину чую стукіт у двері. — Прошу, — каже спокійно Реня. — Двері відкриваються — і я не вірю своїм очам! На порозі стоїть лейтенант. Молодий і дуже красивий. Широ всміхається. Представляється. Прізвище каже дуже невиразно. Зате голосно і чітко заявляє, що він — командир Н-ської частини. — У нього — каже він — є прохання. Йому потрібно для його частини соломи. Він був у сільраді, і там йому сказали, що соломи не мають, але трохи соломи є в школі. Чи так воно і чи він міг би цю солому купити?

— Солома? — підводить брови Реня.

— Так, звичайна солома, — сміється лейтенант. — Мені її потрібно для моїх бійців на нічліг. Я заплачу вам за неї стільки, скільки ви зажадаєте.

Він говорить чистою українською мовою. Це Реню найбільше дивує. Досі “товариші” або калічили мову, або говорили по-московськи. Що це таке?

— Чи дозволите сісти? — питає старшина.

Реня ще більше дивується. Досі усі “товариші” поводитися безцеремонно. Розсідалися на стільцях, як у своїй хаті. А цей так чемно питає “чи можна сісти?”

— Прошу дуже, — каже Реня. — Сідайте, гостям раді.

Це чиста українська мова так подіяла! І це відверте, щире обличчя. З нього не сходить прихильна усмішка.

— Чи дозволите закурити? — питає лейтенант.

Ні, це вже наймовірне! Досі ніхто про дозвіл не питав. І звідкіля він такий узявся? А лейтенант простягає коробку цигарок. — Прошу, будь ласка! — Кладе на стіл цигарки. Реня нишком по-дів'яцьки, штовхає мене: — “Глянь, яка гарна коробка!”

— Лейтенант закурив, і знов про солому. Що він буде Рені дуже вдячний, якщо вона її йому продасть. Реня вибухає сміхом.

— Це, товаришу лейтенанте, не солома, це щось таке, чого я не вмю назвати. Ходіть, погляньте.

— Підходить до вікна, вказує на хлівець без стін.

— Бачите цю стирту мерви, поїдженої мишами, вогкої. Вона там лежить уже кілька років. Не знаю, звідкіля вона там взялася...

— Нічого, — всміхається лейтенант, — це тільки на одну ніч. Наші бійці загартовані, звикли до всього. По-їхньому це й буде солома.

— Якщо так, то беріть, — здвигає плечима дівчина. — Але грошей за таке сміття не годиться брати.

— Та що ви! — перебиває лейтенант. — Мені дали гроші на купівлю соломи, то я й заплачу. Тільки, будь ласка, дайте розписку. — Він кладе на стіл гроші, каже: — Я прикажу хлопцям, щоб ладували солому на підводи і, якщо дозволите, ще вернуся на хвилину. — Виходить.

Реня протирає очі. — Чи мені сниться? Лейтенант червоної армії, а поводить, як принц! Така довжелезна, незграбна його шинеля і такі чудові манери! Неймовірне!

За хвилину “принц” вертає у хату. Приязно дивиться на Реню й каже: — Отож будуть вневдовзі зміни, галичаночко!

Реня насторожується. Ще ніхто зі сходу так не казав. Як мило прозвучало це слово “галичаночко”!

А може це провокація? Реня вже навчилася недо-
віряти незнайомим. Та він наче б це відчув.

— Не лякайтеся, — засміявся, — бо ані ви не
знаєте мене, ані я вас. Коли я від'їду зі своєю ча-
стиною, ви ніколи не дізнаєтеся, хто був цей “воjak
Швейк” у довгополій шинелі.

Реня ще більше здивована. Він знає про воjака
Швейка? І що означає ця фраза про “зміни”?

— Ось я йду зі своєю частиною під румунський
кордон, — продовжує ляйтенант. — Не моє діло
знати, чого туди йдемо, але, — на його устах по-
являється загадкова усмішка, — різно воно може
бути. Уявіть собі, що може виникнути така історія,
як війна.

Реня не вірить своїм ушам. Він сказав магічне
слово “війна”! На неї, як на єдиний порятунок, усі
чекають.

— Ви схвилювалися? — він запримічує широко
відкриті Ренині очі. — Не лякайтеся. Інколи зміна
буває на краще. — Бере в руки розписку за солому.
— Гарне у вас письмо. Чітке. Пізнати твердий ха-
рактер. Та мені так виразно виявляти думки не до-
зволено. — Він особливо наголошує ці слова, ста-
вить замашистий підпис і під ним: “командир Н-ської
частини”.

— Отже, як сказано, — дивиться вже не у вічі,
а у вікно, — може бути війна. Велика. Я військовик
і не моє діло адміністративні справи. Але я б радив
ось що, — він дивиться на коробку з цигарками, —
я б радив декому виїхати. Тепер уже можна, бо усі
зайняті чимось іншим. Навіщо чекати? Можна пої-
хати на вакації. Хоч би завтра, післязавтра.

Реня остовпіла. Невже він знає про загрозу?
А якщо так, то звідкіля? Ах, це певно провокація!

Чує на собі добрий, щирий погляд незнайомого.

— Я нічого не знаю — він наче читає її думки, — я тільки так кажу, що у воєнний час недобре дівчині бути самій. Краще з ріднею. У кожного є якась рідня, у вас певно теж.

Реня зідхає з полегшею. — Ви правду кажете, лейтенанте.

— Вояку Швейку у советській шинелі, — сміється він. — Мені вже пора. Бувайте здорові!

— Підождіть! — каже Реня. — Коли ви відійдете, мені буде трудно повірити, що ви тут були! А ви принесли мені найкращу з вісток!

— Тс-с! — він кладе пальця на устах. — Я нічого не сказав. Я тільки купив у вас солому. — Сміється добродушно. — А щоб ви могли повірити, що у вас справді був вояк Швейк, я залишу ось це. — Він виймає олівця і пише на коробці цигарок: “На спомин від вояка Швейка”. Тепер повірите?

— Тепер так, — відказує Реня.

Встає, по-військовому салютує і з порога: — Згадайте мене колись.

Хочу підійти до вікна, виглянути, та Реня зупиняє мене: — Не треба. Збираймося краще в дорогу. Вранці підемо до Кудиновець. До мами. Ти ж чула, що він радив.

Це вже зовсім інша Реня. Не апатична істота, яка чекає на загибель. Це моя давня Реня, яка хоче жити. Подає мені коробку цигарок. — Захочай їх. Вони надто дорогі, щоб тепер їх курити. Закуримо їх... по війні!

**
*

Коробку з цигарками від таємничого лейтенанта зберігала я аж до 1944 року. Вони вже були пересохлі і пахли чимось нереальним, як зустріч Рені з красунем-лейтенантом, який врятував її від загибелі.

СОВЕТИ ВТИКАЮТЬ — СОНЦЕ СВІТИТЬ

Раннім ранком стежкою поза городами Реня виходить із села. У руках малий клуночок.

— Я сказала вчора сторожеві, що їду до Львова на вчительські курси. Хай учителька-жидівочка закінчить шкільний рік без мене. Це ж усього на всього один тиждень науки.

— Реню, ти вже не боїшся?

— Ні! — відповідає бадьоро. — Дай Боже здоров'я тому ляйтенантові, що приїхав по соломі. Зразу я думала, що це провокатор, та це був чесний чоловік. Свій. Українець. Він зробив мені колосальну прислугу, якої я йому ніколи на забуду.

— Не підемо гостинцем, — каже Реня. — Ще, на біду, можна зустріти когось з району, тоді ми пропали! Пільними дорогами безпечніше.

Реня повеселішала, зате в мене все ще сумніви. А що коли війни не буде? Що коли Ястребов дізнається, що Реня покинула школу — втекла йому з рук?

Реня читає мої думки: — Ну, й непослідовна ти! Ти ж сама радила мені рятуватися. А коли я це роблю — боїшся!

— Пробач, Реню. Це нерви.

— Я журюся чимось іншим, — каже Реня, — а саме, що я скажу мамі?

— Скажеш правду. Скажеш, що тобі загрожувало.

— Ой, щоб хоча мами не втягнути в халепу! — бідкається дівчина.

На полях зеленіють збіжжя. Це вже половина червня. Йдемо годину, дві, три. Болять уже ноги.

— Сядьмо, — кажу, — відпочиньмо. Вже й спрага мучить.

— Там далі є джерельце, — потішає Реня. — Зачерпнемо лопухом водиці, прохолодимосся. А як прийдемо додому, мама дасть попоїсти. Мама, ангельсько добра мама. Воно завжди піклується, завжди допомагає. Все зрозуміє, все вибачить. Пожаліє, потішить, розрадить.

— Мамі теж тепер нелегко, — каже Реня. — Вона завідувачка середньої школи, у неї стільки клопотів, праці. На щастя в іншому районі, де нема Ястребова. Ох, проклятий! Щоб його перша куля не минула!

— Реню! Не проклинай!

— Це ворог, — каже завзято, — лютий ворог. Для них нема пощади. — Йдемо далі. Вже дуже втомлені. Це ж сорок кілометрів дороги. Але надія на зустріч з мамою додає сили. У мами нарешті буде спокій.

Вечоріє, як добиваємося врешті до Кудиновець. Мама підливає квіти перед хатою. Побачивши Реню, сплескує руками: — Дитино, яким чудом ти тут взялася?

— Не чудом, мамцю, ногами! — сміється Реня. — Не можна було дістати фіри.

— Ходи, ходи в хату, — обіймає її мати, — ти ж ледве жива! Тільки очі світяться. Як же ти змарніла, моя бідна дівчинко!

Наливає у миску води, хоче помити напухлі Ренині ноги. Реня протестує: — Але ж, матусю, хто таке бачив? Я сама помию!

І зі зворушених, втомлених очей спливають слезинки. Вона вже відвикла від маминої ласки,

від доброти, від уважливості. Вона стільки витерпіла сама-самісінька... І тоді тихо починає розказувати про все. Без трагізму і патосу. Мама закриває обличчя руками: — Бідна моя дитина, бідна! Добре, що прийшла до мене, якось воно буде, якось будемо рятуватися!

**
*

Приходить неділя. Тепла, ясна, соняшна. Нарешті показалося сонечко! — радіє дівчина. — Нарешті, хоч дуже пізно, весна!

А в селі, хоч неділя — рух, неспокій. Закружляли дивні вісті. Якась непевність. Одне тільки певне: на леваду за селом мають випровадити всіх коней. Прийшов такий наказ з району. Селяни метушаться: “Що воно означає? Чи, бува, не готуються до війни?”

Реня йде туди подивитися. Справді, на оболонні повно коней. Тільки ще нема “товариша” з району. Чомусь спізнився. Власники коней стоять гуртами, розмовляють. Втім, Господи, що це? Над оболонням появляється літак. Летить зовсім низько. Враз з нього спадає бомба!

Невелика. І, на щастя, не робить ніякої шкоди. Заривається в землю оподалік коней і людей. Сполохані коні розбігаються, люди біжать їх ловити. Тільки Реня стоїть і дивиться в ясне небо, з якого перед хвилиною злетіла вістка.

— Війна, — каже хтось поруч неї. — Війна! Це був німецький літак!

Реня тричі хреститься. — Господи, дякую Тобі! За себе і за тих, яких поради мали арештувати і вивести!

Гостинцем торохкотять вози. Їх багато. Здалеку видно, як вони мчать зі сторони Зборова на схід. До кордону.

— Це втікають енкаведисти! — кричить хтось радісно. — Втікають, як щурі! Наші були в Зборові, бачили, як вони подалися в напрямі на схід!

— Це торохкотіння возів — найкраща музика! — каже тихо Реня. — Правду казав “вояк Швейк”, що прийдуть зміни.

Гуркіт возів дужчає. Чути постріли. Чи це хтось атакує енкаведистів? Вгорі знову шумлять літаки. Знову десь падають бомби.

А сонце так ясно світить, так ясно. Чи це сонце надії?

НЕ ВІДХОДИ, РЕНЮ...

(Післяслово)

Я зняла зі стола сіру писальну машинку і поставила її в кутку, де вона звичайно стоїть. Водночас Реня піднялася з чорної канапи, на якій залюбки просиджувала з підкуленими ногами. “Бувай здорова і на все добре!” — всміхнулася.

— Куди ж ти йдеш, Реню?

— Туди, де мені місце, у мій світ.

— Реню, не залишай мене! Мені буде страшенно сіро без тебе!

— Що ж, ми закінчили працю, — глянула загадково. — Якщо тобі пощастить, здаси книжку до друку, видрукують і піде поміж людей. Тоді тільки треба буде знайти читача.

— Ти хочеш сказати “дорогу до його серця”, дівчинко?

— Так. До того серця, якому в теперішніх змеханізованих часах надається так мало значення. А без нього, без серця, жити не можна. Але потішу тебе, — хто має серце, той серце у житті знаходить.

— Реню, прошу, не йди! Ми пережили разом стільки прекрасного! Ми так зжилися, що без тебе буде порожнеча! Зникне, здається, все те, що було ясне, радісне, безжурне. Залишаться будні у чужому місті, а вони такі важкі.

— Я ж тебе не покидаю назавжди, — простягнулася мала біла рука. — Я тільки йду в мій край, та-

кий, як він колись був. Край нашого дитинства, молодости. Буду ходити вірлівськими й кудинівськими дорогами, дивитися, як ростуть пшениці, слухати, як співають жайворонки. У суботній вечір мені зазвонять дзвони, сповіщаючи, що завтра — Божий день. Тоді я тричі перехрещуся, як робили мої бабуні, і всміхнуся радісно. Подивлюся, чи господарі замітають на неділю подвір'я. У неділю вранці піду до церкви і стану собі поміж людьми, що співають Службу Божу. Відтак поласую недільним присмаком — варениками зі сметаною, піду в садок, нарву свіженьких, спілих черешень, під вечір сяду непомітно на призьбі коло молодиць, послухаю сільських новин. А увечері піду на ставок коло млина, там співатимуть парубки. Я затужила за сільськими, вечірніми співами!

Дивиться замріяно. — Супроводжатиме мене мій вірний приятель — місяць. Поговоримо собі, як колись у дитинстві. Ах, як я його люблю!

Дивиться на мене: — Може б і ти пішла зі мною? Ти ж і так не любиш чужого міста.

— Я не можу його любити, Реню, бо я так, як ти, дитина піль, села. Таке місто, як усі теперішні, заманливі тільки здалека, і то не для всіх.

— Отже ходи.

— Не можу, Реню. Там, вдома, зовсім не так, як ти запам'ятала. Господарів уже нема, є колгоспники, яких мені до болю жалко. Старі черешні у саду повирубували на паливо. Не дзвонять уже в суботу ввечері, щоб сповістити прихід Божого дня — неділі. Там тепер зовсім інакше, Реню.

— Як для кого, — пронизує мене тим своїм непримиренним зором. — Як для кого, дорога. Це все, що кажеш — це тільки тимчасові зміни. Земля й небо залишилися ті самі.

— А люди, Реню?

— Люди по-давньому здорові духом. Може навіть більше загартовані. Ліха доля виробляє сильних людей, як удар молота цінні монети. Отже, ще раз бувай здорова, і хай тобі пощастить з книжкою!

— Спасибі, Реню. Це, мабуть, моя остання книжка. Я завдячую її тобі.

— Не треба казати “остання”, — обертається від дверей. — Це звучить сумно. Смутку ніхто не любить.

— Це правда, Реню, але без тебе буде сумно.

— А хто тобі казав, що я більше з тобою не зустрінуся? — сміється. — Я буду часто тебе відвідувати. Навіть, якщо позбудешся чорної канапи, на якій я завжди сиділа, я знайду собі місце коло тебе.

Ясна голівка зникає, та зі сходів все ще чую її ясний сміх. Знаю, що Реня додержить слова.

Кінець.